

Şahlar Əsgərov

**K A M İ L L Ə Ş Ə N
D Ü Ş Ü N C Ə**

Bakı – 2013

BBK 5.2

Ş-2012

Rəyçi: Elvüsal Məmmədov, fəlsəfə üzrə fəlsəfə
doktoru

Redaktor: Ələmdar Cabbarlı, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru **Şahlar Əsgərov. KAMİLLƏŞƏN DÜŞÜNCƏ.**

“E.L.” Nəşriyat və Poliqrafiya Şirkəti MMC,

Bakı, 2013, səh. ..

Kitabda bir sıra sosial-iqtisadi hadisələrin mahiyyətinə və inkişafına yeni meyar vasitəsilə baxılmışdır. Meyar olaraq, uğurun onun qıtlığına olan nisbəti götürülmüşdür. Bu meyarın köməyiylə bəzi sosial-iqtisadi göstəricilər cədvəl şəklində yox, ilk dəfə olaraq qrafik şəklində təqdim edilmişdir. Bu metodologiya həm planetin, həm də istənilən dövlətin inkişafının dinamikasını izləməyə, ona nəzarət etməyə imkan verir.

Yeni meyar vasitəsilə bəşər tarixinə yeni bucaq altında baxılmış və bu tarix iki dövrə bölünmüşdür. Göstərilmişdir ki, birinci tarixi dövrdə bütün proseslər şəxsi mənafehin və instinkt düşüncənin, ikinci dövrdə isə ictimai mənafehin və şüurun üstünlüyü şəraitində baş verir. Nəticələr gələcəyə optimist baxmağa əsas verir.

Kitab sosial-fəlsəfə sahəsində çalışan mütəxəssislərlə bərabər, həm də geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İSBN

© Şahlar Əsgərov, 2013

Ön söz əvəzi

Xoşbəxt həyat insanın yaradılmasındakı hikmətin məhək daşını əmələ gətirir. Bəşəriyyətin xoşbəxtliyi yer üzündə intellektin hər bir təkamül formasıyında, ilahi təlimlər silsiləsinin hər bir halqasında əsas problem olaraq nəzərdən keçirilmişdir. İstər mənəviyyatla çulğaşan idealist fəlsəfi fikirdə, istərsə də əşya və hadisələrə birtərəfli münasibət bəsləyən materialist fəlsəfədə həm inkişaf, həm də tərəqqi – xoşbəxtlik münasibətləri müxtəlif yanaşma formaları ilə müşayiət olunmuşdur. Bir sözlə, bəşəriyyətin, demək, fərd və cəmiyyətin xoşbəxtliyi tarix boyu parlaq gələcək cəfakəşlərini düşündürən ən ümdə problem sayılmalıdır. Amma “həqiqi xoşbəxtlik (həm də tərəqqi) nədir; daimi xoşbəxtliyi (tərəqqini) nə təmin edə bilər?” kimi suallar tarix boyu insan zəkasını məşğul etmiş, indi də etməkdədir. Qeyd edilməlidir ki, xoşbəxtliyə münasibətdə ənənəvi dini-mənəvi yanaşmanın əksinə olaraq, XVIII əsrdən etibarən, ələlxüsus maarifçilik fəlsəfəsinin ideoloji formatını mənimsəmiş Qərb (Avropa) fikrinin diktəsi ilə maddi gəlirin çoxluğu və var-dövlətin artması xoşbəxtliyin başlıca meyarı kimi təqdim edilib. Odur ki, cəmiyyətin inkişafının güzəranlıq səviyyəsinin yaxşılaşması fonunda qiymətləndirilməsi bir qayda halını alıb. Amma dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində aparılmış rəy sorğuları göstərmişdir ki,

maddi rifah, gəlirin artması, yaxşı iş imkanları... heç də xoşbəxtliyi bütövlükdə təmin edə bilmir. Xoşbəxtlik indeksinin yüksəlməsi üçün zəruri sayılan mənəvi-əxlaqi tələbatlara laqeyd münasibət Qərbdə rifah həddinin əvvəlcə sabitləşməsi, sonra isə azalması ilə nəticələnib. Demək, həqiqi və daimi rifah üçün bir cəmiyyətdə maddi tələbatları təmin etməklə yanaşı, mənəvi-əxlaqi tərəqqiyə də diqqət yetirmək lazımdır.

Dini-aksioloji dəyərlərdən sosial və ideoloji müstəvidə imtina etmiş dünyəvi cəmiyyətlərdə, eləcə də materialist-liberal dünyagörüşündə inkişaf modellərinin başlıca göstəricisi kimi iqtisadi-texnoloji və elmi tərəqqi çıxış edir. Təbii ki, məlum sahələrin inkişafı cəmiyyətdə müəyyən dərəcədə rifahı təmin edir, amma bu rifah tam deyildir. Belə cəmiyyətlərdə insanların yalnız maddi-elmi tələbatları nəzərə alındığından, sırf maddi tərəqqi ilə rifah yaratmaq fəlsəfəsinə əsaslanan inkişaf modelləri müəyyən vaxtdan sonra əvvəlki kimi səmərəli olmur. Müasir dövrdə maddi cəhətdən korluq çəkməyən Qərb insanının düşdüyü mənəvi boşluq və kollektiv-sosial depressiya dediklərimizin əyani sübutudur.

Dini dünyagörüşündə, o cümlədən islamda isə inkişaf daha geniş mənəvi əhatəni əhatə edir. Çünki din insana maddi və mənəvi tərəflərdən ibarət varlıq kimi yanaşır. Bu səbəbdən insanın xoşbəxtliyi üçün onun bütün maddi və

mənəvi ehtiyaclarını təmin etmək zəruri sayılır. O da qeyd olunmalıdır ki, mənəvi tələbatları təmin etmək islam təlimlərində insan oğlunun başlıca hüquqlarından birini əmələ gətirir. Əgər biz şəriətin məqsədlərinə nəzər salsaq, görəcəyik ki, islam dini bəşəriyyətin xoşbəxtliyi üçün maddi və mənəvi tələbatları vəhdətdə götürür. Əsas vəzifəsi bəşəriyyətə “fayda vermək” olan islam bu səbəbdən dini, canı, ağı, var-dövlət və nəsli qorumağı başlıca məqsəd sayır. Bu məqsədləri həyata keçirmək fürsət yaradır ki, cəmiyyətdə əxlaqi, maddi və intellektual inkişaf, demək, həqiqi inkişaf baş versin. İnsana fiziki və mənəvi komponentlərdən ibarət bir bütöv kimi yanaşmaq imkan verəcəkdir ki, xoşbəxtlik naminə bu komponentlərdən irəli gələn tələbatlar ayrı-ayrılıqda təmin edilsin.

Bərəsində danışdığımız problem – bəşəriyyətin xoşbəxt gələcəyi problemi dünyanın müxtəlif ölkələrinin mütəxəssislərində olduğu kimi, respublikamızın alimlərini də narahat edir. Belə elm insanlarından biri də cəfəkeş alim, görkəmli mütəxəssis Şahlar müəllimdir. Şahlar müəllim həm fizikdir, həm sosioloq-filosofdur, həm pedaqoq, həm də aksioloqdur. Dəyərlər haqda sanballı söz söyləmək istəyən şəxs gərək dəyər insanı olsun. Şahlar müəllimin milli-mənəvi dəyərlərlə bağlı qələmə aldığı yazılar, əsərlər həm də ona görə uğurlu alınıb ki, o, dəyər

insanıdır, dəyərlər üzərində həyatını bina edən şəxsiyyətdir. O kəs ki həyatının məğzini dəyərlər əsasında müəyyənləşdirir, yazdıqları nəzəri-quru cümlələrdən ibarət olmayacaq, praktikliyi və səmimiliyi ilə seçiləcəkdir. Odur ki, Şahlar müəllimin həm keçən il qələmə aldığı “Dəyərlərin qiymətləndirilməsinin yeni meyarı”, həm də bu kitabın əsasında təkmilləşdirilmiş qələm məhsulu olaraq təqdim etdiyi “Kamilləşən düşüncə” adlı kitabları sözügedən istiqamətdə əvəzsiz nailiyyətlər hesab olunmalıdır. Sonuncu kitabın mövzusu inkişafın fərqli prizmadan nəzərdən keçirilməsindən bəhs edir, odur ki, çox aktualdır. Çünki qloballaşma dövründə, bəlkə də, ən çox müzakirə olunan problemlərdən biri inkişafıla bağlıdır.

Təqdim olunan bu kitab müasir iqtisadi, sosial və fəlsəfi təlimlərin əsas tədqiqat obyektini olan inkişaf anlayışından bəhs edir. Kitabda həqiqi inkişafın mahiyyəti, şərtləri və meyarları haqda danışılır. Müəllif inkişafıla əlaqədar özünün ənənəvi baxışlardan kənar yeni yanaşmasını təqdim edir. Əlaqədar mövzulara özünəməxsus tərzdə münasibət bildirən Şahlar müəllim bəşəriyyətin inkişafı problemində irəli sürdüyü yeni həll variantını (K faktoru vasitəsilə) real və praktik yanaşma ilə əsaslandırır.

Düşünürük ki, “Kamilləşən düşüncə” kitabı ölkəmizin gələcəyini düşünən məsul şəxslərin diqqətini cəlb edəcək, problemin aktuallığını əyani şəkildə onların nəzərinə çatdıracaqdır.

Elvüsal Məmmədov,

*AMEA akad. Z.M. Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutunun əməkdaşı,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru*

GİRİŞ

“**Kamilləşən düşüncə**” bir il əvvəl çap olunmuş “Dəyərlərin qiymətləndirilməsinin yeni meyarı” (Bakı, 2012) kitabının elmi əsası saxlanılmaqla, məzmun və sosial əhatəsi xeyli genişləndirilmiş variantıdır. Bu səbəbdən də kitab oxuculara yeni adda təqdim edilir. Bəşəriyyətin inkişafının tarixi, dinamikası və ona təsir edən faktorlar kitabda yeni meyar vasitəsilə araşdırılır.

Çox inkişaf etmiş ölkələr maddi və intellektual baxımdan inkişafın son mərhələsinə, F. Fukuyamanın¹ diliylə desək, “*tarixin sonuna*” yaxınlaşmaqla, yüksək texnologiyaya və tərəqqiyə nail olmuşlar.

Tərəqqi irəliyə doğru hərəkəti, aşağı səviyyədən yüksək səviyyəyə, az mükəmməllikdən çox mükəmməlliyə, kəmiyyət və keyfiyyət artımına doğru inkişafı göstərir. Bu inkişaf həm də çoxlu sayda suallar doğurur. Tərəqqi məqsədsizdir, yoxsa hədəfi var? İnkişaf yolunun sonu varmı, yoxsa bu, sonu olmayan yoldur? Son məntəqə haqqında dini dünyagörüşü məlumdur, bəs elmi dünyagörüşü nə deyir? Cənnət, cəhənnəm, kommunizm ideyalarına elmi baxış necədir? Bəşəriyyətin məqsədi inqilablardan, müharibələrdən keçərək gündə bir gün, ildə bir il yaşamaqdırımı? İnsan həyatının məğzi və əsas

---

¹ F.Fukuyama, Tarixin sonu və axırını İnsan, Moskva,2010, 588 səh.

missiya nədir? İnsaniyyətin böyük hissəsi əzab və əziyyət içərisində yaşayır ki, az bir qrup insan firavanmı yaşasın? İnsana şüur verməkdə Yaradanın məqsədi nə olub?

Məlumdur ki, inkişafda təkamülün rolu əsasdır. İnsan cəmiyyətlərində tərəqqi formasiyaların inkişafında təşəkkül tapıb. Tarixə qısa nəzər salsaq, görərik ki, ibtidai icma quruluşunun ömrü təqribən iki milyon il olub və bu quruluşda şəxsi mənafe olmadığından, cəmiyyət idarəedənlərə və idarəolunanlara bölünməyibdir. Bu səbəbdən də tərəqqi olmayıbdir. Fəaliyyətdə şüur yox, instinkt rol oynayıbdir. Tərəqqi sonrakı formasiyalarda şəxsi mənafe zəminində baş verib. Quldarlıq, feodalizm və kapitalizmin birlikdə ömrü 20 000 ildən azdır. Bu dövrlərdə insanlar şüursuz fəaliyyətdən şüurlu fəaliyyətə doğru inkişaf ediblər. Bu inkişafa təsir edən əsas amil güc və ağıl olmuşdur. İnsanlar inkişaf edərək tam şüurlu fəaliyyətə nə vaxt keçəcəklər? Böyük Səməd Vurğun demişkən: *“Qalib gələcəkmi cahanda kamal?”*

Dünya insan artımı ilə bağlı bir əndişə yaşayır. Yer kürəsinin potensialının gələcək nəsillərə çatmayacağı qorxusu var. Maltusun məşhur fikri tez-tez təkrarlanır. Dünyanın kiçik bir qrup insanlar (dünya hökuməti, “300-lərin komitəsi”, masonlar, Bilderberq və Bogema klubları, “skull and bones” və s.) tərəfindən idarə edilməsi haqqında söhbətlər gedir, kitablar yazılır. Bir tərəfdə 300

ailə, digər tərəfdə 6 milyard əhali dünya malını bərabər bölürlər. Bu bölgüyə Allah-təala xeyir-dua veribmi?

Təhlükəsiz gələcək şübhə altına alınır. Tez-tez ərzaq təhlükəsizliyindən danışılır. Gələcəyə pessimist baxış formalaşmaqdadır. Kitabda bu tip suallara aydınlıq gətirməyə cəhd edilir.

Planetdə qlobal sosial-iqtisadi dəyişikliklərə mükəmməl nəzarət etmək üçün yeni dünyagörüşə, yeni metodologiyaya, yeni meyar ehtiyac vardır. Kitabda istifadə edilən Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) və İnsan Potensialının İnkişaf İndeksi (İPIİ) anlayışları mütəxəssislərə yaxşı məlumdur. *K faktoru* anlayışı isə yenidir və sosial-iqtisadi hadisələrin qiymətləndirilməsində ilk dəfədir ki, meyar kimi istifadə edilir. Misal üçün, tarixən biliyin qiymətləndirilməsi zamanı, *bildiyimizin bilməli olduğumuza* nisbəti meyar götürülürdüsə, burada *K faktoru bildiyimizin bilmədiyimizə* olan nisbətidir. Əgər söhbət digər sosial-iqtisadi və mədəni hadisələrin dəyərləndirilməsindən gedirsə, onda *K faktoru* nailiyyətin əldə edilən hissəsinin, onun əldə edilə bilməyən hissəsinə (*nailiyyət qıtlığına*) olan nisbətini göstərir. Başqa sözlə, *K faktoru faizə* alternativ bir meyar kimi çıxış edir və iqtisadi, sosial, mədəni, pedaqoji və digər prosesləri dəyərləndirmək üçün istifadə edilir.

K faktoru vasitəsilə əldə olunmuş korrelyasiyalar bir çox sosial hadisələrin mahiyyətini dərindən başa düşməyə imkan verir.

Bəzi sosial -iqtisadi göstəricilərin (universitetlərin reytingləri, adambaşına istehlak olunan enerji və s.) K faktorundan asılılığı kitabda cədvəl şəklində yox, ilk dəfə olaraq, qrafik şəklində təqdim edilmişdir. Bu metodologiya qlobal sosial-iqtisadi hadisələrin mahiyyətinə baxmağa, inkişafın dinamikasını izləməyə imkan verir. Tədqiqatlar zamanı tərəqqiyə vektorial kəmiyyət kimi baxılmış və hesab edilmişdir ki, onun üfüqi toplananı humanitar inkişaf, şaquli toplananı isə maddi inkişaf məsuldur. Üfüqi toplananın artması (bu toplanan İPIİ ilə mütənasibdir) nəticədə ÜDM-i artırır. ÜDM artımı "həzm" olunaraq təzədən üfüqi toplananı (İPIİ) artırır. Üfüqi toplananın artımı düşüncə tərzini kamilləşdirir. Bu toplananların biri digəri üçün əsasdır və daim harmoniyada inkişaf edir. Harmoniya isə stabil inkişaf üçün vacibdir. İnsaniyyət kamilləşdikcə və varlandıqca, bəşəriyyət *Açıq cəmiyyətə* doğru gedir. Dünya dövrlərindən Avstraliya, Yeni Zelandiya *Açıq cəmiyyətin* giriş qapısına yaxınlaşırlar. Onlar bu dünyada Cənnət şəraitinin 90 faizindən çoxuna nail olmuşlar. Qeyd etmək lazımdır ki, mütləq xoşbəxt cəmiyyət qurmaq qeyri-mümkündür, ancaq ona yaxınlaşmaq mümkündür, çünki

insanın potensial imkanı sonsuzdur. Demək, bəşəriyyətin xoşbəxt gələcəyə doğru yolu açıqdır.

Kitabda əks edilmiş ideya və fikirlər son illərdə müəllifin AMEA-nın müxtəlif institutlarında: Fəlsəfə və Siyasi-Hüquq Tədqiqatları İnstitutu (29.4.11) və (6.1.13), Kibernetika İnstitutu (22.6.11), AMEA RH FR və TE bölməsində (7.3.12) və Qafqaz Universitetində (18.4.12) etdiyi çıxılarda öz əksini tapmışdır.

Kitabın yazılmasına mənəvi dəstək verən AMEA-nın vitse– prezidenti, akademik A.C.Hacıyevə, dəyərli məsləhətləri üçün akad. A.Nadirova, akad. U. Ələkbərova və prof. M.N.Əliyevə təşəkkürümü bildirirəm. Redaktorluq əziyyətini öz üzərinə götürən filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ələmdar Cabbarlıya və rəyçi, *fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru* Elvüsal Məmmədova da dərin təşəkkür edirəm. Dəyərli məsləhətləri üçün siyasi elm *üzrə fəlsəfə* doktoru dos. Rəcəb Rəhimliyə də minnətdarlığımı bildirirəm.

Bu kitabda yer almış bəzi mövzularla *shah-larasgerov.com* saytından da tanış olmaq olar. Əvvəlcədən təşəkkürümü bildirərək, kitab haqqında tənqidi fikir və təkliflərinizi ashahlar@hotmail.com ünvanına göndərməyinizi xahiş edirəm.

DƏYƏRLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN ELMİ ƏSASI

*Ölçüdən böyük səadət yoxdur. Ölçü
harmoniyanın əsasıdır.*

El məsəli.

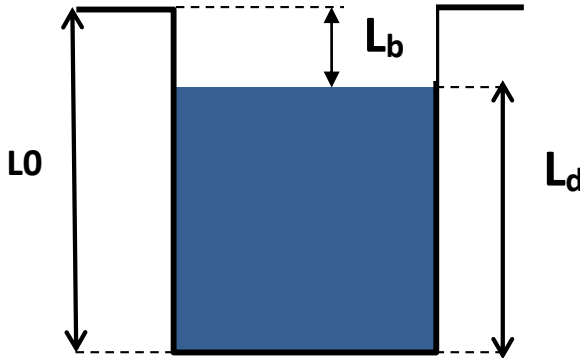
Dünyada gedən qlobal ictimai-siyasi və sosial prosesləri anlamaq üçün dahi alimlər tərəfindən zəruri elmi baza və konsepsiyalar yaradılmışdır. Böyük hörmət hissi ilə “*ümumi daxili məhsul*” və “*insan potensialının inkişaf indeksi*” anlayışlarını elmə daxil edən Simon Smith Kuznetsin və Məhbub ül Həqin adlarını yada salmaq istərdim. Bu gün təşkilatlanmanın alternativsiz görünən “*Açıq cəmiyyət*” formasının yaratıcılarından biri və alovlu müdafiəçisi Karl Popper də minnətdarlıq hissi ilə yad edilməlidir. Çünki bu anlayışlar dünyada gedən qlobal ictimai-siyasi prosesləri başa düşmək və idarə etmək işinə xeyli aydınlıq gətirmişdir. İctimai inkişafın məlum konsepsiyaları yaradılarkən, bu anlayışlar elmə məlum deyildi. Bu yeni meyarların işığında tarixi inkişafın qanunauyğunluqlarına təzədən baxmağa ehtiyac duyulur. Ancaq bu dahi alimlərin ideyalarını irəli aparmaq üçün daha həssas meyar ehtiyac vardır. Dəqiq meyar ictimai

tərəqqinin mahiyyətini başa düşmək üçün çox əhəmiyyətli. Çünki yeni meyar bəşəri inkişafa yeni bucaq altında baxmağa imkan verir.

Dəyər deyəndə, obyekt və ideyanın cəmiyyətin gözündə əhəmiyyəti və qədir-qiyəti başa düşülür. Kitabda dəyər olaraq biliyin qiymətləndirilməsi, dövlətlərin, universitetlərin reyting göstəriciləri, habelə adambaşına istehlak olunan enerji, uzunömürlülük və s. nəzərdə tutulur.

Dəyərləndirmə modeli. Dəyərləndirmə modeli olaraq, içərisində maye olan stəkan götürmək olar. Stəkanın dolu hissəsinin hündürlüyü L_d , boş hissəsi L_b , tam hündürlüyü isə L_0 -dur. Aydındır ki, stəkanın dolu və boş hissəsinin cəmi onun tam hündürlüyü L_0 -a bərabərdir:

$$L_0 = L_d + L_b \quad (1)$$

Şəkil 1. Dəyərlərin qiymətləndirilməsinin ikiölçülü modeli.

Şəkil 1-də göstərilən *ikiölçülü model* və düstur (1) müxtəlif meyarlar və şkalalar yaratmağa imkan verir. Aydınır ki, **Ld / Lo** nisbəti müvəffəqiyyətin (uğurun) nisbi göstəricidir. Min illərdir ki, bu nisbətdən *faiz* adlı meyar kimi istifadə edilir. Onu **a** hərfi ilə işarə edək:

$$a = Ld / Lo$$

Stəkanın dolu hissəsinin boş hissəyə nisbətindən (**Ld / Lb**) də *yeni meyar* kimi istifadə etmək olar. Bu nisbət uğurun uğur qıtlığından neçə dəfə çox olduğunu göstərir. Bu nisbəti keyfiyyət faktoru adlandıraraq və **K** hərfi ilə işarə edək²:

$$K = Ld / Lb$$

K faktorunun mənası. K -nin qiyməti sıfır ilə sonsuzluq arasında dəyişir. Yer əhli üçün ən böyük K -ya krallar, şahlar, peyğəmbərlər, sərkərdələr və alimlər malikdirlər. İbtidai icma quruluşundan bu günə kimi bəşəriyyətin inkişafı instinkt fəaliyyətdən şüurlu fəaliyyətə doğru təkamül edir. **K** faktoru bu inkişafın dinamikasını izləməyə imkan verir. Müxtəlif hadisələrdə (siyasi, iqtisadi, mənəvi, ictimai və s.) K faktoru müxtəlif mənalara malikdir. Araşdırmalar göstərir ki,

---

² Аскеров Ш.Г., Оценка знаний. Поиск рационального варианта. Народное образования, Москва, 2004, № 1, с.141.

- K – şüurlu fəaliyyətin şüursuz fəaliyyətə olan nisbətidir. K artdıqca, insanın şüurlu fəaliyyəti artır, instinkt fəaliyyəti azalır;
- K – ictimai mənafenin şəxsi mənafeyə olan nisbətidir. K artdıqca, ictimai mənafe artır, şəxsi mənafe azalır;
- K– haqqın nahaqqa olan nisbətidir. K artdıqca, haqq nahaqqa üstün gəlir;
- K – uğurun uğur qıtlığına (çatışmazlığa) olan nisbətidir;
- K– nailiyyətin nailiyyət qıtlığına olan nisbətidir;
- K– görüləsi işin görülən hissəsinin görülməyən hissəsinə olan nisbətidir;
- K – proqramın mənimsənilən hissəsinin mənimsənilməyən hissəsinə olan nisbətidir.

Göründüyü kimi, K faktoru *mənəvi meyar* olaraq ictimai mənafenin şəxsi mənafeyə nisbətini, *iqtisadi meyar* olaraq işin görülən hissəsinin görülməyən hissəsinə nisbətini, *pedaqoji meyar* olaraq bildiyimizin bilmədiyimizə nisbətini ifadə edir.

Keyfiyyət faktoru K artdıqca:

- insan kamilləşir, dünya malından gözü doyur və iqtisadi azadlığını təmin etməklə kifayətlənir;
- özünə məhəbbət azalır, millətə məhəbbət artır;

- idarəetmə təkmilləşir, mükəmməlləşir, identikləşir, nəticədə firavanlıq artır;
- mənəvi tələbatın fiziki tələbata nisbəti artır;
- həm fərd, həm də kütlə düzgün qərarlar qəbil edir;
- ədalət, azadlıq, bilik və mədəniyyət artır, düşüncə saflaşır, *daş atana gül uzadırlar*;
- elitar və vətəndaş sırası arasında məsafə azalır;
- psixikanın quruluş tipi dəyişir: biorobot şeytani, o da insani tip psixikaya keçir;
- millətlərin mədəni səviyyəsi və kamilliyi yüksəlir;
- fərdin azadlığından hamının azadlığına doğru bəşəriyyət təkamül edir;
- instinkt fəaliyyəti şüurlu fəaliyyət əvəz edir.

Məlumdur ki, haqqın nahaqla mübarizəsi bütün tarix boyu gedir. K artdıqca, bu mübarizə haqqın üstünlüyü ilə inkişaf edir. K artdıqca, bəşəriyyət xoşbəxt gələcəyə (*cənnət- məkana*) doğru hərəkət edir.

L.Tolstoyun dəyərli bir kəlamında deyilir: *“İnsan kəsra bənzəyir, sürətdə onun dəyəri, məxrəcdə isə onun özü haqda fikirləri dayanır. Məxrəc nə qədər böyük olarsa, kəsrin qiyməti bir o qədər az olar”*. Bu kəlam K faktorunun – “millətə məhəbbətin özünə məhəbbətə olan nisbətidir” mənasının başqa bir formada ifadəsidir.

Bu deyilənlərdən belə bir düşüncə yaranır: insan öz potensialını özünə xərcləyəndə az, ətrafa xərcləyəndə

daha çox xoşbəxt olur. Bu düşüncə çağdaş dövrümüzdə utopik görünsə də, gələcəyin düşüncəsidir.

Toplum üçün K qiyməti 20- dən böyük olanda, insanlar *cənnətəbənzər* şəraitdə yaşayacaqlar. Bəzi fərdlər üçün K qiyməti böyük rəqəmlərlə ifadə olunur. Yer əhli üçün ən böyük K-ya peyğəmbərlər, fatehlər, dahi alimlər malikdirlər.

Peyğəmbərlərin kamil düşüncəsinə bənzər düşüncələrə yunan filosoflarının (Demokrit, Aristotel, Arximed, Pifaqor, Hippokrat və digərlərinin) düşüncələrində rast gəlinir. Ümumiyyətlə, qədim yunan filosoflarının fikirləri heyranedicə səviyyədə kamildir. Onlar üçün K faktorunun qiyməti təqribən peyğəmbərlərininki qədərdir. Onların bizim dövrə çatan kəlamlarını Allahın kəlamları ilə müqayisə etsək, xeyli doğmalığı görürük. Güman etmək olar ki, 124 min peyğəmbərin içərisində bu insanların da adları var. Çünki onlar da bəşəriyyət üçün peyğəmbər vəzifələrini yerinə yetirmişlər.

Viktor Hüqoya görə: *"Cəmiyyətin iki növ insanlardan zəhləsi gedir: bir onlara hücum edənlərdən, bir onları müdafiə edənlərdən"*. Cəmiyyətə hücum edənlərlə (fatehlərlə) bağlı münasibət aydındır. Cəmiyyətin qayğısına qalan insanlara misal peyğəmbərləri göstərmək olar. Peyğəmbərlər üçün K-nın qiyməti, adi insanların K-sından çox-çox böyük olduğundan, peyğəmbərlik illərinin

başlanğıcında cəmiyyət onları düzgün başa düşə bilmir və bu səbəbdən də “zəhləsi” gedir. Bütün peyğəmbərlərin ilk illəri çətinliklərlə doludur.

K faktorunu və dəyərin faiz göstəricisi. K faktoru dəyərlərin qiymətləndirilməsinin faiz göstəricisinə alternativ bir meyardır. Bu səbəbdən də onların arasında fərq böyükdür. Bu fərqə diqqət yetirək.

Faiz – bütövün yüzdə bir hissəsidir. Əldə olunan hissənin bütövə nisbətidir. Proqramın öyrənilən hissəsinin öyrənilməli olanına nisbətidir. İşin görülən hissəsinin tam işə olan nisbətidir.

K faktoru bütövün əldə olunan hissəsinin, defisit hissəsinə olan nisbətidir. K faktoru faizə nisbətən inkişafa çox həssasdır. Faizin hiss edə bilmədiyi dəyişikliyi K faktoru hiss edir.

K faktoruna təsir edən amillər. İnsanlar anadan doğularkən bəzilərində şəxsi, bəzilərində isə ictimai mənafə hissi üstünlük təşkil edir. Allah -təala canlılar içərisində ancaq insana şüur vermişdir, ona görə ki, o, ictimai mənafenin üstünlüyünü dərk etsin və ondan istifadə edə bilsin. Bu işdə mədəniyyətin, təhsilin, tərbiyənin və idmanın rolu böyükdür. Orta təhsilin məzmunu elə olmalıdır ki, məktəbi qurtaran gənclərin əksəriyyətində ictimai mənafə (dövlətçilik, vətənpərvərlik və millətə qulluq hissi) şəxsi mənafədən (vəzifə hərisliyi, varlanmaq arzusu, qohumbazlıq hissi və s.) üstün olsun. Orta məktəb

dərsləklərində ictimai mənafə vəsf edilməlidir, qədərindən artıq şəxsi mənafə hissələri bədii, tarixi nümunələr və misəllərlə tənqid edilməlidir. Fəaliyyətin hər bir növünü, tədris materialının hər bir mövzusunun bu prizmadan keçirmək lazımdır. Misal üçün, ilk baxışda əhəmiyyətli görünməyən idmanın bu işdə roluna diqqət yetirək. Məlumdur ki, şahmat fərdi idman növü olub, şəxsi mənafeyə xidmət edir . Amma voleybol, futbola və ya basketbol oyunlarında ictimai maraq daha üstündür. Demək, şahmatla müqayisədə məktəbdə voleybol və futbola daha çox üstünlük vermək lazımdır.

Dərsləklərin məzmununa diqqət yetirməyi A.Eynşteyn 1949-cu ildə yazdığı *“Niyə sosializm?”* məqaləsində qeyd etmişdir. O, Qərbi təhsil sistemini tənqid edərək göstərmişdir ki, bu təhsil sistemi pula, kapitala sitayiş əsasında qurulub. Bu yol heç də xoş gələcəyə aparmır.

Sovet dövründə ictimai mənafeni güdənlərin sayı daha çox idi. Bu gün cəmiyyətdə çoxları şəxsi mənafeni güdür. Güman etmək olar ki, bir neçə ildən sonra şəxsi mənafeni güdənlərin sayı daha çox olacaq. Çünki təhsilin məzmununda böyük deformatsiyalar baş verib. Cəmiyyət sosiallaşmaya yox, fərdiləşməyə daha meyillidir. Bu işdə mənəviyyətin dirçəlməsinə ehtiyac böyükdür. Misal üçün, mədəniyyəti bu işə cəlb edərkən, muğam oxumaqla müqayisədə, xor oxumağa xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, inkişaf etmiş ölkələrdə uşaqların, gənclərin həm fiziki, həm də zehni inkişafı diqqətdə saxlanılır. Fiziki inkişafı izləmək üçün metr və tərəzidən istifadə edirlər. İntellektual inkişafı **İQ** (Ay-kü) əmsalı vasitəsilə ölçmək mümkündür. Adətən, **İQ** əmsalını təyin etmək üçün “ağıl yaşı” deyilən anlayışdan istifadə edilir. “Ağıl yaşı” intellektual qabiliyyətdən asılı olaraq xronoloji yaşa bərabər, ondan çox və az da ola bilər. Bu yaşların nisbətinin 100 hasili **İQ** əmsalını verir. **K** faktoru ilə intellekt əmsalı **İQ** əmsalını əvəz etmək mümkündür.

BİLİYİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Heç bilənlə bilməz bir olarmı.

“Qurani- Kərim”dən

Biliyin qiymətləndirilməsi zamanı fərz edilir ki, stəkana (şəkil 1) tökülən maye “bilik mayesidir”. Burada **Ld** biliyin mənimsənilən, **Lb** isə mənimsənilməyən hissələrini göstərir. Bu modeldən istifadə edərək, xətti və qeyri-xətti qiymətləndirmə şkalası düzəltmək mümkündür.

Xətti qiymətləndirmə şkalası. Tarixi təcrübə əsasında yaranan biliyin klassik qiymətləndirmə şkalasında yuxarıdakı modeldən sövqi-təbii istifadə edilmiş və meyar olaraq “*bildiyimizin bilməli olduğumuza nisbəti*” götürülmüşdür. Stəkanın dolu hissəsinin hündürlüyünün tam hündürlük **Lo**-ya olan nisbətini **a** hərfi ilə işarə edək:

$$a = Ld / Lo$$

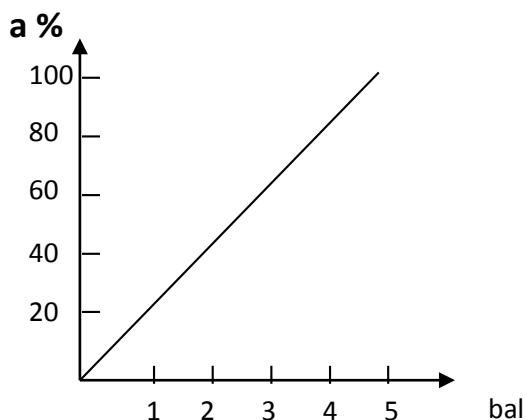
Göründüyü kimi, bu əmsal nisbi mənimsəmənin və ya mənimsəmənin faiz göstəricisi olub, qiyməti 0 ilə 1 arasında dəyişir. Düstur 1-in hər tərəfini **Lo** -ya bölsək, aşağıdakı ifadəni alarıq:

$$a = 1 - Lb / Lo \quad (2)$$

Lb / Lo -nisbəti biliyin mənimsənilməyən hissəsini, yəni nisbi *bilik qıtlığını* göstərir. Onu **h** ilə işarə etsək alarıq:

$$a = 1 - h$$

Aydındır ki, $L_b = L_o$ olarsa, yəni stəkan tam boş olarsa, bu tam biliksiz (və ya təhsil fəaliyyəti olmayan) hala uyğundur. Stəkan tam dolu olanda, başqa sözlə, $L_d = L_o$ olarsa, bilik tam mənimsənilib və təhsil fəaliyyətini mükəmməl hesab etmək olar. Burada nisbi mənimsəmə əmsalı **a** qiymətləndirmənin *faiz meyarı* kimi çıxış edir:

Şəkil 2. Xətti qiymətləndirmə şkalası.

- **a= 1** olanda, tədris materialı 100% mənimsənilib;
- **a=0.5** olanda, material 50 % mənimsənilib və **h= 0.5**;
- **a=0** olanda, **h = 1** və $L_b = L_o$ olar. Bu halda təhsil yoxdur.

Bu deyilənlərə bir az aydınlıq gətirək. Misal üçün, əgər bilik 700 ballıq şkala ilə qiymətləndirilsə və təhsil alanlar 700 (və ya ona yaxın) bal toplayıblarsa, demək, təhsil sistemi mükəmməldir. İndiyə qədər belə təhsil sistemi qurmaq heç bir dövlətə müyəssər olmayıbdir. Əgər tələbələr 350 ± 100 ətrafında bal toplayıblarsa, demək, təhsil sistemi orta səviyyədədir. Əgər tələbələr 0 ilə ± 250 arasında bal toplayıblarsa, demək, təhsil sisteminin vəziyyəti bərbaddır. Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası (TQDK) hər il bəyan edir ki, abituriyentlərin ümumi orta balı 250-dən azdır. Əgər belədirsə, demək, təhsil sisteminin real vəziyyəti çox yarıtmazdır.

Beşballıq qiymətləndirmə şkalasında stəkanın Lo hündürlüyü beş bərabər hissəyə bölünür və birdən beşə kimi tam ədədlərlə işarə edilir. Proqramı 100% mənimsəyənin biliyi "5", proqramı 60% mənimsəyənin biliyi isə "3" balla qiymətləndirilir. Diskret qiymətlərlə (şerti ballarla) mənimsəmə dərəcəsi arasında asılılıq xətti olduğu üçün bu şkalanı *xətti qiymətləndirmə şkalası* da adlandırmaq olar. Bu şkala şəkil 2-də göstərilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, beşballıq xətti qiymətləndirmə şkalası ən elementar və sadə şkaladır. Min illərdir ki, bu şkala müxtəlif variantlarda bəşəriyyətə xidmət edir və bəşəriyyət öz inkişafının bugünkü səviyyəsinə görə həm də bu şkalaya borcludur.

Mövcud dəyərləndirmə sistemləri və ya qiymətləndirmə şkalası insanların cəmiyyətdə yerini düzgün təyin edə bilmir. Xüsusilə a -nın yüksək (0,9 – 1) qiymətlərində subyektiv dəyərləndirmə, bəzən obyektiv dəyərləndirməyə üstün gəlir. Bu, xüsusilə məmur seçimində özünü büruzə verir. Cəmiyyətin daha dəqiq və obyektiv dəyərləndirmə sisteminə ehtiyacı vardır.

Qeyri-xətti qiymətləndirmə şkalası. Klassik qiymətləndirmə şkalası əla biləni yaxşı biləndən, onu da kafi biləndən ayıra bilir. Ancaq əla bilənlər içərisindən lap əla biləni dəqiq seçə bilmir və əla bilənləri sıraya düzə bilmir. Bu qüsuru aradan qaldırmaq üçün yeni meyar olaraq "*bildiyimizin bilmədiyimizə nisbəti*" -indən istifadə etmək olar. Yəni L_d / L_b nisbəti meyar olaraq götürülür. Əvvəlki məqalələrdə³ bu nisbət *keyfiyyət faktoru* adlandırılmış və K hərfi ilə işarə edilmişdir.

Düstur (1) -in hər tərəfini L_d -yə bölsək, alarıq:

$$L_o / L_d = 1 + 1/K$$

Bu düsturu belə də yazmaq olar:

$$L_d / L_o = 1: (1 + 1 / K)$$

L_d / L_o – nisbi mənimsəmə a olduğundan

---

2 **Asgarov Ş. Q.**, The philosophy knowledge assessment, Journal of Qafqaz University, № 13, p. 63 –72, 2004.

$$a = 1: (1 + 1/K) \quad (3)$$

düsturunu alarıq. Buradan da keyfiyyət faktoru üçün $K = a / (1 - a) \quad (3.1)$

düsturunu alarıq.

Düstur (3.1) yeni qiymətləndirmə şkalası yaratmağa imkan verir. Bunun üçün a -nın K -dan asılılığını qurmaq kifayətdir. Bu asılılıq şəkil 3-də göstərilmişdir. Absis oxunda keyfiyyət faktoru K , ordinat oxunda isə mənimsəmə a göstərilmişdir. Şəkildən görüldüyü kimi, K faktoru artdıqca, nisbi mənimsəmə a qeyri-xətti artaraq öz maksimal qiymətinə yaxınlaşır. Bu səbəbdən də bu şkalanı *qeyri-xətti şkala* adlandırmaq olar. Şəkil 3-də K əmsalı (0 – 50) intervalında dəyişdiyi halda, a əmsalı 0 ilə 1 arasında dəyişir. Bu isə biliyin daha dəqiq qiymətləndirilməsi üçün böyük imkanlar açır. Əgər:

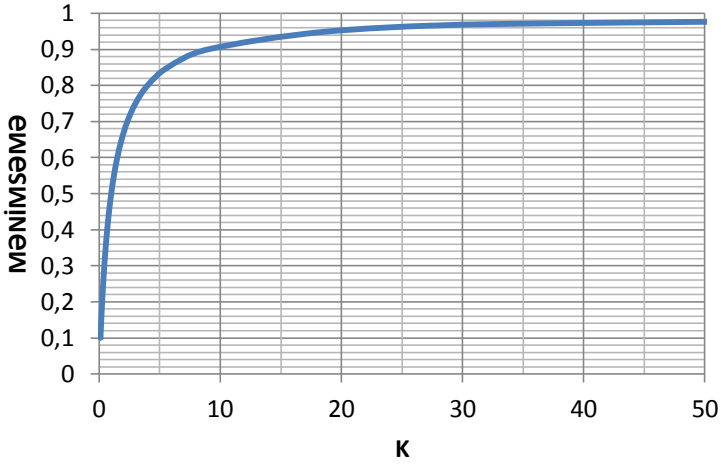
a) $K \gg 1$ olsa, $L_d \gg L_b$ olar. Bu halda təhsil sistemi mükəmməldir;

b) $K = 1$ olsa, $a = 0.5$ olar. Bu halda təhsil sisteminin səviyyəsi ortadır;

c) $K \ll 1$ olsa, $L_d \ll L_b$ olar. Bu halda təhsil fəaliyyəti çox pisdır.

Birinci halda mənimsənilən material mənimsənilməyən materialdan qat-qat çox, ikinci halda isə bərabərdir. Üçüncü halda isə mənimsənilən material mənimsənilməyəndən qat-qat azdır. Dövlətlərarası rəqabətin

yüksək olduğu indiki zamanda təhsil sistemi elə qurulmalıdır ki, onun üçün $K \gg 1$ şərti ödənilsin.

Şəkil 3. Qeyri-xətti qiymətləndirmə şkalası.

K-nın qiymətinin geniş intervalda ($0 - \infty$) dəyişməsi fərqlərin əqli və intellektual qabiliyyətini fərqləndirmək və qiymətləndirmək üçün geniş imkanlar açır. Məsəl üçün, əgər bir şagird 500 sualdan 499-na, digəri 490-na düzgün cavab veribsə, bu fərq klassik şkalada 9 bal olduğu halda ($499 - 490$), yeni şkalada 450 bal $[(499:1) - (490:10)]$ olacaqdır. Göründüyü kimi, klassik şkalaya görə şagirdlərin qiymətləri arasında çox az fərq olduğundan, onlar bərabər bilikli, yeni şkalada isə bu fərq çox böyük olduğundan (450!) onlar fərqli bilikli hesab ediləcəklər. Bu

meyar qiymətləndirmənin faiz göstəricisinə bir alternativ kimi çıxış edir. Qeyri-xətti şkala müxtəlif dəyərlərin qiymətləndirilməsində əvəzsiz üstünlüyə malikdir.

Ayındır ki, intellektual insanlar üçün **K**-nın qiyməti böyükdür. Güman etmək olar ki, yer əhli üçün ən böyük **K**-ya (ən az bilik qıtlığına) peyğəmbərlər malikdirlər. Çünki onların qəbul etdiyi qərarlar min illərlə qüvvədə qalır. Burada britaniyalı bioloq **Tomas Heksilin**: “ Əgər *bilik qıtlığı* qorxuludursa, onda o insan ki biliyi lap çoxdur, o, tam təhlükəsizdirmi?” – tarixi sualına cavab vermək mümkündür. Qeyd edək ki, az bilik qıtlığına malik olan bütün peyğəmbərlər, həmişə peyğəmbərliklərinin ilk illərində təqib olunublar və təhlükədə yaşayıblar.

K faktoru çoxsaylı dəyərli insanlar arasından (misal üçün, 1000 əlaçı tələbə) ən dəyərlisini obyektiv seçməyə və şüurlu varlıqları intellektual baxımdan iyerarxik strukturda (adi insan, mütəxəssis, alim, akademik, dahi şəxsiyyət, fəvqəlinə, peyğəmbər və hər şeyə qadir olan Allah) sıraya düzməyə imkan verir.

Bu meyarın sosial-iqtisadi proseslərə tətbiqi ilə daha əhəmiyyətli və daha dəqiq nəticələr əldə etmək mümkündür. Dəqiq qiymətləndirmə şkalası, kamil düşüncəyə, yüksək personal və professional keyfiyyətlərə malik olmayanların idarəetmə sisteminin yüksək səviyyələrinə qalxmasını, yəqin ki, çətinləşdirər. Şəkil 3-dən görünür ki,

$K \rightarrow \infty$ yaxınlaşanda, $a \rightarrow 1$ yaxınlaşır. Bu o deməkdir ki, K artdıqca, mütləq bilik səviyyəsinə yaxınlaşmaq olar, ancaq ona çatmaq mümkün deyildir. Buradan, təbii olaraq, başqa bir sual da çıxır. Hansı şüurlu məxluq üçün K -nın qiyməti sonsuzdur? Mütləq biliyə kim malikdir?

Səmavi kitabların verdiyi məlumata görə, ancaq qadir Allah hər şeyi bilir və görür. Ancaq Onun biliyində qıtlıq yoxdur. Bu baxış Allahın varlığının riyazi isbatı üçün əsas ola bilər.

ALLAHIN VARLIĞININ RİYAZİ İSBAT⁴

Elm dinsiz şikəstdir, din elmsiz kordur.

A.Eynşteyn.

Böyük fransız filosofu O. Konta görə, bəşəriyyətin intellektual təkamül tarixi üç mərhələdən keçir: a) teoloji; b) metafizik; c) pozitivist. Birinci mərhələdə Allahın varlığı isbatsız qəbul olunur. İkinci mərhələ boyu (son min il) Allahın varlığının isbatı filosofları ən çox düşündürən suallardan biri olmuşdur. Bu səbəbdən də müxtəlif isbatlar mövcuddur: vəhyə, möcüzəyə, birinci səbəb arqumentinə əsaslanan isbatlar və digər isbatlar vardır. Üçüncü mərhələ elmə, biliyə əsaslanan mərhələdir. Təklif olunan isbatı da biliyə əsaslanan isbata aid etmək olar.

İmanlılar hesab edirlər ki, Allahın varlığının isbata ehtiyacı yoxdur, çünki onun varlığı hər zaman, hər yerdə hiss edilir. Məsələn, evdə elektrik lampası yanarsa, demək, Allah var. Çünki Allah metallarda nizamlı quruluş yaratmasaydı və bunun nəticəsi kimi metal elektronları sərbəstləşib elektrik sahəsinin təsiri altında bir istiqamətdə hərəkət edib cərəyan yaratmasaydı, heç lampada da yanmazdı. Bu məsələdə ateistlər fərqli mövqelər tuturlar. Nobel mükafatı laureatı akademik *Vitali*

---

⁴ **Аскеров Ш.Г.**, *Математическое доказательство существования Аллаха*, Успехи современного естествознания, № 4, стр.165-166, 2011.

Ginzburqa görə («Известия», 28.11.2003): “*İnam və ya tərsinə, ateizm intuitiv anlayışlardır. Burada heç nəyi riyazi olaraq isbat etmək mümkün deyildir*”. Digər tərəfdən, amerikalı filosof *Alfred Ayerin* gerçəklik prinsipinə görə “*riyazi və ya məntiqi əsası olmayan heç bir bəyanatın əhəmiyyəti yoxdur*”. Dünya şöhrətli alim V. Ginzburqun və A.Ayerin fikirlərindən görünür ki, riyazi isbata ehtiyac böyükdür.

Bu problemin həllində biliyin qiymətləndirilməsinin yeni meyarından istifadə etmək olar. Çünki müqəddəs Qurani-Kərimdə bəyan edildiyi kimi: **“Allah hər şeyi görəndir və hər şeyi biləndir”**.

Biliyin qiymətləndirilməsinin *bir ölçülü* modelinə görə beşballıq qiymətləndirmə şkalası beş hissəyə bölünür və uyğun rəqəmlərlə işarə olunur. Hər tələbə üçün bu şkalanı “*bilir*” və “*bilmir*” adlı iki hissəyə bölmək olar. Misal üçün, 4 (dörd) qiyməti ilə təhsil alan üçün “4” rəqəmindən soldakı hissəni **“bilir”**, sağdakı hissəni isə **“bilmir”** adlandıraraq və bu hissələrin uzunluğunu şəkil 1-ə uyğun olaraq L_a və L_b kimi işarə edək.

Burada “*bilir*” hissəsinin “*bilmir*” hissəsinə nisbəti (yəni $L_a : L_b$) keyfiyyət faktoru K -dir. “*Bilir*” hissəsinin uzunluğu (L_a), beşballıq şkalanın balları və keyfiyyət faktoru K -nın uyğun qiymətləri **Cədvəl 1**-də göstərilmişdir:

Cədvəldən göründüyü kimi, L_d -nin nisbi qiyməti 0 - 100 % arasında dəyişir. Beş qiymətinə uyğun mənimsəmə bilmənin ən yüksək – mütləq səviyyəsidir. Ancaq “3” qiymətinə uyğun gələn mənimsəmə 60 % -dir. Bu nöqtə üçün “bilir” hissəsinin uzunluğu 3, “bilmir” hissəsinin uzunluğu isə 2 (5-3)-dir. Onda bu mənimsəməyə uyğun gələn keyfiyyət faktorunun qiyməti $K = L_d : L_b = 3/2=1.5$ olar. Şkalanın 4 qiymətinə uyğun mənimsəmə – 80 %-dir. Yəni tələbə zəruri biliyin 80% -ni bilir, 20 % -ni isə bilmir. Bu nöqtə üçün “bilir” hissəsinin uzunluğu 4, “bilmir” hissəsinin uzunluğu $L_b (5-4) =1$ -dir. Bu nöqtəyə uyğun gələn keyfiyyət faktorunun qiyməti $4: 1 = 4$ olar. Əgər “bilir” hissəsinin L_d uzunluğu 4.75, “bilmir” hissəsinin L_b uzunluğu isə 0.25 olarsa, onda bu halda $K=19$ olar. Bu səviyyə arzu olunan orta bilik səviyyəsidir.

Cədvəl 1

Nisbi mənimsəmə L_d , %		20	40	60	80	90	95	98	99	100
5 ballıq şkala	0	1	2	3	4	4.5	4.75	4.9	4.95	5
Keyfiyyət faktoru, K	0	0.25	0.67	1.5	4	9	19	49	99	

“Bilir” hissəsinin uzunluğu 4.9 olduğu halda, bilmir hissəsinin uzunluğu 0.1 olur. Bu halda K -nın qiyməti 49-a bərabər olar. Ali təhsil ocaqlarında belə bilik nümayiş etdirən tələbələrə fərqlənmə diplomu verilir.

Əgər “bilir” hissəsinin uzunluğu 4.95, “bilmir” hissəsinin uzunluğu isə 0,05 olarsa, onda keyfiyyət faktoru $4.95: 0.05 = 99$ olar. Başqa sözlə, soruşulan 100 sualdan 99-nu bilir, birini isə bilmir. Yəqin ki, K -nın bu qiyməti daha yüksək bilik səviyyəsinə uyğundur. Hesab etmək olar ki, bu bilik səviyyəsi alimlik səviyyəsinə uyğun gələn bilik səviyyəsidir.

Cədvəldən göründüyü kimi, “bilir” hissəsinin uzunluğu artdıqca, “bilmir” hissəsinin uzunluğu azalır və keyfiyyət faktorunun qiyməti isə artır. Aydınır ki, dahi alimlər və fəvqəlinsanlar üçün K -nın qiyməti daha böyük rəqəmlərlə ifadə olunur.

Bu deyilənlərdən ictimai əhəmiyyəti böyük olan bir suala da cavab tapmaq mümkündür. Yuxarıda qeyd edildi ki, K faktoru bildiyimizin bilmədiyimizə olan nisbətidir. L_d -nin qiyməti 5-ə yaxınlaşdıqca (mütləq səviyyəyə), L_b -nin qiyməti (kəsrin məxrəci) sıfıra yaxınlaşır. Bu halda K -nın qiyməti sonsuzluğa yaxınlaşar. Bəs onda $K = \infty$ uyğun gələn biliyə kim malikdir? Hansı zatın biliyində qüsurlu yoxdur? Kim mütləq biliyə ($L_d = 5$) malikdir? Kimin

biliyində qıtlıq yoxdur? Hər şeyi bilən, hər şeyi gören kimdir?

Bu suala cavab vermək üçün **“Qurani-Kərim”ə** müraciət edək: *“Əgər yer üzündəki bütün ağaclar qələm, bütün dənizlər mürəkkəb olsa, sonra yeddi dəniz də buna əlavə olursa, yenə Allahın kəlamları tükənməz; Allah – yenilməz qüdrət və hikmət sahibidir”(31,27).*

“Loğman” surəsinin bu ayəsində məhz Allahın malik olduğu bilik səviyyəsinə işarə edilir. Demək, $K = \infty$ Allahın malik olduğu bilik səviyyəsidir. İlk baxışda sadə görünsə də, məsələni dərinləndirən analiz edəndə maraqlı vəziyyətlə qarşılaşırıq. Riyaziyyatdan məlumdur ki, sıfırdan fərqli ədədi sıfıra bölmək olmaz. Onda buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, mütləq biliyə çatmaq qeyri-mümkündür. Allah bizim bildiklərimizdən kənardadır, yəni O, laməkandır.

Peyğəmbərlərin malik olduğu bilik səviyyəsi çox yüksəkdir və ölçüləndir, ancaq sonsuz deyil. Peyğəmbərlərdən az bilik səviyyəsinə fəvqəlinə insanlar, dahi alimlər malikdirlər. Bu səviyyələrə uyğun gələn K -nın qiyməti, çox ehtimal ki, yüzlərlə və minlərlə ölçülər. $K = 0$ səviyyəsinə uyğun bilik səviyyəsi, yəqin ki, şüursuz fəaliyyət göstərən ibtidai insanların və ya dünyaya təzə göz açan körpəndir.

Cədvəldən görünür ki, mənimsəmə 0 ilə 1 arasında, keyfiyyət faktoru 0 ilə ∞ arasında dəyişir. İslamın fundamental müddəalarından biri “ *Allahdan başqa Allah yoxdur*” (*Lā 'ilāha 'illā l-Lāh*)» – postulatıdır. Bu postulatı rəqəmlərlə də ifadə etmək mümkündür. “Allah yoxdur” şərti $\mathbf{a} = 0$ və ya $\mathbf{K} = 0$ olanda ödənilir. Allahın varlığı şərti isə $\mathbf{a} = 1$ və ya $\mathbf{K} = \infty$ olanda ödənilir. Bu mühakimə də riyazi isbatı təsdiqləyir.

Dahi alim Fred Hoyle görə “Həyatın öz-özünə yaranmasının ehtimalı, qasırganın zir-zibildən БОИИГ-747 yaratmaq ehtimalına bərabərdir.” Bu fikir dolayısı ilə Yarıdanın varlığını təsdiq edir. Zamanəmizin dahi fiziki Stefan Hovkinqə görə. *elm dini inkar etmir, sadəcə, alternativ təklif edir.* Ancaq “*Nature*”⁵ jurnalının yazdığına görə ABŞ-da dahi alimlərin cəmi 7 faizi Allahın varlığına inandığı halda, sadə alimlər arasında inaclıların sayı təqribən 40%-dir. Jurnalın yazdığına görə təhsil səviyyəsi artdıqca, inaclıların sayı azalır.

Sonda qeyd edim ki, hər il **Templton Fondu** tərəfindən mənəvi həyatla bağlı aparılan tədqiqat uğurlarına və kəşfə görə 1972 -ci ildən Templton mükafatı təsis edilmişdir. 2008 -ci ildə polşalı fizik və katolik din xadimi prof. *Michał Heller*, Allahın varlığının riyazi isbatına görə 1 600 000 \$ dəyərində Templton mükafatına

---

⁵ http://www.skeptik.net/ism/sci_god.htm

layiq görülmüşdür. Bu mükafata 2011-ci ildə kosmoloq və astrofizik Martin Con Ris layiq görülmüşdür.

PS. Allahın varlığı ilə bağlı yazdığım məqalə ilə bağlı rus alimlərinin rəyləri ilə tanış olmaq istəyənlər aşağıdakı internet ünvanına <http://econf.rae.ru/article/5677> baxa bilərlər. Bu rəylərdən bir neçəsini oxuculara təqdim edirəm:

Анисимов Владимир Петрович (26 декабря 2010)

Уважаемый коллега блестяще математически аргументировал существование Бога, но почему то пессимистически агрессивно резюмировал свое умозаключение по отношению к своим собратьям по гуманитарному цеху – философам (?). Видимо уважаемый академик почему то не принимает механизм этого самосовершенствования человека (.. от доцента, к профессору и академику), суть которого выражается в способности порождать новые гипотезы в добыче новых для человечества знаний (как исследования). А гипотезы рождаются на основе интуиции человека – эмоционального интеллекта, позволяющего проверять и рационализировать новые модели обустройства внешнего, окружающего мира. Мы, к сожалению, так увлечены познанием внешнего мира, что напрочь забываем о том, что внутренний мир человека столь же богат, как и окружающий нас Космос.

Ивентьев Сергей Иванович (23 августа 2011)

Считаю, что работа требует наивысших оценок! Математические формулы существенно сблизили гуманитарную науку (математику) с религией. Аналогичная ситуация происходит и с другими отраслями науки. Наглядным примером может послужить юридическая наука (см.Ивентьев С.И. Троиединство прав человека: религия, наука и мораль//Церковь в истории и культуре России: сборник материалов Международной научной конференции. Киров (Вятка), 22-23 октября 2010г. – Киров:

Изд-во ВятГТУ, 2010. с.388-389.

http://zhurnal.lib.ru/editors/i/iwentxew_s_i/).Безусловно, что критический комментарий уважаемого Владимира Петровича Анисимова говорит нам о том, что есть над чем нам ещё работать.

DÜZGÜN QƏRARLARIN QƏBULU

Düzlüyə gedən yol bir, səhvə gedən yol mindir.

J.J.Russo.

XX əsrdə bəşəriyyət yüksək tərəqqiyə nail olsa da, mənfi təzahürlər də çox olmuşdur. Kifayətdir ki, dünya müharibələrində həlak olmuş milyonlarla insanı yada salaq. İndinin özündə də iqtisadiyyat və mədəniyyət arasında harmoniya pozulmuş, narkomaniya, insan, silah alveri və digər mənfur hərəkətlər geniş yayılmışdır. Həyatımızın bir çox sahələrində mafiya öz amansız hərəkətləri ilə fəaliyyət göstərir. Bir çox ölkələrdə varlı insanların cəngüdənlərindən sanballı ordu düzəltmək olar. BMT Baş katibinin müavini, qurumun Narkotiklərlə və Cinayətkarlıqla Mübarizə İdarəsinin icraçı direktoru Yuri Fedotova görə, kriminal biznesin illik gəliri 2,1 tril. USD təşkil edir ki, bu da onu dünyanın 20 ən güclü iqtisadiyyatının birinə çevirir. Bütün bu qüsurların və katalizmlərin kökündə müxtəlif səviyyələrdə qəbul olunmuş səhv qərarlar durur. Hər bir səhv qərar növbəti neqativ hadisənin törəməsinə səbəb olur. Yüksək səviyyədə qəbul olunmuş səhv qərarlar Planetdə nizamı pozur. Firavanlıq isə nizama bağlıdır.

Bu paraqrafda yeni metodologiya ilə səhv qərarlar törəməsinin elmi səbəbi araşdırılır.

Düstur (1)-in hər tərəfini Lb -yə bölsək və Ld /Lb nisbətinin K olduğunu nəzərə alsaq, aşağıdakı ifadəni alarıq:

$$L_0 / L_b = K + 1$$

L_b / L_0 nisbətinin h olduğunu nəzərə alsaq, bu düsturu aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$h = 1 / (K + 1) \quad (5)$$

Düstür (5)-ə görə, keyfiyyət faktoru K artdıqca, biliyin nisbi qıtlığı – h azalır. Belə ki, $K = \infty$ olanda, $h=0$; $K= 0$ olanda, $h = 1$ olur. Birinci hal tam şüurluluq və savadlılıq, ikinci hal isə tam instinkt (savadsızlıq) halına uyğundur. Bilik qıtlığının keyfiyyət faktoru K -dan asılılığı şəkil 4-də göstərilmişdir. Absis oxunda K faktoru, ordinat oxunda isə bilik qıtlığı – h göstərilmişdir. Qrafikdən görünür ki, $K > 30$ -dan çox olanda, h -ın qiymətində doyma halı başlayır və nöqtələr absis oxunun üzərində düzülür. Aydınır ki, bilik qıtlığı şəraitində qəbul olunan qərarların xətası çox, bilikli adamların qəbul etdiyi qərarların xətası isə az olar. Bu nəticənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, qəbul olunan qərarların xətası ilə bilik qıtlığı arasında münasibət yaratmağa imkan verir. Bu münasibəti aşağıdakı şəkildə yazmaq olar:

$$\Delta Q = c h \quad (6)$$

Burada ΔQ qəbul edilmiş qərarın xətası olub mütləq düz qərar ilə cari qərarın fərfinə bərabərdir; c – sabitdir. Bilik qıtlığı $h = L_b / L_0$ olduğundan (6)-nı aşağıdakı şəkildə yazmaq olar:

$$\Delta Q = c_1 L_b \quad (6.1)$$

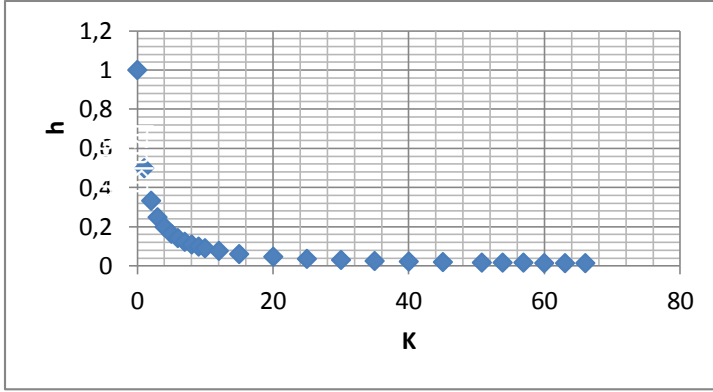
Burada c_1 də sabitdir.

$\Delta Q = 0$ olanda, qəbul edilmiş qərar mütləq düz qərara bərabərdir. Buradan əldə etdiyimiz vacib nəticə ondan ibarətdir ki, mütləq düz qərar qəbul etmək üçün bilik qıtlığı sıfıra bərabər olmalıdır. Belə qərarı ancaq cənab Haqq qəbul edə bilər.

Bilik qıtlığı h sıfır ilə vahid arasında kəsilməz dəyişdiyi üçün istənilən məsələnin sonsuz həlli var. Bu həllər arasında biri düz, bəziləri kvazi düz, qalanları səhv qərarlardır. Bu nəticə J. Russonun epiqrafa çıxarılmış fikrinin riyazi ifadəsidir. Yeri gəlmişkən burada Eduard Dalberqin "*Sizin hər bir qərarınız səhvdir*" fikrinə diqqət yetirsək, bu qənaətə gələrik ki, insani qərarların hamısı bu və ya başqa dərəcədə səhvdir.

Peyğəmbərlər də min illərin sınağından çıxan qərarlar qəbul edə bilməzlər. Fövqəlinsanlar da uzun zaman üçün doğru olan qərarlar qəbul edə biliblər. Müdrik insanların qərarının xətası az, cahil insanların qəbul etdikləri qərarların xətası çox olar. Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar:

Şəkil 4. Bilik qıtlığının K faktorundan asılılığı.

ardıcıl, düzgün qərarlar qəbul etməklə, insanlar şəxsiyyətə, dövlətlər isə qüdrətli dövlətə çevrilir. Burada bir məsələyə də toxunmaq yerinə düşər. Təhsilin məqsədi, hədəfi, fəlsəfəsi ilə bağlı bəzi suallara “**Təhsilimiz dünən, bu gün, sabah**”⁶ kitabında qismən cavab verilmişdir. Yuxarıda deyilənlərin işığında təhsilin *əsas məqsədi* nədir? – sualına cavab verməyə cəhd edilsə, onların içərisində hədəfin 8-ci, 9-cu həlqələrini vuran cavablar çox olar. Hər dövlət təhsilini özü başa düşdüyü səviyyədə qurduğundan, nəticədə dövlətlərdə həyat səviyyələri də müxtəlifdir. Bəs hədəfin 10-cu həlqəsini vuran cavab nədir?

Düşünürəm ki, bu suala belə cavab vermək olar: *təhsilin əsas məqsədi gənclərə düzgün qərarlar qəbul etmək sənətini öyrətməkdir.*

⁶ Əsgərov Ş.Q., Təhsilimiz dünən, bu gün, sabah, Bakı, 2003, 280 səh.

Tarix səhv qərarlarla zəngindir. Bəşəriyyətin inkişafında müşahidə edilən qüsurların çoxu səhv qərarların nəticəsidir. Bütün müharibələr səhv qərarlardan törəyibdir. Qeyri-professional məmurların qəbul etdiyi qərarların əksəriyyəti səhvdir. Bu səbəbdən də sahibkarlar, iş adamları savadlı gəncləri işə götürməyi həmişə diqqətdə saxlayırlar ki, onlar gündəlik fəaliyyətlərində nisbətən düzgün qərarlar qəbul etsinlər.

Şəhərimizlə bağlı bir-iki misal çəkmək istəyirəm. *Hesab edirəm ki, Bakıda tıxacların yaranmasının əsas səbəblərindən biri tramvay və trolleybus xətlərinin sökülməsi ilə bağlı qəbul edilmiş səhv qərardır. Çünki bu xətlər Bakını kənddən fərqləndirən və böyük şəhərlərə məxsus atributlar idi. Beləliklə, günü -gündən gözəlləşən Bakı ictimai nəqliyyatı zəif "böyük kəndə" çevrildi... Hər kəs, uşağı bağçaya və ya məktəbə apararı da, işə və idmana gedən də şəxsi maşın və ya taksidən istifadə etmək məcburiyyətində qaldı. Şəhər maşınla doldu. Min nəfər əhaliyə düşən maşın sayına görə, yəqin ki, şəhərimiz regionda ön sıradadır. Bakıda velosiped yoluna böyük ehtiyac duyulur.*

Digər bir misal. *Hesab edirəm ki, pul sikkələrimizə Azərbaycanın bugünkü xəritəsini vurmaq düzgün deyil. Heraldikadan xəbəri olan hər kəs deyə bilər ki, bu, bizdən çox, ermənilərin mənafeyinə uyğun qərarın nəticəsidir. İstərdim ki, bu fikirlərdə mən səhv etmiş olaydım...*

Yüz illərdir torpaqlarımızı itirə-itirə (Göyçə, Zəngəzur, Borçalı, Dərələyəz...) gələcəyə doğru gedirik. Bu meyilin qarşısını ancaq güclü təhsillə almaq mümkündür. Gənclərimiz gələcəkdə ağılagəlməz hadisələrin içərisindən düzgün qərarlar qəbul etməklə keçə bilərlər və nəticədə torpaq itirməzlər. Bu yerdə Şarl de Qollun *“yaxşı plan tutan yox, az səhv edən qalib gəlir”* fikri yada düşür.

Sonda bir məsələyə də toxunmaq istəyirəm. Ayrıca götürülmüş bir ölkədə hakimiyyətlərin bir- birini əvəz etməsinin əsas səbəbi olaraq, səhv qərarların cəmini götürmək olar. Belə ki, bu cəm müəyyən bir kritik həddən çox olarsa, onda köhnə hakimiyyət yenisi ilə əvəz olunur.

Bəşəriyyətdə bütün qurucu proseslər düz qərarların, bütün dağıdıcı proseslər isə səhv qərarların nəticəsidir. Allah bizi səhv qərarlardan qorusun. Amin!

Bir neçə dəyərli kəlamdan da istifadə etməklə bu paraqrafa nöqtə qoymaq istəyirəm:

- Səhvlərimi mənə göstərəndən Allah razı qalsın. *Həzrəti Ömər.*
- Yeni qərarlar qəbul etməyənləri yeni problemlər gözləyir. Çünki zaman böyük novatordur”. *F. Bekon.*

İNSAN POTENSİALININ İNKİŞAF İNDEKSİ

İnkişafın son məqsədi – insanların firavanlığıdır.

Məhbub ül Həq.

Kəraçi Universitetinin iqtisad üzrə professoru **Məhbub ül Həq** insan inkişafı nəzəriyyəsinin yarıdıcısı və BMT-nin İnsan İnkişafı Məruzəsinin banisidir. 1989-cu ildə BMT-nin xüsusi məsləhətçisi olmuş (1989-1995) və insan inkişafı ilə bağlı BMT-nin ilk **Məruzəsini** hazırlayan alimlərdən ibarət beynəlxalq qrupa rəhbərlik etmişdir.

Doktor Həq müxtəlif ölkələrin insan inkişafını ölçən və geniş istifadə edilən göstəricinin – İnsan Potensialının İnkişaf Proqramının yarıdıcısıdır.

Məhbub ül Həqin yaratdığı İnqilabi konsepsiyasından bəzi müddəlar:

➤ Aydın görünəni görmək bəzən çox çətin olur. Millətin həqiqi varı onun xalqıdır;

➤ İqtisadi artım – ancaq insanların seçim imkanlarını artıran vasitədir;

➤ İnsan inkişafı - firavanlığın yaxşılaşması və seçim imkanı prosesinin genişlənməsidir.

Məhbub ül Həq 22 fevral 1934-cü ildə Kəşmirdə anadan olmuşdur. 16 iyun 1998-ci ildə ABŞ-da vəfat etmişdir.

Son iyirmi ildə *insan potensialı* və *insan faktoru* anlayışlarından geniş istifadə edilir. Belə ki, 1990-cı ildən bəri BMT-nin İnkişaf Proqramı (BMT İP) tərəfindən

hazırlanan hesabatlarda insan potensialının inkişafı diqqət mərkəzindədir. Hər il dünya dövlətlərinin reytingi *İnsan Potensialının İnkişaf İndeksinə* (İPİİ) görə müəyyən edilir. Bu indeks qlobal göstərici olub, dövlətlərin inkişafını müqayisə etməyə imkan verir.

Məhbubül Həq ilk dəfə milli inkişafın makroiqtisadi göstəricilərinin qiymətləndirilməsinə bir alternativ olaraq, bu indeks təklif etmişdir. Bu indeks inkişafa çox həssas olub, orta inkişaf səviyyəsini təyin edən, insan potensialının inkişafının əsas göstəricilərini (təhsil, uzunömürlülük və ləyaqətli həyat səviyyəsi) nəzərə alan indekslərin cəmindən ibarətdir.

Misal üçün, BMT tərəfindən 2010-cu ildə çap olunan *Məruzənin*⁷ 143 – 147-ci səhifələrində 169 dövlətin İPİİ-yə görə reytingi *Əlavə 1*-in 3-cü sütununda göstərilmişdir. İndeksin qiyməti sıfırla vahid arasında dəyişir. Yüksək həyat səviyyəsini təmin etmiş dövlətlər üçün bu indeks 1-ə, inkişafı çox zəif dövlətlər üçün bu indeksin qiyməti sıfıra yaxındır. 2010-cu il təqdimatında birinci yerdə Norveç, axırıncı yerdə isə Zimbabve durur. Azərbaycan 2010-cu ilin hesabatında 2005-ci illə müqayisədə 34 pillə yüksələrək 169 ölkə arasında İnsan İnkişafı İndeksinə görə 101-ci yerdən 67-ci yerə qalxmışdır.

Dövlətlərin reytinglərini müəyyən edərkən, praktik

---

⁷ Доклад о развитии человека 2010. Издательство «Весь Мир», 2010.

olaraq, ölkə əhalisinin həyat şəraitinin bütün göstəriciləri nəzərə alınır: təhsil səviyyəsi, səhiyyənin vəziyyəti, uzunömürlülük, doğum və ölüm səviyyələri, adam-başına düşən ÜDM, istehlak qiyməti indeksi, mobil telefon və internet əlaqəsi, içməli suyun keyfiyyəti, enerji təminatı, meşələrin sahəsi, ətraf mühitin vəziyyəti, insan hüquqları sahəsində vəziyyət, gender bərabərliyi, cinayətkarlığın səviyyəsi, işsizliyin səviyyəsi və s. Bu göstəriciləri inkişaf etmiş dövlətlər ciddi nəzarətdə saxlayır, digər dövlətlər isə lazımınca diqqət yetirmirlər.

«Доклад о развитии человека 2010» kitabındakı sıra nömrəsi ilə çap olunmuş bəzi dövlətlərin İPİİ qiymətləri *Cədvəl 2*-nin 3-cü sütununda **a** hərfi ilə göstərilmişdir. Planetimizdə **a=1** olan ölkə yoxdur və yəqin ki, də olmayacaq. Bunu məlum: “Həqiqətə ardıcıl surətdə yaxınlaşmaq olar, amma mütləq həqiqətə çatmaq mümkün deyil” fikri də təsdiqləyir və prof. S.Xəlilovun⁸ xülasə məqaləsində qeyd edildiyi kimi, belə hallarda “vahidə yaxınlaşmaq olar, amma çatmaq mümkün deyil”. Səməvi kitabların məlumatlarına görə, **a=1**, şərti cənnətəbənzər ölkələr üçün ödənilər. Göründüyü kimi, birinci üç yeri tutan ölkələr üçün **a**-nın qiyməti 0,9-dan böyükdür.

---

⁸S. Xəlilov, Rıyaziyat və elm fəlsəfi müstəvidə necə görüşür? *Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər*, № 2, 2011, səh. 61.

Demək, Norveç, Avstraliya və Yeni Zelandiyanı *kvazi-cənnət* ölkələr saymaq olar. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə misal olaraq, cədvəldə 65 – 67-ci yerləri bölüş-dürən (Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Azərbaycan) ölkələri göstərmək olar. Bu ölkələr üçün *a* qiyməti 0,710 ilə 0,720 arasında dəyişir və inkişaf etmiş ölkələr sırasına yaxınlaşırlar. Cədvəldə 167–169-cu yerləri bölüşdürən ölkələr (Nigeriya, Konqo, Zimbabve) üçün *a* əmsalının qiyməti 0,261 ilə 0,140 arasında dəyişir. Bu ölkələrdə həyat şəraiti çox aşağıdır. Misal üçün, Zimbabve öz əhalisi üçün Norveçin yaratdığı şəraitin yalnız 14%-ni yarada bilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT İnkişaf Proqramının dörd səhifəlik cədvəli (*bax: Əlavə 1*) bütün digər cədvəllər kimi az informativ, quru və ruhsuzdur. Bu məlumatları daha canlı şəkllə salmaq üçün yeni metodologiya lazımdır. Belə bir metodologiya biliyin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə edilmiş *K* meyarı əsasında hazırlanmışdır. Burada da bu meyardan istifadə edilmişdir. Bu halda *K* faktoru əldə olunan nailiyyətin, "*nailiyyət qıtlığına*" olan nisbətini ifadə edir. Bu meyardan istifadə edib, dövlətləri inkişaf səviyyəsinə görə sıraya düzmək mümkündür. *K* faktorunun müxtəlif ölkələr üçün hesablanmış qiyməti *Cədvəl 2* və *Əlavə 1*-in 4-cü sütunlarında göstərilmişdir.

Cədvəl 2

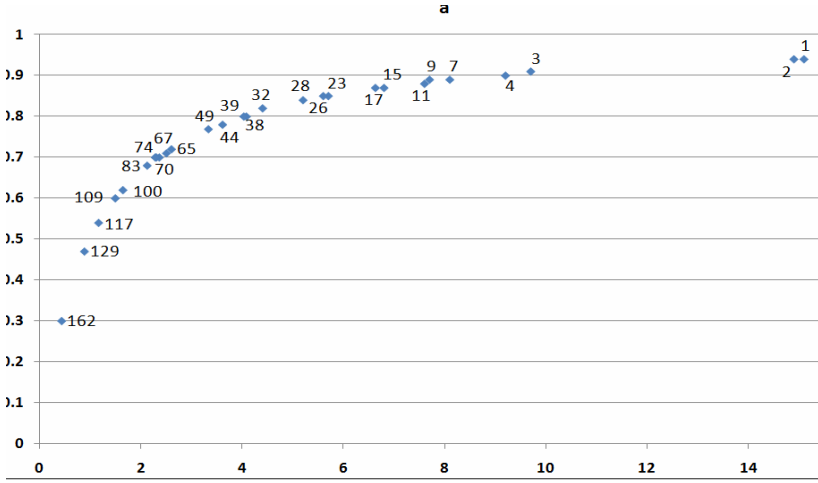
1	2	3	4
No	Ölkələr	a	K
1	Norveç	0,938	15,1
2	Avstraliya	0,937	14,9
3	Yeni Zelandiya	0,907	9,70
65	RF	0,719	2,60
66	Qazaxıstan	0,714	2,50
67	Azərbaycan	0,713	2,48
167	Nigeriya	0,261	0,35
168	Konqo	0,239	0,31
169	Zimbabve	0,140	0,16

BMT tərəfindən hesablanmış a -nın (İPİİ) K -dan asılılığını qurmaqla, dünya dövlətlərinin bir-birinə nəzərən inkişafını daha canlı və ruhlu şəkildə təqdim etmək mümkündür. Bir sıra dövlətlər üçün belə bir asılılıq şəkil 5 (a və b)-də göstərilmişdir.

Şəkillərin absis oxunda K faktoru (şəkil 5a) və ya onun loqarifması (şəkil 5b), ordinat oxunda İPİİ, başqa sözlə, həyat səviyyəsinin parametri a göstərilmişdir. Məlumdur ki, statistik rəqəmlər ($a=İPİİ$ və ya K) toplumun inkişaf səviyyəsini dəqiq göstərə bilər, ancaq fərdin səviyyəsini əks etdirə bilmir. Toplumda insan potensialının inkişaf indeksi ilə fərdin inkişaf indeksi arasında əlaqəni aşağıdakı kimi yazmaq mümkündür:

$$\mathbf{a} = a_1 Y_1 + a_2 Y_2 + a_3 Y_3 + \dots = \sum a_i Y_i$$

Şəkil 5a. Bəzi ölkələrin reytinginin K-dan asılılığı.

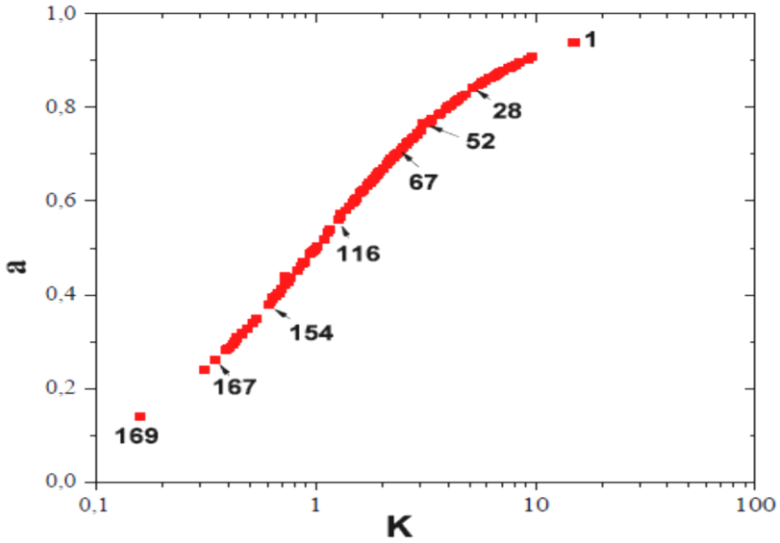
Şəkilə rəqəmlərlə ölkələrin reytingi göstərilmişdir:

Norveç (1), Avstraliya (2), Yeni Zelandiya (3), ABŞ (4), Niderland (7), İsveç (9), Yaponiya (11), İsrail (15), İslandiya (17), İtaliya (23), Böyük Britaniya (26), Çexiya (28), BƏƏ (32), Çernoqoriya (49), RF (65), Qazaxıstan (66), Azərbaycan (67), Gürcüstan (74), Türkiya (83), Ekvatorial Qvineya (117), Banqladeş (129), Liberiya (162).

Burada $\mathbf{a}$ -toplumda insan potensialının inkişaf indeksi, a_i – toplum daxilində fərdin potensialının inkişaf indeksidir; Y_i -toplum daxilində fərdin olma ehtimalıdır. Qrafiklərdən görüldüyü kimi, müxtəlif dövlətlər üçün

İPİİ-nin qiyməti K -dan asılılığı monoton dəyişir. Dövlətlərin reytinglərinin cədvəl təqdimatı ilə müqayisədə qrafik təqdimatının üstünlüyü aydın görünür. Bir türk misalında deyilir: *“Meşəni görən ağacı, ağacı görən meşəni görməz”*. Reytinglərin cədvəl təqdimatında da belədir. Cədvəldə ölkəni görən cədvəli, cədvəli görən ölkəni görə bilmir. Ancaq qrafik təqdimatında həm ölkə, həm də onun qrafikdə yeri görünür.

Şəkil 5a-dan aydın görünür ki, dünya dövlətləri inkişaf səviyyəsinə görə aydın şəkildə üç qrupa (BMT sənədlərində dünya dövlətləri 3 yox, 4 qrupa) bölünürlər. Birinci qrup ölkələr çox inkişaf etmiş ölkələrdir və bu ölkələr üçün a (K) asılılığı zəifdir. K artdıqca, a tədricən vahidə yaxınlaşır. Bu qrup ölkələrdə $K > 5$ -dir və 28 dövləti əhatə edir. İnkişaf etməkdə olan II qrup ölkələri üçün K -nın qiyməti 2 ilə 5 arasında dəyişir. Bu qrup ölkələrə 59 dövlət daxildir. Üçüncü qrup ölkələr üçün K qiyməti 0,2 ilə 2 arasında dəyişir və a (K) asılılığı qüvvətlidir. Bu ölkələr zəif inkişaf etmiş ölkələrdir. Bu ölkələrə misal olaraq Zimbabveni, Nigeriya və Konqonu

Şəkil 5b. Ölkələrin reytinginin K-nın loqarifmasından asılılığı (BMT, 2010).

Şəkildə rəqəmlərlə ölkələrin reytingi göstərilmişdir:

Norveç (1), Çexiya (28), Uruqvay (52), Azərbaycan (67), Qvatemala (116), Sudan (154), Niger (167), Zimbabve (169).

göstərmək olar. Bu qrup ölkələrə 82 dövlət daxildir. Zimbabve üçün $K = 0,16$ -dır. Bu ölkənin əldə etdiyi nailiyyət, etməli olduğunun 16%-ni təşkil edir. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkədə Cəhənnəmin əlamətləri kifayət qədərdir.

Dünya dövlətlərinin reytinglərinin K faktorundan asılılığı şəkil 5b-də yarımloqarifmik məşəbda göstərilmişdir. K-nın qiyməti 0,16 (Zimbabve) ilə 15,1 (Norveç) arasında dəyişir. K-nın geniş diapazonda dəyişməsi onu

göstərir ki, dünya dövlətlərində insanların yaşam tərzı çox müxtəlifdir. Kimisi ləyaqətli həyat şəraitini təmin də bilmiş, kimi isə səfalət içərisində yaşayır. Monteskünün “hər bir xalq öz taleyinə layıqdır” ifadəsi bu mənzərəni dəqiq ifadə edir.

Bu ölkələr müxtəlif quruluşlarda yaşayırlar. Bu problemlə bağlı suallara **Frensis Fukuyama** “*Tarixin sonu və axırını İnsan*” əsərində aydınlıq gətirmişdir. F.Fukuyamaya görə, idarəetmə sistemi kimi liberal demokratiya mövzusunun *legitimliyi* ilə bağlı son illərdə görünməmiş bir *konsensus* yaranmışdır. Bu konsensus bir-biri ilə rəqabətdə olan ideo-logiyalar (monarxiya, faşizm və sonuncu kommünizm) məğlub olduqca, güclənir. Bundan əlavə, Fukuyama təkid edir ki, ola bilsin *liberal demokratiya* bəşəriyyətin ideoloji təkamülünün son məntəqəsidir və insan cəmiyyətinin axırını idarəetmə forması kimi “tarixin sonudur”. Bu isə o deməkdir ki, əgər əvvəlki idarəetmə formaları düzəldilməsi mümkün olmayan deffektlərlə və irrasionalizmlə xarakterizə edilirdilərsə, liberal demokratiya bu cür daxili fundamental ziddiyyətlərdən kənardır.

Liberal demokratik dövlətlərdə də ədalətsizlik və sosial problemlər var. Ancaq bu problemlər Fukuyamaya görə, liberal-demokratik prinsiplərin tam reallaşmamasından törəyir. Bunun nəticəsində hansısa müasir

dövlətlər stabil liberal demokratik səviyyəyə çatmaqda uğursuzluqla qarşılaşa bilər, digərləri isə idarəetmənin primitiv, teokratik və ya hərbi diktatura formasına qayıda bilər. Ancaq liberal demokratiyanın *idealını* əvəzləmək mümkün deyil.

Tarixin son məntəqəsi bu kitabda şərti olaraq "Allahabad" adlandırılmışdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu məntəqədə idarəetmə liberal-demokratik prinsiplər əsasında aparılır. Demək, bəşəriyyət liberal-demokratik prinsiplər əsasında Allahabada tərəf gedir.

İPİİ və faktor K artdıqca, insani münasibətlərdə yeni intonasiyalar, yeni mədəniyyət nümunələri yaranır. İnanıram ki, bir necə ildən sonra erməni qəsbkarları öz hərəkətlərinin xəcalətini çəkəcəklər və torpaqlarımızı azad edəcəklər.

MƏNAFELƏRİN MÜBARİZƏSİ

Allaha çox şükür olsun ki, mən vətənimin onun marağına görə sevmişəm, öz marağıma görə yox.

P. Çadayev.

Dünya ölkələrinin makroiqtisadi göstəricilərinə diqqət yetirsək, görürük ki, bu göstəricilərin qərarlaşmasında həlledici rolunu toplum daxilində mənafe və mübarizəsi oynayır. Başqa sözlə desək, inkişaf ictimai mənafe ilə şəxsi mənafenin mübarizəsindən və ikincinin üstünlüyü zamanı baş verir. Yuxarıda qeyd edildi ki, K – ictimai mənafenin şəxsi mənafeyə nisbətini xarakterizə edir və K artdıqca, ictimai mənafenin şəxsi mənafeyə nisbəti artır. Çünki dünya belə qurulub və Allah belə istəyir. Allah insanı yaradarkən onu da başqa canlılar kimi özünü müdafiə instinkti ilə təmin edib. Başqa canlılardan fərqli olaraq, üstəlik insana şüur da verib. Şəxsi mənafe, özünüqoruma instinktindən törəyir.

K vahiddən kiçik olanda, şəxsi mənafe ictimai mənafeyə üstələyir. $K=1$ olanda, bu mənafe bərabərdir. $K=10$ olanda, ictimai mənafe şəxsi mənafedən 10 dəfə çoxdur. $K = \infty$ olanda, ibtidai icma quruluşunda olduğu kimi, şəxsi mənafe sıradan çıxır. Amma ibtidai icmadan fərqli olaraq, şüur fəaliyyəti tam nəzarət edir.

Mənafenin həyatda oynadığı rolu böyük **Mehmet Akif Ersoy** poetik şəkildə belə ifadə etmişdir:

*Aldanma insanların səmimiyyətinə!
Mənfəətləri gəlir hər şeydən öncə...
Vəd etməsəydi Allah Cənnəti,
Ona belə etməzdi səcdə.*

Dünya dövlətlərinin həm makroiqtisadi göstəriciləri, həm əhalinin düşüncə tərzini, həm də mədəni və mənəvi səviyyələri bir - birindən xeyli fərqlidirlər. Birinci qrup ölkələrində ictimai mənəfe (M_i), şəxsi mənafedən (M_s) çox-çox yüksəkdir: $M_i \gg M_s$. Üçüncü qrup ölkələrində şəxsi mənəfe (M_s) ictimai mənafedən (M_i) yüksəkdir. İnkişaf etməkdə olan ikinci qrup ölkələrində qarışıq düşüncə (hər bir məsələnin həllinə şəxsi və ictimai mövqedən yanaşma) mövcuddur. Birinci və üçüncü qrup ölkələrinin ictimai şüurlarında görünən bilən fərqi aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

	I qrup dünya ölkələri	III qrup dünya ölkələri
	$M_i \gg M_s$	$M_s \gg M_i$
	Qanun şəhdir	Şah qanundur
	Açıq cəmiyyət	Qapalı cəmiyyət
	Düşüncə demokratikdir	Düşüncə totalitardır

	Elm və təhsil yüksəkdir	Təhsil və elm zəifdir
	İctimai nəzarət yüksəkdir	İctimai nəzarət zəifdir

Birinci qrup ölkələrində ictimai nəzarət güclüdür və kütləvi informasiya vasitələri 4-cü hakimiyyət hesab edilir. Üçüncü qrup ölkələrində ictimai nəzarət yox səviyyəsindədir. Dünyanın 200 top universitetlərindən (bax: Əlavə 2) 184-ü birinci qrup dövlətlərində, 16 -sı isə ikinci qrup dövlətlərində fəaliyyət göstərir. Üçüncü qrup ölkələrində normal universitet yoxdur.

İdarəetmə ilə bağlı bir türk misalında deyilir: *“Dövlət ya elmlə, ya da zülmlə idarə olunar, al gülümlə, ver gülümlə idarə olunmaz”*. Bu kəlamın işığında şəkil 5-ə diqqət yetirsək, görərik ki, çox inkişaf etmiş ölkələr *elmlə*, üçüncü qrup ölkələr *“zülmlə”*, ikinci qrup ölkələrin idarə edilməsində qarışıq (həm demokratik, həm də inzibati) üsuldən istifadə edilir. Bu səbəbdən də ən mürəkkəb idarəetmə II qrup ölkələrinə aiddir.

Dövlətin idarə edilməsində məmurların rolunu alman imperiyasının kansleri Otto Bismark belə ifadə etmişdir: *“Pis qanunlarla və yaxşı məmurlarla ölkəni idarə etmək mümkündür. Yox, əgər məmur pisdirsə, ən yaxşı qanunlar belə kömək etməz”*. Aydın ki, yaxşı məmur K-sı yüksək olan, pis məmur K-sı aşağı olan məmurdur.

Birinci qrup dövlətlərə misal olaraq Norveç, Avstraliya və Yeni Zelandiyanı göstərmək olar. Bu ölkələr bu dünyada Cənnət şəraitinin 90% -ni yarada bilmişlər⁹.

Ölkələrin real həyat şəraitini və qrafiklərdəki yerlərini araşdırarkən, belə qənaətə gəlmək olar ki, $K \geq 5$ olan dövlətlərdə əhalinin (həm idarəedənlərin, həm də idarəolunanların) düşüncə tərzini $K \leq 1$ olan dövlətlərin əhalisinin düşüncə tərzindən qat-qat kamildir. Nisbətən saf düşüncə tərzini $K \geq 5$ olan dövlətlərdə aparıcıdır və bu səbəbdən də ictimai maraq şəxsi mənafeyi üstələyir. Bu ölkələrdə KİV-ə qarşı qoyulan tələb təqribən belədir: *“Düz danış, nə qədər bacarırsan, düz danış, səndən gözləniləndən də artıq düz danış. Amma düzlüyü axıra kimi deməyə bilərsən”*.

Əksinə, $K \leq 1$ olan dövlətlərdə düşüncə qeyri-kamildir və bu səbəbdən də şəxsi mənafe ictimai mənafeyi üstələyir.

II qrup ölkələri üçün K -nın qiyməti vahiddən böyük, 5-dən kiçikdir. Bu qrup ölkələrdəki ictimai münasibəti *Lanski*¹⁰ belə ifadə edir: *“Bəzi insanlar heç zaman yaxşı olmurlar. Bizim hamımız dördü biri yaxşı, dördü üçü pisdir. Bərabər olmayan döyüş gedir: bir nəfər üç nəfərə qarşı”*.

---

⁹ Аскеров Ш.Г., Аскеров А.Ш., Корреляционная зависимость между ИРЧП и ВВП, Международный Журнал Экспериментального Образования, 2012, № 6, стр.113–116.

¹⁰ Хью Роусон, Неписанные законы жизни, М, 2002, 384 стр.

Şübhəsiz, burada söhbət məmurlardan gedir. Mə-murlardan üçü şəxsi, biri isə ümumi mənafe ni müdafiə edir. Bu səbəbdən də bu qrup ölkələrdə inkişafın sürəti zəif olur. İnkişafa lazımi dinamikanı vermək üçün bu ölkələrin bəzilərində (məs.,Sinqapur) dövlət məna-feyindən sui-istifadə edənlər qanunvericiliklə ciddi cəza-landırılır. K artdıqca, məmurların fəaliyyətində ümumi mənafe üstünlük təşkil edir.

Tarixi prosesin 2010-cu ilə olan rəngarəngliyi (şəkil 5), əsasən, zaman və məkan amilinin təsirinin nəticəsidir. Karl Yaspers bəşər tarixini üç dövrə bölür: a) tarixə-qədərki dövr; b) tarixi dövr; c) bəşəriyyətin ümumdünya tarixi dövrü. Son dövr bizim eramın 1000-ci ilindən başlayır və bu günə qədər davam edir. Bu mərhələdə xalqlar arasında geniş əlaqə yaranmışdır. Bu şəkillərdə, sanki ümumdünya tarixinin bir mənzərəsi əks edilmişdir. Bu dövlətlərin hamısı bu günün dövlətləri olsalar da, bəziləri bu günü ($K \geq 5$), bəziləri dünəni ($5 \leq K \leq 1$), bəziləri isə keçmişi yaşayırlar. Başqa sözlə, şəkildə bütün formasiyalara (feodalizm, kapitalizm, açıq cəmiyyət) aid dövlətlər tapmaq olar. Ancaq tarix yüksələn xətlə inkişaf etdiyi üçün Avstraliyanın bugünkü səviyyəsini sabah ABŞ, daha sonra Böyük Britaniya və digər dövlətlər əldə edəcəklər. Şübhəsiz, Avstraliya yerində saymayacaq, “Allahabada” doğru irəliləyəcək. Qəti söyləmək olar ki,

Liberiya (162) bu səviyyəyə çatmaq üçün yüz illərin tarixini yaşamalıdır.

Məlumdur ki, tarix azadlıq dərkinin tərəqqisidir. Tarix bir nəfərin, bir qrupun azadlığından bütün bəşəriyyətin azadlığına doğru inkişaf edir. Şəkil 5a-da bu fikirlər praktik həyatda öz təsdiqini tapır. Aydınadır ki, zaman artdıqca, K artır. K artdıqca, azadlığın dərki artır. $K \geq 5$ olan ölkələrdə, demək olar ki, bütün insanlar azaddırlar. $K \leq 2$ olan ölkələrdə isə ya bir nəfər, ya da bir qrup insan azaddır. Sabiq ABŞ prezidenti C. Kennedi bəşəri inkişafda azadlığın yerini belə müəyyən etmişdir: *“Azadlıq bölünməzdir: əgər bir nəfər əsarətdədirsə, onda heç kəs azad deyil”*.

Doğma planetimizin bir neçə ölkəsi firavan yaşamağın nümunəsini yarada bilmişdir. Belə yüksək nəticəyə bu dövlətlər ona görə nail ola bilmişlər ki, bu ölkələrdə hər kəs xoşbəxt gələcək üçün öz töhfəsini verə bilər. İnsan oğlu bu dünyaya gəlişinin səbəbini bilməlidir. Əminliklə demək olar ki, insan bu dünyaya gündən bir gün, ildən bir il yaşamağa gəlməyibdir. Onun ilahi missiyası bəşəriyyətin gələcək taleyinə öz töhfəsini verməkdir. Bu barədə “Qurani-Kərim”də belə bir ayə var: *“Yaxşı işlər görməkdə bir-birinizi ötməyə çalışın”* (5, 48-49). Bu düşüncə başqa bir formada M. Prişvin tərəfindən belə ifadə edilmişdir: *“Ali mənəviyyət – öz şəxsiyyətini kollektivin xeyrinə qurban*

verməkdir “. Birinci qrup dövlətlərin vətəndaşları həm Allah əmrinə riayət edən, həm də yüksək mənəviyyata malik insanlardır.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək tarixi inkişafın belə bir qanunauyğunluğunu müəyyənləşdirmək olar: *İctimai mənafenin şəxsi mənafeyə nisbəti artdıqca, bəşəriyyət öz inkişafının ali səviyyəsinə (məqamına) doğru təkamül edir*. Məncə, bu fikrə bəşəriyyətin inkişaf qanunu da demək olar.

Bəzi dövrlər üçün bu nisbət vahiddən böyük, bəziləri üçün isə vahiddən kiçikdir. Bu səbəbdən də bəşər tarixini iki dövrə bölmək olar:

a) *şəxsi mənafenin*, zorun, fiziki gücün hakim olduğu dövr;

b) *ümumi mənafenin*, aqlın hakim olduğu dövr.

Bəşər tarixinin birinci dövrü şəxsi mənafenin hakim olduğu dövrüdür. Bəşər tarixinin bu dövrdən başlamasının əsas səbəbi “özünüqoruma” instinktidir. Bu dövrün qüsuru ilə bərabər, uğuru da olmuşdur. Bəşəriyyət öz maddi və mənəvi inkişafının bugünkü səviyyəsinə görə məhz bu dövrə borcludur. Çünki inkişafın hərəkətverici qüvvəsi şəxsi mənafə olmuşdur. Bu dövrü yaşamış dövlətlər üçün $K \leq 2$ -dir və tarixin başlanğıcından XX əsrə qədərki dövrü əhatə edir. $K \geq 2$ olan ölkələrdə ictimai mənafə şəxsi mənafedən üstündür. K böyüdükcə, bu üstünlük də böyüyür. Cəmiyyətdə əhalinin düşüncə tərzi dəyişir, kamilləşir. Fəaliyyətdə şüur həlledici rol oynayır.

Bu dövr XX əsrdən “Tarixin sonuna” qədərki dövrü əhatə edir.

Hesab etmək olar ki, ictimai və şəxsi mənafeələr əks qütblər kimi mübarizə aparmırlar. Əksinə, ictimai mənafe xüsusi mənafenin içərisində yetişir. Xüsusi mənafe, ictimai mənafe içərisində həll olub yox olur.

TƏHSİL PROBLEMİ: TƏHSİLİMİZİN DÜNYA TƏHSİL SİSTEMİNDƏ YERİ

*Bilik – insanın gözüdür. Biliksiz sənin 100 min gözün
olsa da, onsuz da korsan. Biliyin olsa, gözün olmasa
da, sadə insanların görə bilmədiklərini görəcəksən.
Konfutsi.*

Qlobal dünya iqtisadiyyatı, qlobal rəqabətdir. Qlobal iqtisadiyyat şəraitində müstəqil yaşamaq çox çətindir. Belə şəraitdə zəiflər, ya güclülərin oyun qaydalarını qəbil etməli, ya da rəqabətə davamlı olmasını təmin etməlidir. Rəqabətə davamlı dövlət qurmaq güclü təhsildən keçir. Keçən əsrin 70-ci illərində ABŞ sualtı atom qayığının atası sayılan Rikover SSRİ –ABŞ təhsil sistemlərinin rəqabəti haqda belə dəmişdir: *“Təhsil –bizim Sovet İttifaqı ilə yarışa girdiyimiz sahədir. Bu yarış udan tərəf də potensial cəhətdən qalib tərəf olacaqdır”*.

Təhsilin cəmiyyətin həyatında önəmi əvəzəndir. Bu səbəbdən də təhsil sistemimizin dünya təhsil sistemində yerini bilmək dövləti əhəmiyyət kəsb edir.

Milli təhsildə problemlərin olması hər kəsə məlumdur. Bu problemlərdən ən əsası təhsilin maraqlar arasında

parçalanması və təhsil maşınının pulu biliyə çevirə bilməməsidir. Bundan əlavə olaraq digər problemlər də (12 illik təhsil, repititorluq, əsgərlik problemi, xaricdə təhsil, vahid milli test, müəllimin (alimin) maaşı, təhsildə mədəniyyət qıtlığı, təhsildə rüsvət, təhsil müddəti, tələbə sayı, universitetlərin şəhər kənarına çıxarılması, universitetlərin reytingi və s.) mövcuddur. Bütün bu problemlərin varlığı səbəbindən, əhalinin təhsil müəssisələrinə baxışı pozitiv deyil. Bir çox insanlar təhsil ocaqlarına (məktəblərə, universitetlərə) az idrak işığı yayan məkan kimi baxırlar. Professor və müəllimlərimiz isə haqq daşıyıcıları funksiyalarını yerinə yetirənlərə az bənzəyirlər. Nəticədə, həmişə ictimai faydalı sahə hesab edilən təhsil, sosial-mənəvi sahədən daha çox, qulluq sferasına çevrilməkdədir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə **Dövlət Strategiyası** təsdiq edilmişdir. Təhsilimiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bu sənədin *Azərbaycan Respublikasında təhsilin vəziyyəti* adlanan 3-cü bəndində yazılıb: "... aparıcı beynəlxalq təşkilatların statistik təhlilləri Azərbaycan təhsilinin beynəlxalq rəqabətə davamlılıq göstəricilərinin və Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən ali təhsil müəssisələrinin reyting səviyyəsinin yüksəldilməsinin zəruri olduğunu göstərir".

Təhsilimizin beynəlxalq təhsil şəbəkəsində yerini bilmək, rəqabətə davamlı təhsil ocaqları yaratmaq üçün çox vacibdir. Böyük Britaniyanın *Legatum İnstitutunun* analitik mərkəzi dünya dövlətlərinin **“Qlobal Firavanlıq İndeksi”** adlanan mürəkkəb göstəricini hər il ölçə bilir. Firavanlıq nöqtəyi -nəzərindən dövlətlərin nailiyyətləri 8 istiqamətdə (iqtisadiyyat, sahibkarlıq, idarəetmə, təhsil, səhiyyə, təhlükəsizlik, şəxsi azadlıq, sosial kapital) təyin edilir. Hər bir istiqamətdə alınmış nəticələr maraqlıdır və diqqəti cəlb edir.

Təhsillə bağlı nəticələr daha böyük maraq doğurur. Çünkibizim Nizamiyə, Qərbin Bekonuna görə gücün, qüvvətin mənbəyi bilikdir. Əgər qonşun səndən bilikli olsa, sənə əziyyət verə bilər.

Legatum İnstitutu 2012 -ci il üçün 142 dövlətin təhsil indeksini müəyyənləşdirmiş və cədvəl şəklində çap etmişdir. Adətən, cədvəllər ruhsuz və yorucu olduğundan ondan faydalı bir nəticə almaq mümkün deyil. Ancaq bu indekslərin K faktorundan asılılığı çox dəyərli nəticələr almağa imkan verir. Belə bir asılılıq şəkil 6-da göstərilmişdir. Qrafikin absis oxunda keyfiyyət faktoru K, ordinat oxunda təhsil indeksi göstərilmişdir. Qrafikdəki rəqəmlər bəzi dövlətlərin təhsil indeksini göstərir. Azərbaycanın təhsil indeksini 87- ci nöqtə göstərir.

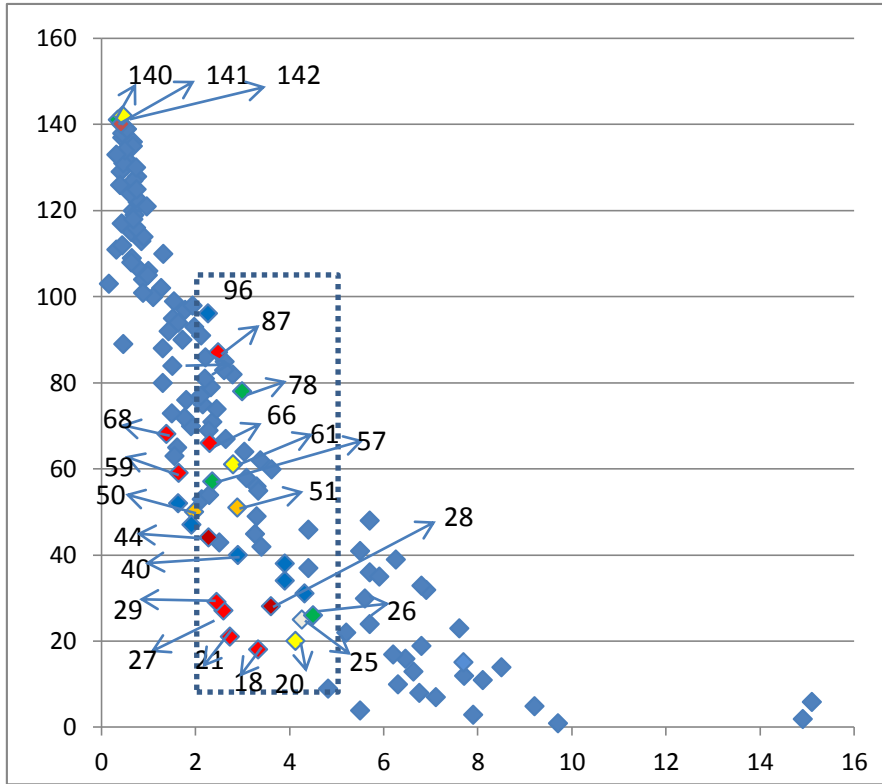

Şəkildən görünür ki, təhsil indeksinə görə dünya dövlətləri çox fərqlidirlər. Hər bir xalq öz mədəniyyətinə, tarixinə arxalanaraq yeni texnologiyalar, ictimai ideyalar, sosial və siyasət institutları yaradaraq dövləti idarə edirlər. İdarəetmə məşinının daxili elementləri müxtəlif olduğundan, onun verdiyi son nəticələr də müxtəlifdir.

Sual oluna bilər ki, bu ölkələrdən hansının təhsilini "standart" kimi qəbul etmək və ya nümunə kimi götürmək olar? Bu suala düzgün cavab verməklə təhsilin bəzi problemlərini həll etmək olar. Bunun üçün "Dəyərlərin qiymətləndirilməsinin yeni meyarı"nda göstərilmiş metodologiyadan burada da istifadə etmək olar.

Ölkələri K parametrinə görə üç qrupa bölmək olar:

1. $K \geq 5$ olan ölkələr. Bu ölkələr yüksək inkişaf etmiş ölkələrdir;
2. $2 \leq K \leq 5$ olan ölkələr. Bu ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrdir;
3. $0 \leq K \leq 2$ olan ölkələr. Bu ölkələr zəif inkişaf etmiş ölkələrdir.

Şəkil 6. Dünyanın 142 dövlətində təhsil reytinginin K faktorundan asılılığı. Şəkilə rəqəmlərlə dövlətlərin təhsil reytingi göstərilmişdir: 18 –Latviya, 20 –Macarıstan, 21–Belarus, 25 –Kipr, 26 –Slovakiya, 27 –Rusiya, 28 –Litva, 29 –Ukrayna, 40 –Malayziya, 44 –Ermənistan, 50 –Çin, 51–Bolqarıstan, 57 –İran, 59 –Moldova, 61 –Serbiya, 66 –Gürcüstan, 68 –Tacikistan, 78 –Meksika, 87 –Azərbaycan, 96 –Beliz.

	Ölkələr	Təhsilin deksi (2012)	K faktor	ÜDM (2010)
1	Latviya	18	3,33	14500
2	Belarus	21	2,73	13400
3	Kipr	25	4,26	21000
4	Slovakiya	26	4,5	22200
5	Rusiya	27	2,6	15900
6	Litva	28	3,61	15900
7	Ukrayna	29	2,45	6700
8	Estoniya	31	4,32	19000
9	Qazaxıstan	43	2,5	12500
10	Ermənistan	44	2,28	5800
11	Moldova	59	1,65	2500
12	Özbəkistan	65	1,61	3100
13	Gürcüstan	66	2,3	4800
14	Tacikistan	68	1,38	2000
15	Qırğızıstan	73	1,49	2200
16	Azərbaycan	87	2,48	11000

Bu qruplar social-iqtisadi parametlərinə görə bir-birindən çox fərqlidirlər. Qrup daxilindəki ölkələrin parametrləri isə bir- birinə nisbətən yaxındır. Bu səbəbdən istənilən bir dövlətin hər hansı bir parametrini öz mənsub olduğu qrup ölkələri ilə müqayisə etmək daha məntiqlidir.

Aydındır ki, örnək olaraq birinci qrup dövlətlərin təcrübəsindən istifadə etmək olmaz, çünki onlarda həm

adam- başına düşən ÜDM, həm də K faktorunun qiyməti çox yüksəkdir, bu səbəbdən də təhsil standartları çox yüksəkdir. Bu ölkələrdə insanın təhsili, anadan olandan ömrünün axırına kimi dövlətin nəzarətindədir. Belə ölkələrə misal olaraq Yeni Zelandiyanı (1), Avstraliyanı (2), Kanadanı (3), Norveci (6) və digərlərini göstərmək olar.

Model olaraq, üçüncü qrup dövlətlərdən də istifadə etmək məqsədəuyğun deyil, çünki bu ölkələrin təhsil standartları xeyli zəifdir, onlar çox geridə qalıblar. Bu ölkələrə misal olaraq, Əfqanıstanı (139), Çadı (140), Nigeri (141) və Mərkəzi Afrika Respublikasını (142) göstərmək olar. Bu ölkələrdə təhsilin vəziyyəti çox bəbəddir.

Biz ikinci qrupa daxil olan dövlətlərin müsbət təcrübəsindən örnək kimi istifadə edə bilərik. Çünki bu ölkələrin həm iqtisadi, həm də humanitar parametrləri bir- birinə yaxındır. Bu qrupa daxil olan 50-dən çox dövlətin təhsil indeksləri *əla* ilə *pis* arasında dəyişir. Əla təhsil indekslərinə malik dövlətlərin uğurlarından bəhrələnmək olar. Bu qrupa daxil olan bir qisim dövlətlərin təhsil indeksləri şəkildə, bəzilərinin sosial-iqtisadi parametrləri isə cədvəldə göstərilmişdir. Şəkildən görünür ki, ikinci qrup ölkələr arasında Latviya, Macarıstan, Belarus yüksək təhsil səviyyəyə malikdirlər. Təhsil indeksinə görə

Rusiya 27-ci yerdə, Litva, Ukrayna isə 28 və 29 yerlərdədir. Həm qrafikdən, həm də cədvəldən görünür ki, ikinci qrup dövlətləri arasında ən yaxşı təhsil sistemində SSRİ-dən qopmuş ölkələr (Latviya, Belarus, Rusiya, Litva, Ukrayna, Estoniya) malikdirlər. Bu ölkələrin təhsil indeksləri 142 ölkə içində 18 ilə 44-cü yer arasındadır. Qrafikdən görünür ki, Belarusun təhsil indeksi Fransa, Danimarka, Yaponiya səviyyəsindədir və Sinqapurdan yüksəkdir. Belarus, vaxtı çatanda *Li Kuan Yunun* 7 addımını ata bilsə, Şərqi Avropanın Sinqapuruna çevrilə bilər.

Qrafikdən və cədvəldən görünür ki, ikinci dünya və MDB ölkələri arasında Azərbaycan təhsilinin vəziyyəti çox aşağıdır. SSRİ-nin süqutundan sonra ən dağıdıcı proseslərə bizim təhsil sistemimiz məruz qalıbdır. Digər respublikalar öz təhsil sistemlərini qismən qoruya biliblər. Ölkəmizin təhsil indeksi, bu qrup ölkələr arasında ən aşağı olub, 87-ci yeri tutaraq Tacikistandan və Qırğızıstandan da geri qalır. Təhsildə aparılmış “islahatlar” onu bərhad hala salıbdır.

Sovet təhsil sistemini qoruya bilən dövlətlərdə (Belarus, Latviya) təhsilin səviyyəsi çox yüksəkdir. Bizim təhsil sistemimiz özbaşına bu səviyyəyə düşə bilməzdi. Sanki təhsilimizi bu vəziyyətə salan real qüvvə fəaliyyət göstərirdir. Bu vəziyyətdən çıxmaq üçün model olaraq biz

Latviya və ya Belarusun təcrübələrindən istifadə edə bilərik.

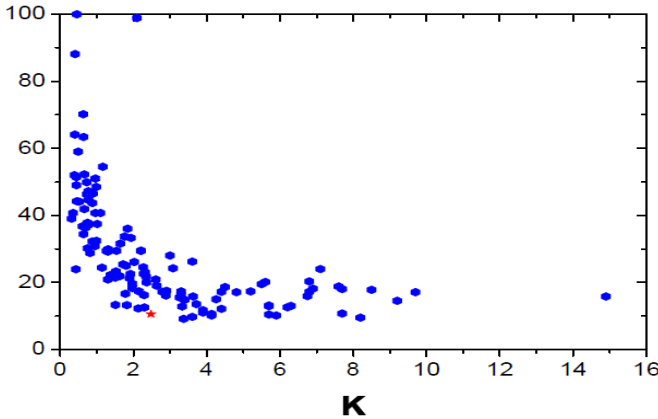
Təhsil sistemizə daxildən baxanda hiss edilir ki, biznes sahəsində olduğu kimi, təhsil sferasında da tərəflər qarşılıqlı münasibətdə *rahatlığa* maraqlıdırlar. Subyekt özünü elə aparır ki, güya öyrədir. Obyekt özünü elə aparır ki, güya öyrənir. Biri bilir ki, kəsirlə bilik verir, digər isə bilir ki, aldığı bilik tam deyil, yarımçıqdır. Pat vəziyyət yaranıbdir. Həyat bu cür kəsirlə lillamar axır. Bu kəsirləri düzəltmək lazımdır ki, təhsil indeksimiz 87-ci yerdən, Gürcüstan və ya Özbəkistan səviyyəsinə gələ bilsin.

ŞAGİRD – MÜƏLLİM NİSBƏTİ

Təhsil müxtəlif hadisələr arasında gizli əlaqəni aşkar etmək üçün bir vasitədir.

Vaslav Havel.

Çağdaş dövrümüzün böyük mütəfəkkirlərindən olan V. Havelin təhsilin əhəmiyyəti ilə bağlı dediyi bu fikir çox qiymətlidir. Təhsilə bu qüdrəti verməkdən ötrü onun bütün məsələləri düzgün həll edilməlidir. Belə məsələlərin biri də təhsil sistemində “şagird– müəllim” nisbətini düzgün müəyyən edilməsidir. Bu nisbət həm təhsilin keyfiyyətinə, həm də müəllimlərin əməkhaqqına birbaşa təsir edən faktordur. Ona görə inkişafımızın bugünkü mərhələsində bu nisbətin qiymətini düzgün tapmaq təhsil sistemimiz üçün çox əhəmiyyətlidir

Şəkil 7.1. “Şagird – müəllim” nisbətini K faktorundan asılılığı.

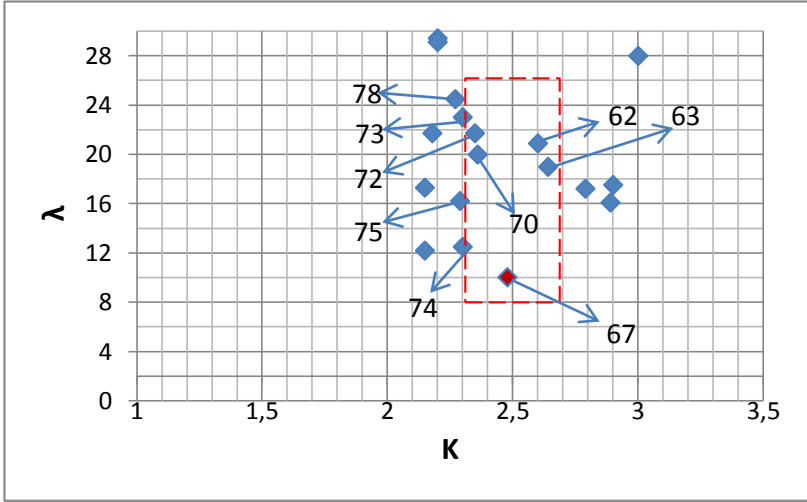
Analitik metodla bu suala cavab tapmaq çətindir. Empirik yolla isə mümkündür. K faktorundan istifadə etməklə təhsilin bu problemini həll etmək olar. Belə ki, hər il BMT *Məruzəsində* müxtəlif dövlətlər üçün bu nisbət qiyəti çap edilir. Bu göstərici *Əlavə 1-in 7-ci* sütununda verilmişdir. Bu rəqəmləri ümumiləşdirib faydalı nəticələr almaq çətindir, ancaq **K** faktorundan istifadə etməklə bu rəqəmləri dəyərli hala salmaq mümkündür.

Müxtəlif dövlətlər üçün "*şagird – müəllim*" nisbətini **K**-dan asılılığı şəkil 7.1-də göstərilmişdir. Ordinat oxunda bir müəllimə düşən şagird sayı (bu nisbət λ ilə işarə edilmişdir, absis oxunda isə faktor **K** göstərilmişdir. Hər nöqtə bir dövlətə aiddir).

Çox inkişaf etmiş birinci qrup ölkələr üçün λ 10 ilə 25 arasında, inkişaf etməkdə olan ikinci qrup ölkələr üçün λ 25 ilə 40 arasında dəyişir. Zəif inkişaf etmiş üçüncü qrup ölkələr üçün λ 40 ilə 100 arasında dəyişir. Şəkil 7.1-də Azərbaycan ulduzla işarə edilmişdir. Bu ulduzun koordinatları $K= 2,48$ və $\lambda =10$ -dur. Qrafikin məntiqi analizi göstərir ki, Azərbaycanı nə çox inkişaf etmiş, nə də çox geri qalmış dövlətlərlə müqayisə etmək düzgün deyildir. Bir el misalında deyildiyi kimi: "Taylı tayın tapmasa, günü ah-vayla keçər ". Azərbaycanı ABŞ-la və

ya Yaponiya ilə yox, iqtisadi cəhətdən özünə tay olan dövlətlərlə müqayisə edib, onların əldə etdikləri müsbət

Şəkil 7.2. λ -nın keyfiyyət faktorundan asılılığı.

Qrafikdə rəqəmlərlə dövlətlərin reytingi göstərilmişdir.

62 -Kosta-Rika, 63 -Peru, 67 -Azərbaycan, 70 -İran, 72 - Mavriki, 73 -Braziliya, 74 -Gürcüstan, 75 -Venesuela, 78 - Beliz.

təcrübədən bəhrələnmək olar. Bu niyyətlə şəkil 7.1-in bir hissəsi (fraqmenti), daha doğrusu, K-sı 2 ilə 3 arasında dəyişən dövlətlər üçün $\lambda(K)$ asılılığı şəkil 7.2-də göstərilmişdir. Şəkildəki rəqəmlər dövlətlərin BMT-nin 2010-cu il reytinglərini göstərir. Bu reytingə görə, Azərbaycan 67-ci yerdədir. Şəkildəki rəqəmlərə aid ölkələrin iqtisadi-sosial göstəriciləri cədvəl 3-də göstərilmişdir. Cədvəlin

birinci sütununda dövlətlərin reytingi, 2-ci sütununda ölkələr, 3-cü sütununda İPİİ, 4-cü sütununda keyfiyyət faktoru K, 5-ci sütununda bir müəllimə düşən şagird sayı λ , 6-cı sütununda isə adambaşına düşən ÜDM göstərilmişdir. Bu ölkələr dünyanın müxtəlif qitələrində yerləşmələrinə baxmayaraq, iqtisadi göstəricilərinə görə bir-birinə bənzər ölkələrdir. Çünki onların həm İPİİ-i, həm K-ı, həm də ÜDM-i bir-birinə yaxındır.

Həm cədvəldən, həm də qrafikdən görünür ki, bu qrup ölkələr üçün bir müəllimə düşən şagird sayı λ , 10 ilə 30 arasında dəyişir.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, 10 şagirdə bir müəllim saxlamaqla, təhsil sistemimiz özünü çox inkişaf etmiş ölkələrdən Lixtenşteyn və ya İsveçə bənzədir (bu ölkələr üçün də λ təqribən 10-a bərabərdir). Ancaq unudulur ki, adambaşına düşən ÜDM Lixtenşteyndə 120 000, İsveçdə isə 39 000 USD-dir. Biz nə tayımızı, nə də yerimizi düzgün müəyyən etmədiyimizdən, təhsil sistemimizin vəziyyəti arzu olunan səviyyədə deyil.

Şəkil 7.2-də Azərbaycana aid nöqtə (67) ətrafında punktirlə bir düzbucaqlı çəkilmişdir. Bu düzbucaqlının içərisində olan ölkələrin bəziləri iqtisadi cəhətdən bizdən güclü (62; 63), bəziləri isə (70; 72–75; 78) iqtisadi cəhətdən bizdən daha zəifdirlər. Bu ölkələrin hər birində λ -nın qiyməti 10-dan çoxdur. Həm qrafikdən, həm də cədvəldən

göründüyü kimi, bizim istifadə etdiyimiz $\lambda = 10$ rəqəmi bugünkü inkişaf səviyyəmizə uyğun gəlmir. Ancaq şəkil 7.2 -dən istifadə edərək, λ -nın Azərbaycanın bu günü üçün məqbul qiymətini tapmaq mümkündür.

Cədvəl 3

Reyting	Ölkələr	İPİİ (a)	K	λ	ÜDM
1	2	3	4	5	6
62	Kosta - Rika	0.725	2.64	19	11400
63	Peru	0.723	2.61	20.9	9200
67	Azərbaycan	0.713	2.48	10	11000
70	İran	0.702	2.36	20	11200
72	Mavriki	0,701	2,35	21,7	13344
73	Braziliya	0.669	2.32	23	10900
74	Gürcüstan	0.698	2.30	12.5	4800
75	Venesuela	0,696	2,29	16,2	11846
78	Beliz	0,694	2,27	24,5	5693

Burada bir neçə yaxınlaşma mümkündür. İlk yaxınlaşmada cədvəl 3-ün 5-ci sütunundakı rəqəmlərin orta qiymətini tapmaq olar. Bu halda $\lambda=18,6$ rəqəmini alarıq. İkinci yaxınlaşmada bu ölkələr içərisindən ÜDM-i bizimkinə bərabər olan ölkələri seçib (Bolqarıstan, Kosta-

Rika, İran və Braziliya) onların λ -nın orta qiymətini hesablamaq olar. Bu halda $\lambda=19,5$ alarıq. Ölkəmizin keçid iqtisadiyyatı yaşadığını nəzərə alsaq, üçüncü halda λ -sı çox olan Braziliyaya ($\lambda=23$) üstünlük vermək olar. Yəni $\lambda=23$ -ü ölkəmizin bu günü üçün məqbul rəqəm saymaq olar.

Ölkəmizdə bir müəllimə düşən şagird sayı təqribən 23-dən başlamalı və ÜDM artdıqca, azalmalıdır. Bu halda müəllimlərin əməkhaqqını orta hesabla 2,3 dəfədən çox artırmaq olar. Əgər müəllimlərin əməkhaqqını 3 dəfə artırmaq lazımdırsa, onda λ -nın qiymətini 30-a qaldırmaq lazımdır. İnanıram ki, nə vaxtsa λ -nın bugünkü qiyməti (10) bizim üçün də məqbul olacaqdır. Bunun üçün adambaşına düşən ÜDM-in artması lazımdır.

Təhsilin cəmiyyətin inkişafında oynadığı rolu qismən düzgün dərk etmək üçün S. Leopardinin bir kəlamından da istifadə etmək istəyirəm: *“Bilik sərvət deyil ki, onu hissələrə böləndə və ya hissələri bir yerə toplayanda ümumi dəyər dəyişməz qalsın. O yerdə ki, hər kəs az bilir, orada hamı az bilir. Çünki bilik bölünməzdir”*.

ALİ TƏHSİLİN ƏHATƏ ƏMSALI

Ali məktəblərin kütləvi yaradılmasından elmin elm kimi məhvolma tendensiyası başlayır.

Karl Yaspers

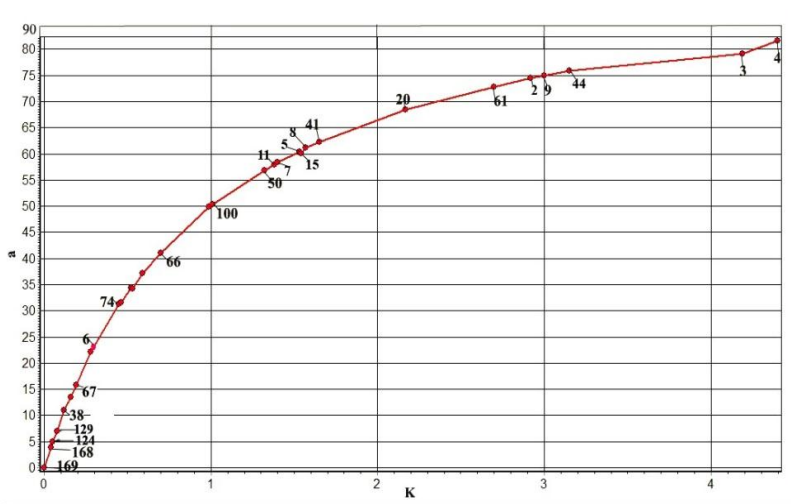
Bu mövzu ilə bağlı bəzi suallara “*Təhsilimiz dünən, bu gün, sabah*”¹¹ kitabında qismən cavab verilmişdir və göstərilmişdir ki, təhsil sistemində ali məktəblərin sayı çox da əhəmiyyətli göstərici deyildir. SSRİ dönəmində ali təhsillə bağlı dövlətin təhsil siyasətinin əsas meyarı əhalinin hər 10 000 nəfərinə düşən tələbə sayıdır. Ölkəmiz üçün bu göstərici 1980/81-ci illərdə 172 nəfər olmuşdur. Müstəqillik illərində 25 dövlət, 15 özəl ali təhsil müəssisələrində cəmi 120 min nəfər (2000/01) təhsil almış və əhalinin hər 10 000 nəfərinə düşən tələbə sayı 149-a enmişdir. Buradan da görünür ki, ali məktəblərin sayı təhsil siyasətində əsas göstərici deyildir. Çünki elə ali məktəblər var ki, orada 10 minlərlə, elə ali məktəb var ki, orada min nəfər tələbə təhsil alır. İndi daha mükəmməl meyardan – gənclərin *ali təhsillə əhatə* əmsalından istifadə edilir. Bu əmsal hər 100 gəncdən neçəsinin ali məktəblərdə təhsil aldığını göstərir.

Azərbaycanda ali təhsillə bağlı təzadlı fikirlər var. Bir tərəfdən, ali məktəblərin çoxluğundan (hər nazirlik öz ali məktəbini açıb), digər tərəfdən, gənclərin ali təhsillə əhatə

---

¹¹ Əsgərov Ş.Q., *Təhsilimiz dünən, bu gün, sabah*, Bakı, 2003, 280 səh.

əmsalının azlığından şikayətlənirlər. Ali təhsil sistemində olan bu problemə işiq salmaq üçün burada da keyfiyyət faktoru K-dan istifadə etmək olar.

Şəkil 8. Ali təhsillə əhatə əmsalının K-dan asılılığı.

Şəkildə rəqəmlərlə ölkələrin BMT-nin (2010) müəyyən etdiyi reytinglər göstərilir. 2 –Avstraliya, 3 –Yeni Zelandiya, 4 –ABŞ, 5 –İrlandiya, 6 –Lixtenşteyn, 7 –Niderland, 8 –Kanada, 9 –İsveç, 11 –Yaponiya, 15 –İsrail, 20 –İspaniya, 38 –Qatar, 41 –Polşa, 44 –Litva, 50 –Rumıniya, 66 –Qazaxıstan, 67 –Azərbaycan, 74 –Gürcüstan, 89 –Çin, 100 –Monqolustan, 119 –Hindistan, 129 –Banqladеш, 168 –Konqo, 169 –Zimbabve.

Bu halda K faktoru ölkədə ali təhsillə əhatə əmsalının onun kəsir hissəsinə olan nisbətini göstərir. Şəkil 8-də bəzi

dünya dövlətlərində gənclərin ali təhsillə əhatə əmsalının K faktorundan asılılığı göstərilmişdir. Qrafik-dən Azərbaycan üçün K faktorunun qiyməti 17-nin (ali təhsillə əhatə əmsalı) 83-ə (kəsir hissə) nisbətində, yəni 0,2-yə bərabərdir.

Qrafikdən görünür ki, Azərbaycanda gənclərin ali təhsillə əhatə əmsalı acınacaqlı dərəcədə aşağıdır – 17%. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Cənubi Koreya üçün bu göstərici – 96, Rusiya üçün – 73, Monqolustan üçün – 50-dir. Qrafikdəki qonşularımız Banqladeş (6), Kamboca (5), Konqo (4) və Zimbabve (2) -dir.

Sonda qeyd edim ki, ölkəmizdə hər nazirliyin öz ali məktəbini açması çox zərərli haldır və K.Yaspers demişkən, elmi və ali təhsil sistemini uçuruma aparır. Sovetlər zamanı tələbə sayı məzunların təqribən 1/3, indi isə 1/5-dir. Yaxın zamanlarda bu sayı 1/2 –yə, sonra isə 75-80 % qaldırmaq lazımdır. Milləti xoşbəxliyə aparın digər yol yoxdur. Tələbə sayının yuxarı həddi ölkənin professor korpusuna bağlanmalıdır. Professorlar 20-30 nəfərə yox, 100-150 nəfərə mühazirə oxuyarsa, bu problem həllini asan tapar.

ALİ MƏKTƏBDƏ PROFESSOR VƏZİFƏSİ

Müasir cəmiyyətdə təhsil məsələsi ölüm-dirim məsələsidir. Cəmiyyətin gələcək taleyinin asılı olduğu məsələdir.

E. Renan.

Ali təhsil prosesində həm subyekt (müəllim), həm də obyekt (tələbə) insandır. Bu prosesdə obyekt və subyekt arasında intellektual səviyyələrin fərqi və ya nisbəti nə qədər çox olarsa, ali məktəb ideala bir o qədər yaxın olar. Bu şərti qorumaq üçün Qərbdə *professor* vəzifəsinə fəvqəladə önəm verilir və mühazirə oxumaq *ancaq* və *ancaq* onlara etibar edilir. Üstəlik, bir qayda olaraq, professor tədqiqatçı və ya elmi məktəbi olan alimlər içərisindən seçilir ki, bir tərəfdən, keyfiyyətli mühazirə oxusun, digər tərəfdən, yuxarı kurs tələbələrini elmin ardınca apara bilsin. Belə olan halda talantlı tələbələr həyatda “itməzlər”, əksinə, alimin ardınca elmə gedərlər.

Professorun elmi potensialından maksimum istifadə et-mək üçün onun mühazirələrini 100 –200 nəfərlik geniş auditoriyada təşkil etmək lazımdır. Böyük qüsurdur ki, bəzən bizim professorlar 15 –20 nəfərlik auditoriyada dərs deyir. Məntiqli düşüncəyə görə, dəyərli professorun mühazirələrindən 15 –20 nəfər yox, 100 –200 nəfər tələbə

bəhrələnməlidir. Bu həm də iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətlidir. Universitetlərin reytingini müəyyən edən mərkəzlər bu parametərə də diqqət verirlər. Demək, ali məktəblərin sayı və ya ali təhsillə əhatə əmsalı ölkədəki professorların sayına bağlanmalıdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edirəm ki, ümumiyyətlə, ölkəmizdə elmi rütbə və vəzifələrin verilməsində bir anlaşılmazlıq var. Bunun səbəbi sovet keçmişimizlə bağlıdır. Sovet dönəmində iki elmi rütbədən istifadə edilirdi: elmlər na-mizədi və elmlər doktoru. Hesab edirəm ki, dolaşıcılığın səbəbi də buradadır. Çünki ikinci rütbəyə ehtiyac yoxdur. Alim alimdir. Alimi süni şəkildə iki səviyyəyə bölmək düzgün deyildir. İkipilləlik alim adını hörmətdən salır və ona ictimai-siyasi diqqəti azaldır. Alimlərin bəziləri öz intellektual səviyyəsinə, əməksevərliyinə, elmi məktəb yaratdığına görə fərqlənirlər. Adətən, Qərbdə belə alimləri universitet rəhbərliyi professor vəzifəsinə dəvət edir və onlara (*ancaq onlara*) geniş auditoriyalarda mühazirə oxumaq etibar edilir. ABŞ-da professorun ictimai statusu Qərb ölkələrindəkindən də yüksəkdir. Bəzən universitet professoru ali dövləti vəzifəyə dəvət edilir və ya əksinə, ölkəni idarə edən şəxs vaxtı çatanda universitetlərə professor vəzi-fəsinə gedir.

Millətin professor korpusu onun düşünən beyni və görən gözüdür. Hər bir professor unikal zəka sahibidir.

Professorun biliyi, dünyagörüşü ona imkan verir ki, keyfiyyətli mühazirə oxumaqla bərabər, həm də yeri gələndə milli mənafe ilə bağlı düz qərarların qəbulunda iştirak edə bilsin.

1700-cü ildə Henri Misson adlı bir fransız Britaniyaya səfər edərkən, görür ki, evlərin qapılarının üzərinə at nalı mismarlayıblar. O bunu nə üçün etdiklərini soruşarkən, ona deyirlər ki, nal dəmirdən olduğundan cinləri qovur, evi və evdəkiləri hifz edir, həm də istəyənlərin, dostların xoş arzularını toplamaq üçündür, çünki nal qapının girişinə fincan kimi mismarlanır.

Bu adətin mənasını bilmədiyimizdən həmin nalı çox vaxt biz tərsinə, üzüaşağı vururuq. Çünki formanı götürürük, amma məzmunu fikir vermirik. Bu qüsur çox yerdə, həm də universitet professoru vəzifəsində də özünü göstərir. Elmi nüfuzu olmayan, həmkarları tərəfindən qəbul edilməyən, bəşəriyyətin elm xəzinəsinə töhfə verməyənlərin professor vəzifəsinə təyin edilməsi qüsurlu haldır. Ali məktəb müəllimi tələbədən bir neçə dəfə yox, 100 dəfələrlə çox biləndə ona mühazirə deməyi etibar etmək olar. Belə olan halda bilik öyrədəndən öyrənənə tərəf axar, gənclər elmin çətin və sehrli yolları ilə tanış ola bilərlər. Amerikada Nobel mükafatçılarının universitetlərə cəlb edilməsinin hikməti də bundadır.

Bu nisbət 30 –50 arasında olanda təhsil müəssisəsini texnikum, kollec adlandırmaq olar. Bu nisbət 10 tərtibində olanda belə təhsil müəssisəsi texniki-peşə məktəbi səviyyəsinə enir. Bu şərtlər qorunmazsa, onda universitet texniki-peşə məktəbi səviyyəsinə düşə bilər. Bu şərti qoruya bilmədiyimiz üçün biz dünyanın birinci 5000 unversiteti sırasında yer ala bilmirik. Bu işlərdə qüsur böyükdür. Universitetləri formaca yaradırıq, məzmununu düz qura bilmirik. 50 ildən çox yaşı olan universitetlərdə Qərb universitetlərinin magistr pilləsini qurtaranlara mühazirə oxumaq hüququ vermək bağışlanılmaz səhvdir. Bunu nəzərdə tutaraq K. Yaspers yuxarıdakı fikri söyləmişdir. Çünki mühazirəni professor oxumalıdır. Ölkənin professor korpusu məhdud sayda alimlərdən ibarətdir.

İndiki dövrdə Təhsil Nazirliyinə tabe olan ali məktəblərin sayı nə qədər çox olarsa, bir o qədər yaxşıdır, amma bu şərtlə ki, professor səviyyəsi beynəlxalq standartlara cavab versin. Tez-tez söylədiyim bir fikri bir daha təkrarlamaq istəyirəm: *“Ali məktəblər giriş qapılarını geniş açmalı, çıxış qapılarını isə daraltmalıdırlar”*. Əgər gənclərin ali təhsillə əhatə əmsalı 50% olarsa (Monqolustan səviyyəsi), onda bizim tələbələrin sayı 350 mindən çox olmalıdır. Qərb ölkələri gəncləri ali təhsillə 100% əhatə etmək istədiyi bir zamanda, bizim hədəfi-imizin 50%

olması, yəni hər iki gəncdən birinin ali mək-təblərdə təhsil alması qaçılmaz arzudur. Hər il ölkəmizdə orta məktəbi 130 minə qədər gənc bitirir. Əgər bunların 50% ali məktəblərdə təhsil alsalar, onda tələbələrimizin ildə sayı 65 min nəfər olar. Hər il bu qədər gəncə təhsil verə bilən ali təhsil sistemi qurulmalıdır. Bu işin uğuru istəkdən, puldan asılı deyil, professorların sayından asılıdır. Çünki ali məktəbdə mühazirələri professorlar, məşğələ və seminarlar isə sahələr üzrə fəlsəfə doktorları apar-malıdırlar. Bu şərtlər ödənilməyəndə, universitet kollec səviyyəsinə enir.

Sonda bir məsələyə də toxunmaq istəyirəm. Çağdaş dövrümüzdə çox talantlı ifaçılara (sənətçilərə) professor adı verirlər. Belə insanlara böyük hörmət və ehtiramla yanaşaraq qeyd etmək istəyirəm ki, onlara elmi ad və vəzifə vermək məntiqi baxımdan düzgün deyildir. Misal üçün, “Sona bülbüllər”i rəhmətlik Qədir Rüstəmovdan yaxşı oxuyana professor adı vermək olarmı,— sualına mənim qəti cavabım belədir: Yox! İfaçının bu qabiliyyəti elmi müstəvidə yox, mədəniyyət müstəvisi üzərində daha yüksək qiymətləndirilməlidir.

Elmi adlar və vəzifələr tədqiqatın, araşdırmanın nəti-cələrinə görə verilməlidir. Daha doğrusu, elmi ad qazanılmalıdır, verilməməlidir. Təhsildə, elmdə professor vəzifəsi beynəlxalq etalondur. Professorun “əldəqayıрма”

və ya “Çin variantı” olmamalıdır. Onlar hər yerdə (Moskvada, Ankarada, Londonda və s.) eyni hörmətlə qarşılanmalıdırlar. Professor rüşvət almamalıdır ki, əli təmiz qalsın, öpülə bilsin. Cəmiyyətdə professor elm-təhsil sahələrindən başqa, həm də mənəvi sahəni təmsil etdiyindən gənc nəsil üçün örnək olmalıdır.

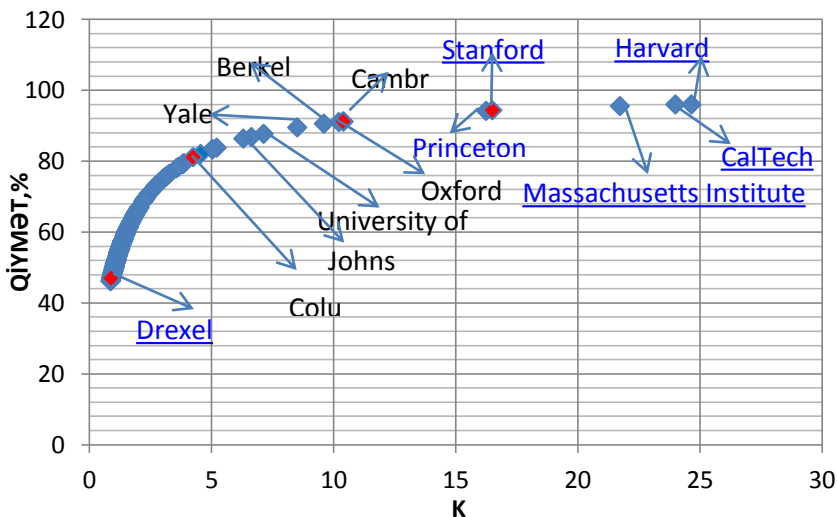
UNİVERSİTETLƏRİN REYTINGİNİN QRAFİK TƏSVİRİ

*Amerika universitetləri qüvvətlidir, ona görə yox ki,
Amerika varlıdır. Amerika varlıdır, ona görə ki,
onun universitetləri qüvvətlidir.
ABŞ prezidentlərindən biri.*

Universitetlərin reytinginin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə bizim gənclərimiz keyfiyyətli təhsil almaq üçün xarici universitetlərə üz tuturlar. Ona görə hansı *ölkəyə* getmək, hansı *universiteti* seçmək vacib məsələlərdəndir. Avropanın bir sıra xırda dövlətləri bir neçə superdövlətin (Almaniya, Fransa, B. Britaniya) əhatəsində rahat yaşamağı bacarırlar. Biz də bir sıra böyük dövlətlərin əhatəsindəyik. Subyektiv fikrimə görə, bizim gənclərimizi monopolist dövlətlərin universitetlərindən daha çox, belə dövlətlərin qonşuluğunda rahat yaşaya bilən dövlətlərin (Danimarka, İsveçrə, Belçika və b.k.) universitetlərinə göndərməyə üstünlük verilməlidir. Monopolist dövlətlərin universitetlərinin tədris materialları ilə, firavan yaşayan xırda dövlətlərin universitetlərinin tədris proqramları arasında yəqin ki, fərq böyükdür.

Universitetlərin reytingi zaman-zaman tanınmış araşdırma mərkəzləri tərəfindən qiymətləndirilir

(<http://www.timeshighereducation.co.uk/world-university-rankings>) və nəticələr cədvəl şəklində təqdim edilir. Dünyanın qabaqcıl 200 universitetinin 2010 -cu il üçün reyting cədvəli 4 səhifədən ibarətdir: (bax: Əlavə 2). Bu universitetlər sırasından istənilən universiteti tapıb, reytingini müəyyən etmək, ondan yuxarıda və ya aşağıda yerləşən universitetləri fraqmental görmək də mümkündür. Bununla bərabər, cədvəl quru və ruhsuz olduğu üçün təsir effekti az olur. Reyting cədvəlini qrafik şəklində verməyin əhəmiyyəti böyükdür. Bu niyyətlə, K-dan istifadə etmək olar. Burada da **K** nailiyyətin nailiyyət qıtlığına olan nisbətini ifadə edir.

Şəkil 9a. 200 top universitet reytinglərinin K - dan asılılığı.

Universitetlərin fəaliyyətinin ümumi qiyməti (faizlərlə) *Əlavə 2*-nin 4-cü sütununda verilmişdir. Misal üçün, bu göstərici Harvard Universiteti üçün 96,1 %-dir. Demək, bu universitet üçün $K = 96,1 : 3,9 = 24,4$ olar. Bu üsulla digər universitetlər üçün də K faktorunu hesablamaq olar.

Bu metodologiyadan istifadə edərək universitetlərin qiymətləndirilməsinin faiz göstəricisinin K asılılığı şəkil 9a -da göstərilmişdir. Qrafikdən görünür ki, universitetlər reytingə görə aşağıdakı kimi sıralanıb: 1 -*Harvard Universiteti*; 2 -*Kaliforniya Texnologiya İnstitutu*; 3 -*Massaçusets Texnologiya Universiteti*; 4 -*Stanford Universiteti*; 5 -*Princeton Universiteti*; 6 -*Oksford Universiteti*; 7 -*Kembridj Universiteti*; 8 -*Berkli Universiteti*; 9 -*İmperial Kollec (London)*; 10 -*Yale Universiteti*; 11 -*Kaliforniya Universiteti*; 12 -*Çikaqo Universiteti*; 13 -*Johns Hopkins Universiteti və digərləri*.

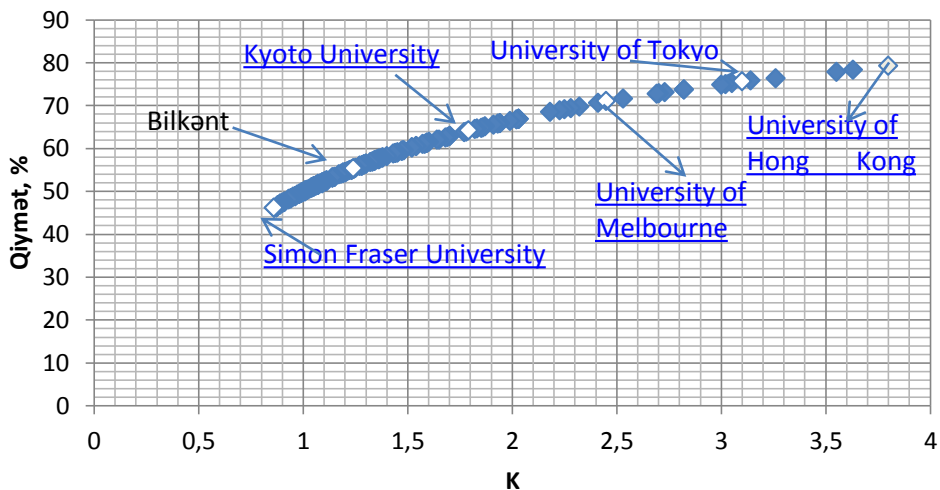
Göründüyü kimi, cədvəllə müqayisədə qrafik təqdimat daha effektivdir. Çünki cədvəldən fərqli olaraq qrafikdə, əvvəla, universitetləri sıraya düzməklə bərabər, digər tərəfdən, universitetin birinin digərindən üstünlük dərəcəsi vizual görünür. Beləliklə də universitetləri müqayisə etmək və dəyərləndirmək asanlaşır. Misal üçün, qrafikdən aydın görünür ki, Stanford Universiteti (4) və Princeton Universiteti (5) təqribən eyni səviyyəli

universitetlərdir. Ancaq Princeton Universiteti (5) Oksford Universitetindən (6) xeyli üstündür. Bu fərqi cədvəldə hiss etmək mümkün deyildir.

Bu qrafikin (şəkil 9a) başlanğıc hissəsi geniş məşşabda şəkil 9b -də göstərilmişdir. Bu şəkildə K 0.8 ilə 3,7 arasında, ümumi qiymət meyarı isə 45 ilə 80 faiz arasında dəyişir. Dünyanın 200 qabaqcıl universitetinin bir hissəsinin reytingləri (21-lə 200 arasında dəyişən) şəkil 9b-də göstərilmişdir. Qrafikdən görünən Honq Konq Universiteti reyting cədvəlində 21-ci, Tokio Universiteti 26-ci, Melborn Universiteti 36-cı yerləri tuturlar. Bu sırada Kyoto Universiteti 57-ci, Bilkənd Universiteti 112 -ci, Simon Frazer Universiteti isə 199- cu yerlərdədir.

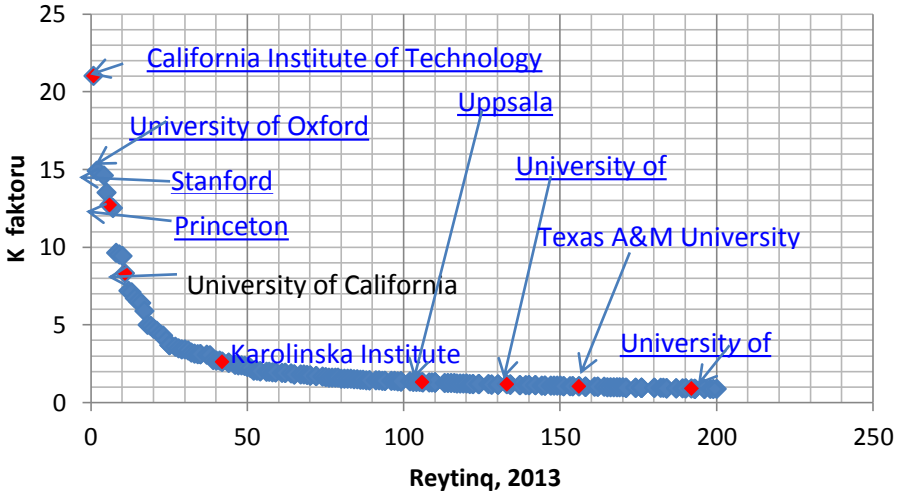
Universitetlərin reytinginə təsir edən faktorlar çoxdur: *elmi tədqiqatda avtoritetlik, professor-müəllim heyətinin tələbə sayına nisbəti, işəgötürənlər arasında universitetin nüfuzu, elmi işlərə istinadların sayı (istinad indeksi), xarici tələbələrin nisbəti və xarici müəllimlərin nisbəti belə faktorlardandır.*

Şəkil 9b. Universitetlərin bəzilərinin reytinglərinin K -dan asılılığı.

Adlı-sanlı alimlərin universitetdə cəmlənməsi, mühazirələrin belə alimlər tərəfindən oxunması, elmi məqalələrin impakt faktoru yüksək olan jurnallarda çap edilməsi reytingə müsbət təsir edən faktorlardandır. Vacib faktorlardan biri də universitet professorunun mühazirəsində iştirak edən tələbə sayıdır. Bu say nə qədər çox olarsa, universitetin reytingi də yüksək olar. Digər bir faktor da rektorun şəxsiyyəti ilə bağlıdır. Dünya şöhrətli alimin və ya şəxsiyyətin rektor olması universitetlərin reytingini qaldıra bilən amillərdəndir. Belə şəxsiyyətlərin rektor olma şansını obyektiv olaraq təmin etmək üçün müasir dövlətlərdə seçim prosedurundan istifadə edirlər.

Universitetlərin reytingləri sabit qalmayıb, hər il dəyişir. Şəkil 9c-də 2013-cü il üçün dünyanın 200 seçilmiş universitetinin reytinglərinin K-dan asılılığı göstərilmişdir.

Şəkil 9c. 200 seçilmiş universitetin reytingləri ilə K arasında korrelyasiya.

Qrafikdən göründüyü kimi, K -sı yüksək olan universitetlərin reytingi də yüksəkdir. 2013-cü ildə birinci yeri Kaliforniya Texnologiya İnstitutu, ikinci yeri Oksford Universiteti, üçüncü yeri Stanford Universiteti tutur. 2010—cu ilin reyting cədvəlində bu yerləri Harvard, Kaliforniya Texnologiya İnstitutu və Massaçusets Texnologiya Universitetləri tutmuşdular.

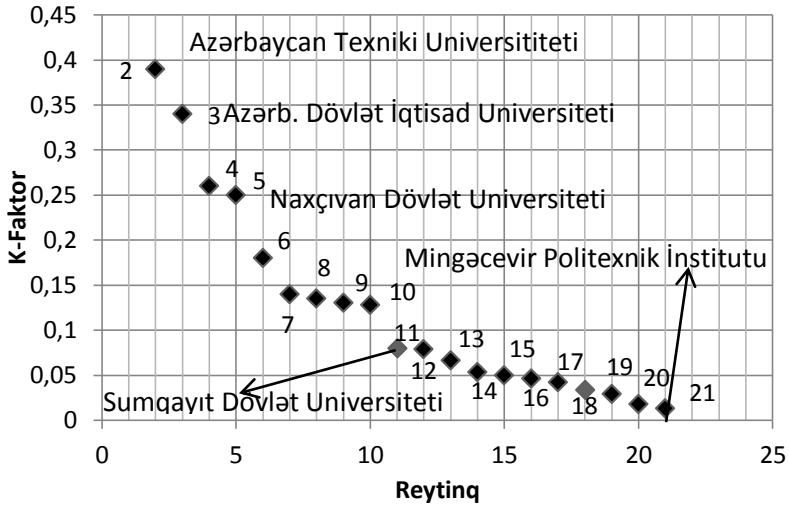
Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 2010 –cu il reyting cədvəlində Türkiyənin Bilkənd və Orta Doğu universitetləri 112 və 183-cü yerləri bölüşdürürdülər. Amma Şərqi Avropanın və MDB dövlətlərinin heç birinin Universitetləri reyting cədvəlində yer tuta bilməmişdilər. Hesab edirəm ki, burda bir düşüncə problemi var. Sovet düşüncə tərzilə reyting cədvəlində yüksək məqam tutmaq çətindir. Bu səbəbdən də heç Moskva Dövlət Universitetinin adı dünyanın 200 top universiteti arasında yoxdur. Universitetlərə baxış, düşüncə dəyişməlidir. Universitetlərə kommersiya niyyəti ilə yox, gələcəyə işıq saçan müqəddəs məbəd kimi baxılmalıdır. Güman etmək olar ki, bizim Qafqaz Universiteti tezliklə reyting cədvəlində yüksək məqam tuta biləcəkdir. Çünki orada mühit və düşüncə xeyli fərqlidir.

Ölkəmizin universitetlərinin elmi uğur meyarına görə reytingi dos.S.Şabanov¹² tərəfindən təyin edilmiş və cədvəl şəklində təqdim edilmişdir. K faktorundan istifadə edərək bu nəticələri qrafik şəklində vermək mümkündür.

Şəkil 9 ç-də Azərbaycan ali məktəblərindən bir qisminin elmi uğur kriterisinə görə reytingilə (2011-ci il üçün) K faktoru arasında əlaqə göstərilmişdir.

---

¹² Sərdar Şabanov, Azərbaycan universitetlərinin elmi uğurlarının dəyərləndirilməsi, Ali təhsil və cəmiyyət, 2013, №1, səh.14–19.

Şəkil 9ç. Bəzi ali məktəblərin elmi uğur kriterisinə görə reytingləri ilə K arasında əlaqə.

Rəqəmlər universitetlərin reytinglərini göstərir. 1– BDU; 2– ATU; 3– ADU, 4– ADİÜ; 5– NDU, 6– ADPU, 7– ADNA, 8– AMİ; 9– BSU, 10– AMİÜ, 11–SDU, 12– ADMİÜ, 13– ATU, 14– AR TPİ, 15– GDU, 16– ADİA, 17– BMA, 18– NMİ, 19– AMK, 20– LDU. 21– MPİ, 22–ADRA.

Qrafikdən görünür ki, K-sı böyük olan universitetlərin reytingi də böyükdür. Bakı Dövlət Universiteti üçün K faktor çox böyük (241), Azərbaycan Dövlət Rəsəmsənə Akademiyası üçün çox kiçik (0,006) olduğundan qrafikdə göstərilməmişdir.

ELM VƏ TƏHSİL MÜHİTİ

Allah üzünü ağ etsin o adamların ki, bir şeyi öyrənir və öyrəndiklərini bilməyənlərə öyrədir.

Hz. Məhəmməd.

Universitetlərin reytinginə təsir edən əsas faktorlardan biri də elm və təhsil mühitidir. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün bu faktorun təsiri əsasdır. Başqa sözlə desək, balığın yaşaması üçün su mühiti nə qədər zəruridirsə, keyfiyyətli təhsil üçün də elm-təhsil mühiti bir o qədər zəruridir.

Təhsil mühiti elə təşkil edilməlidir ki, tələbə gündəlik vaxt resursunun 15/24 hissəsini (60%) təhsilə sərf edə bilsin. Bu şərti ödəmək üçün qabaqcıl ölkələrdə şəhər kənarında *kampus* tipli universitet şəhərciklərindən istifadə edilir. Belə şəhərciklərin digər üstünlüyü ondadır ki, tələbələrin nəqliyyata sərf etdiyi vaxt da təhsilə xərclənir.

Sual olunur, universitet şəhərciyi mərkəzdən hansı – 20, 40, yoxsa 60 km məsafədə yerləşməlidir? Meyar olaraq burada nədən istifadə etmək olar? Məncə, məsafə elə seçilməlidir ki, tələbə şəhər evinə qayıtmağa maraqlı olmasın. Şübhəsiz, inkişaf etmiş ölkələrdə bu məsafə 30 km tərtibindədir. Bizim universitetlərin səviyyəsini nəzərə alaraq, hesab etmək olar ki, bu məsafə 50 km tərtibində olsa, daha yaxşıdır. Qərb universitetlərində elmi tədqiqat

aparmaq üçün hər cür zəruri mühit və şərait (elmi, iqtisadi, texniki, mənəvi, mədəni) yaradılır.

Aydındır ki, tədqiqatçı da insandır və onun da gündəlik çay və qəhvə içmək və ya günorta yeməyi yemək haqqı tanınmalıdır. Qərb universitetlərində bu haqq tanınır. Bu ehtiyacları onlar laboratoriyalarda, kafedralarda yox, bu məqsədlə ayrılmış və soyuducusu, çay və qəhvə dəsti və ayrıca 13–15 kvadrat –metr sahəsi olan otaqda ödəyirlər. Laboratoriya üzvləri gündə ən azı iki dəfə (saat 12.00 və 15.00) öz insani tələbatlarını ödəmək üçün bu otağa yığışırlar. Aydındır ki, belə şərait olmayanda hər kəs öz ehtiyacını primitiv qaydada bir cür ödəyir.

Müntəzəm *seminarlar*, konfranslar, yeni elmi nəticələrin çapdan öncə müzakirəsi də çox əhəmiyyətlidir və elm-təhsil mühitinin tərkib hissəsidir.

Belə şərait dəyərli elmi nəticələr almağa səbəb olur. Finlandiyada 3 aylıq ezamiyyətdə olanda, mən nəzərdə tutulan professorla yox, əvvəldən tanımadığım, elmi işlərinə bələd olmadığım başqa bir professorla – **Mauri Luukkala** ilə işləməli oldum. Birinci ay professorun elmi işləri və laboratoriyanın elmi hesabatları ilə tanış olduqdan sonra, ikinci ay birgə tədqiqatların planını müzakirə etdik. Üçüncü ay– sona yaxın nəticələri Böyük Britaniyanın “*Elektron Letters*” jurnalında çapa göndərdik

və məqalə 31 günə çap olundu. Məqaləyə ilk müsbət rəy Nobel mükafatı laureatı Allen Kormaxdan gəldi. Bunu xatırlamaqda əsas məqsədim elmi mühitin əhəmiyyətini diqqətə çəkməkdir.

Tarixən Şərqlə xalqları günəşli, münbit və yeraltı sərvətlərlə zəngin, insanı yaşatma potensialı çox olan torpaqlarda məskunlaşmışlar. Qərblilərin yerləşdiyi torpaqlar nisbətən az günəşli və az zəngindir. Bu fiziki fərq tarixin sonrakı gedişinə və elmin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Şərqlə xalqları arasında biznes, ticarət geniş yayılıb. Qərb xalqları yaşamını təmin etmək üçün müxtəlif texniki vasitələrin icadına, başqa sözlə, sənaye istehsalına diqqət yetirmişlər. Biznesin əsas məqsədi pul qazanmaqdır. Sənayeçinin amalı bazara yeni və keyfiyyətli mal çıxarmaqdır. Bu gedişat düşüncə tərzində böyük fərq yaratmışdır. Tacirin, biznesmenin düşüncəsində elmə, alimə qayğı yoxdur. Sənayeçi isə yeni və keyfiyyətli məhsul üçün elmə, alimə möhtacdır. Onlar alimin, ixtiraçının adı vətəndaşdan fərqi əla bilir və qiymətləndirirlər. Qərb ölkələrində elm həm dövlət, həm də firmalar (sənayeçilər) tərəfindən maliyyələşir. Bu səbəbdən də Qərbdə elm sürətlə inkişaf edir. **Eynşteynə** görə, elm məqsəd yaratmır. Ən yaxşı halda, elm müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün vasitələr təqdim edir.

Sonda qeyd edim ki, qərbli **Con Keynin** ticarət, yoxsa istehsal məsələsinə münasibəti belə olmuşdur: “Biznesmen qəbul ediləndir, əgər ona vasitə kimi baxsaq. Ancaq məqsəd kimi o bizi təmin etməz”.

TƏRƏQQİ, TEXNOLOGİYA VƏ ELMİN VƏHDƏTİ ¹³

Məqalədə inkişafın tərkib hissəsi olan tərəqqi, texnologiya və elm arasındakı üzvi əlaqəyə baxılmış və onların iqtisadiyyata təsiri araşdırılmışdır. Göstərilmişdir ki, inkişafın yüksək pilləsinə çatmaq üçün iqtisadiyyatın zamana görə inkişafı qeyri xətti qanunla inkişaf etdirilməlidir. Belə olan halda elm texnologiyanı, texnologiya tərəqqini, təqəqqi isə iqtisadiyyatı inkişaf etdirir.

Müasir cəmiyyətlər elm, təhsil və yüksək texnologiyaya əsaslanan innovasiyalı iqtisadiyyat dövrünə daxil olurlar. Bu, elmin, təhsilin, iqtisadiyyatın əlaqəsinin yeni bir fəlsəfə əsasında öyrənilməsini tələb edir. Keçid dövrünün yaratdığı problemlər səbəbindən, bu problemlər MDB məkanında lazımcasına öyrənilməyibdir. Belə dövrlərdə, adətən, üzdə olan problemlər diqqət mərkəzinə çəkilir, dərin və köklü problemlər kölgədə qalır. Müasir dövrün bu çağırışına cavab vermək üçün elm və təhsil həm formaca, həm də məzmunca ciddi dəyişməli, yeniləşməli və innovasion iqtisadiyyata təsiri aydın təsəvvür edilməlidir.

Müşahidələr göstərir ki, keçid dövründə iqtisadiyyat (İ) zamana görə (t), demək olar ki, xətti dəyişir.

---

¹³ Əsgərov Ş.Q. Tərəqqi, texnologiya və elmin vəhdəti, "Ali təhsil və cəmiyyət", 2013, №1, səh.33– 36.

İqtisadiyyatın zamana görə birinci tərtib törəməsi *tərəqqini* xarakterizə edir:

$$d\dot{I} = \mathbf{b} dt \quad (1)$$

Burada, $\mathbf{b}$ – tərəqqini xarakterizə edən əmsaldır. $d\dot{I}$ – iqtisadiyyatın $dt = t_2 - t_1$ müddətində artımıdır. Əgər bu əmsalın qiyməti zamana görə sabit qalarsa, onda hər il iqtisadi yüksəliş eyni olar. Belə tərəqqi dövlət üçün kifayət sayıla bilməz, ona görə ki, zaman keçdikcə həm tələbat, həm də insanların sayı artır. Sürətli inkişafı təmin etmək üçün $\mathbf{b}$ -nin özü də zamana görə artmalıdır. Əşər $\mathbf{b}(t)$ asılılığını xətti qəbul etsək, onda iqtisadiyyatın zamanandan asılılığı qeyri-xətti qanunla dəyişəcəkdir.

Tərəqqinin zamana görə törəməsi *tərəqqinin sürəti* olub, əsasən, texnoloji təsir altında baş verə bilər. Əgər tərəqqinin sürəti zamana görə xətti olarsa, onda texnologiyanı (T) aşağıdakı düstur ilə təyin etmək olar:

$$T = d\mathbf{b}/dt = k d^2\dot{I}/dt^2 \quad (2)$$

“Texnologiya” anlayışının sözlüklərdə və ensiklopediyalarda mənasına rast gəlmək çətinidir. Mənim düşüncəmə görə, texnologiya – təbiət qanunlarının süni obyektlərin hazırlanmasına yönəldilməsidir.

Düstur (2)-yə görə, *texnologiya* iqtisadiyyatın zamana görə ikinci tərtib törəməsi ilə mütənasibdir. Başqa

sözlə, texnologiya iqtisadiyyatı qeyri xətti inkişaf etdirən amildir. Məişətdə işlətdiyimiz telefonun son yüz ildə keçdiyi texnoloji təkamülə baxsaq, bu tezin düzgünlüyünü aydın görürük. Aydın görürük ki, texnologiyalar da zamana görə sabit qalmayıb dəyişirlər.

Texnologiyanın inkişafı (və ya tərəqqinin təcili) *elmin* inkişafı nəticəsində baş verir. Başqa sözlə, elm (E) texnologiyanı zamana görə dəyişdirən faktordur. Bu tezi riyazi olaraq aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$E = k_1 \frac{dT}{dt} = k_1 \frac{d^3I}{dt^3} \quad (3)$$

Demək, texnologiyanın inkişafı elmdən asılı olduğundan, belə nəticəyə gəlmək olar ki, elm iqtisadiyyatın üçüncü tərtib törəməsinin nəticəsidir. Başqa sözlə, iqtisadiyyatı (1) qanunu ilə tənzimlənən ölkələrdə elmin inkişafına nail olmaq çətinidir.

Məlumdur ki, iqtisadiyyatın iki güclü toplananı var: sənaye və ticari. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə ticari, yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə isə sənaye toplanan əsasdır. Sərfin bir çox dövlətləri ilə Qərbi müqayisə etsək, bu deyilənlərin düz olduğu qənaətinə gəlmək olar. Bu səbəbdən də F.Bekon "Elm–gücdür" aforizmini söyləmişdir. *(Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, bu kəlam dilimizə "bilik – gücdür" kimi səhv tərcümə edilmişdir. Hamının bildiyinin "bilik", ancaq alimlərin (fərdlərin) bildiyinin isə "elm" olduğunu nəzərə alsaq, onda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki,*

hamının bildiyi güc ola bilməz. Elmi bilik fərqi güc ola bilər). Elmi inkişaf etdirən subyekt fərddir, alimlərdir. Yəni **alimlər** inkişafın nüvəsində duran subyektlərdir. Alimlər öz fəaliyyətlərində bəşəriyyətə məlum olmayan yeni elmi nəticələri alırlar. Bu nəticələr, bir tərəfdən, toplanaraq biliklər bazasını zənginləşdirir, digər tərəfdən, elmi nəticələrin praktiki əhəmiyyət daşıyan hissəsi tətbiq olunaraq iqtisadiyyatı inkişaf etdirir.

Cədvəl 1

	Zəif inkişaf etmiş ölkələr	İnkişaf etməkdə olan ölkələr	İnkişaf etmiş ölkələr
Qrup	III	II	I
Ölkələrin sayı	83	58	28
Top universitetlər nisbi sayı	0/200	14/200	186/200
İPIİ	0,14- 0,67	0,67-0,83	0,84-0,95
K faktoru	0,16-2	2-5	5-15
Düşüncə tərz	Totalitar düşüncə, Şah qanundur	Qarışıq düşüncə	kamil düşüncə, qanun Şahdır

Cədvəl 1 də hər üç qrup dövlətlərinin bəzi iqtisadi-sosial göstəriciləri göstərilmişdir. Göründüyü kimi, dünyanın 200 top universitetinin 93%-i birinci qrup ölkələrdə, cəmi 7%-i isə ikinci qrup ölkələrdədir. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə top universitet yoxdur. Deyilənlər əsas verir ki, təhsil, elm, iqtisadiyyat və texnologiya arasındakı üzvi əlaqəni belə təsvir edək: ideya elmi, elm texnologiyanı, texnologiya yeni texnikanı (tərəqqini) ,

tərəqqi isə innovasiyalı iqtisadiyyatı inkişaf etdirir. Bütün bu qarşılıqlı təsirlər keyfiyyətli təhsil mühitində baş verir.

İnkişafın yüksək pilləsinə çatmaq üçün iqtisadiyyatın zamana görə inkişafının qeyri- xətti qanunla dəyişilməsi təmin edilməlidir. Belə olan halda elm yeni texnologiya, texnologiya isə tərəqqi yaradacaqdır və nəticədə ölkə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil olacaqdır. Bütün bu dinamikanın mərkəzində **alim** durur.

Bizim universitetlər XXI əsrin dəyişən mühitinə və ya çağırışına cavab verməyə hazırdırlarmı? Bu suala cavab vermək üçün gələcək universitetlərin müasir universitetlərdən fərqi aydın dərk edilməlidir. Dünya universitetlərinin inkişaf meyilləri və gələcək dövrün çağırışları bu fərqi *Cədvəl 2*-də göstərildiyi kimi təsəvvür etməyə imkan verir.

Cədvəl 2

XX əsr universitetləri	XXI əsr universitetləri
Elm ⇔ mühəndislik ⇔ ictimai elmlər	Elmi-texniki, sosial innovasiyalar
Hiperixtisaslaşma üzrə təhsil və elm	Elmi sahələr və ya fənlərarası təhsil və tədqiqatlar
Elmi istiqamətlər üzrə maliyyələşmə	Fənlərarası tədqiqatların maliyyələşməsi
Ad almaq üçün elmi məqalə çapı fənn, PhD	İnnovasiya yönümlü məqalə çapı Müh. PhD
⇒ Akademik karyera	⇒ Texniki rəhbərlik, sahibkarlıq düşüncəsi

Son 2000 illik bəşər tarixinə fikir versək, görərik ki, həmişə varlı insanlar ya padşahlar, ya da sərkərdələr olublar. XXI əsrin ən varlı adamı isə alimdir – Bill Geysdir. Bu səbəbdən də 1000 il öncə böyük Nizami “qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs, heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz” fikrini söyləmişdir. XVIII əsr fransız filosofu *Lametri* hesab edirdi ki, bəşəriyyət dəhi insanların hesabına inkişaf edir. Bu fikir də yadda saxlamağa dəyər.

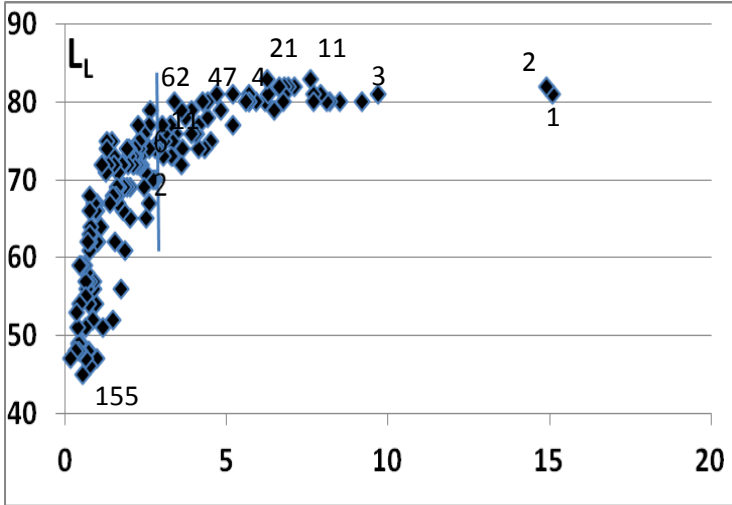
ÖMÜR UZUNLUĞUNUN KEYFİYYƏT FAKTORUNDAN ASILILIĞI

*İnsanları yaşat ki, dövlət yaşasın.
Şeyx Ədabali.*

Uzunömürlülük insanların həyat şəraitindən, sosial vəziyyətindən və idarəetmə sistemindən xəbər verən indeksdir. Bu səbəbdən də bu göstərici BMT-nin illik məruzələrində yer alır. BMT İnkişaf Proqramının 2010-cu il *Məruzəsində* də bu parametrlər 143-cü səhifədə müxtəlif dövlətlər üçün cədvəl formasında verilmişdir. Bu rəqəmlərin K faktorundan asılılığı şəkil 10-da göstərilmişdir. Qrafikdən görünür ki, insanların ən uzun ömür yaşadığı ölkə Yaponiyadır. Orada orta ömür uzunluğu 83 ildir. Qərbin inkişaf etmiş ölkələrində orta ömür uzunluğu 80 –83 il arasında dəyişir və 3-cü dünya ölkələrindən 50 % çoxdur. Avstraliyada, İsveçrədə, İslandiyada bu göstərici 82 il, ABŞ-da, Böyük Britaniyada 80 ildir. Azərbaycanda orta insan ömrü 71 ildir. Ən qısa ömür uzunluğu Əf-qanstandadır –45 il. Orta insan ömrü Lesotoda 46, Zambiya və Zimbabvedə 47 ildir. Bu qrafikdə ölkəmizin koordinatları belədir: $K=2,48$ və $L_L = 71$ il. Bu nöqtədən absis oxuna perpendikulyar bir xətt çəkilmişdir. Qrafikdən aydın görünür ki, K-nın sabit qiymətində L_L

geniş intervalda 65 illə 79 il arasında dəyişir. Güman etmək olar ki, K-nın sabit qiymətində

Şəkil 10. Orta ömür uzunluğunun K faktorundan asılılığı. Şəkildə rəqəmlərlə bəzi ölkələrin BMT reytingi göstərilmişdir: Norveç (1), Avstraliya (2), Yeni Zelandiya (3), Yaponiya (11), Honq Konq (21), Küveyt (47), Kosta-Rika (62), Vyetnam (113), Əfqanıstan (155), RF (65), Qazaxıstan (66), Azərbaycan (67), Ukrayna (69).

($K=2,5$) L_L böyük olan *Kosta -Rika* (62) dövləti daha mükəmməl sosial-müdafiə sistemində malikdir. Ölkələrdəki siyasi-iqtisadi vəziyyəti analiz etmədən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, insan ömrünə müsbət təsir edən

faktorlar L_L böyük olan dövlətlərdə (1; 2; 3; 11; 21; 47; 62; 113;) ciddi nəzarət altındadır. Azərbaycanda bu parametrin nisbətən az olmasına səbəb kimi, qaçqınlıq həyatından törəyən uşaq ölümünün çox olmasını, məişət qazından zəhərlənməni, ərzaq təhlükəsizliyindən qoruna bilməmək və avtoqəzaları göstərmək olar.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə orta ömür uzunluğunun çox olması üçün məişətdə qazdan yox, elektrik enerjisindən istifadəyə üstünlük verirlər. Şəhər kənarında tikilən istilik elektrik stansiyalarında qaz elektrik enerjisinə çevrilərək əhaliyə paylanır. Bu isə təhlükəsiz yaşamaq üçün çox əhəmiyyətliyətlidir.

Son olaraq qeyd edim ki, qocalıq yaxşı bir şey olmasa da, çox yaşamağın ondan başqa yolu yoxdur. Hər kəs həm özünün, həm də digərlərinin çox yaşamasına çalışmalıdır. Belə olan halda bu dünya da gözəldir.

Qrafikdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, *“ömür – alın yazısıdır”* fikri cəfəngiyatdır. Ola bilməz ki, cənab Haqq bir millətə (yaponlara) uzun, digərinə (əfqanlara) qısa ömür yazsın. Uzunömürlülük təşkil olunmadan və şüurlu yaşamadan asılıdır.

İSTEHLAK EDİLƏN ENERJİNİN KEYFİYYƏT FAKTORUNDAN ASILILIĞI ¹⁴

Həqiqət sonsuzluğun günəşidir, necə olsa, doğacaq.

Vendell Fillips.

Bir neçə minillik bəşər tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, bəzi anlayışlar ictimai şüuru zəbt edərək tarixin sonrakı gedişinə güclü təsir göstərmişdir: a) var-dövlət (materiya), b) enerji və c) informasiya. *Var-dövlət* toplamaq niyyəti ilə dövlətlər min illər boyu bir-biri ilə müharibə aparıblar. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq *enerji* anlayışı ictimai şüura daxil olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə müharibələr bu qaynaqlar uğrunda aparılmışdır. Əgər I Dünya müharibəsi, əsasən, at belində, odlu silahla aparılıbsa, II Dünya müharibəsi “motorların” müharibəsi olmuşdur. Qarabağ müharibəsi başlayanda, “Qarabağ enerji probleminin görünməyən üzüdür” fikrini söyləmişdim.

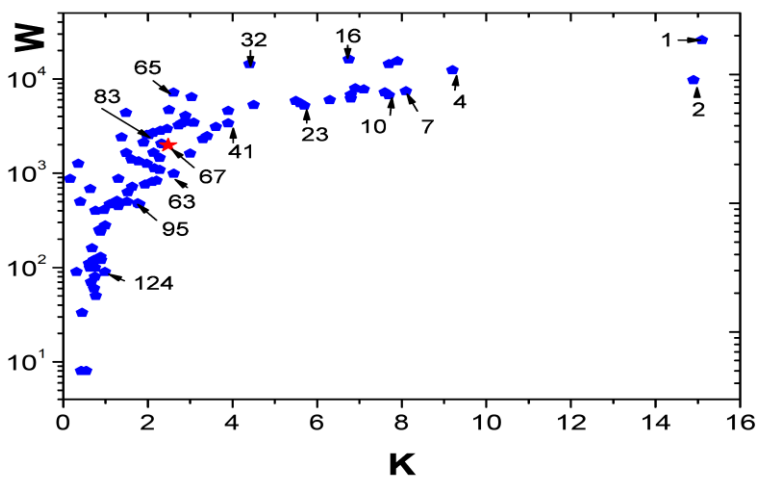
XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq *informasiya* da ictimai şüuru zəbt etməyə başlamışdır. Bu səbəbdən yaşadığımız era informasiya erası adlanır. “Düşüncə tərzi”

---

¹⁴ *III.Г.Аскеров, А.ИИ.Аскеров, SOCIAL PROCESSES REGULATION IN THE CONTEXT OF ECONOMICS, LAW AND MANAGEMENT*
Materials digest of the LIII International Research and Practice Conference,
(London, June 06 , 2013) p.23 –25.

kitabımda işlətdiyim bir fikirdən təkrarən istifadə etmək istəyirəm: "XXI əsrin əsas səciyyəsi onun informasiya əsri olduğundan, bu əsrdə bir dövlətin başqa dövlət üzərində qələbəsi informasiya cəbhəsində baş verəcəkdir".

1960-cı ildə BMT-nin rəhbərliyi altında aparılan elmi tədqiqatlarda sübut edilmişdir ki, hansı ölkədə adam-başına çox enerji istehlak olunursa, həmin ölkədə adam-başına düşən milli gəlir də çoxdur. Enerji qaynaqları üzərində aparılan müharibələrin kökündə bu nəticə dayanır.

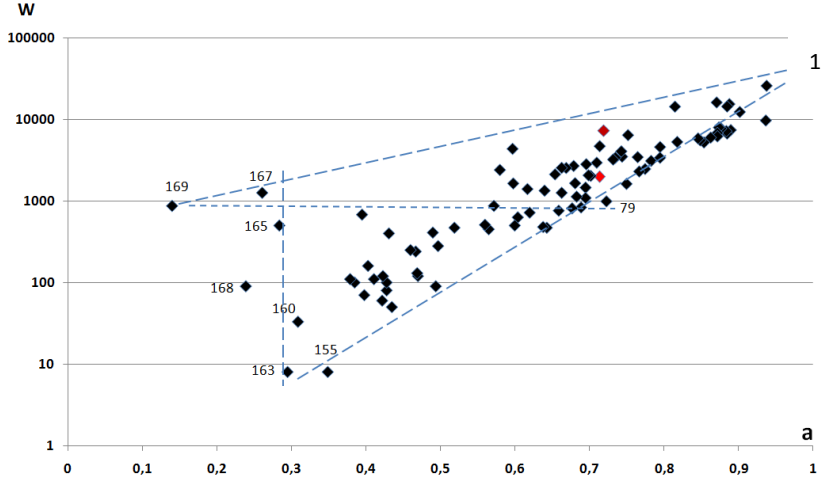

Şəkil. 11. Adambaşına istifadə edilən enerjinin K faktorundan asılılığı. Şəkildə nöqtələr və rəqəmlərlə ölkələrin reytingi (BMT, 2010) göstərilir.

Müasir dövrdə müharibələr sərhədlərdə yox, paytaxtlarda gedir. İnformasiya müharibəsində uduzan tərəf ağrısız-acısız uduzur və bunu çox gec başa düşür.

Adambaşına istehlak edilən enerjinin K faktorundan asılılığı loqarifmik masştabda şəkil 11-də, a -dan asılılığı şəkil 12-də göstərilmişdir. Hər iki qrafikdən görünür ki, istehlak olunan enerjinin sabit qiymətində həm faktor K , həm də $\dot{I}PII(a)$ geniş intervalda dəyişir. a -nın təqribən 0,28 qiymətində (şəkil 12) absis oxuna perpendikulyar bir xətt çəkilmişdir. Bu xəttin sağında və solunda bir neçə dövlət üçün adambaşına istehlak olunan müxtəlif enerjiyə uyğun nöqtələr göstərilmişdir. Çox düşündürücüdür ki, eyni həyat tərzinə malik (yəni $a = \text{const}$) ölkələrin birində adambaşına *10 kVt.saət*, digərində *2000 kVt.saət* enerji xərclənir. Yəni bərabər həyat şəraitinə malik ölkələrin birində digərinə nisbətən 200 dəfə çox enerji sərf edilir. Və ya eyni enerji istehlak edən dövlətlərin ("169 -79" xətt üzərində yerləşən) dolanışıq səviyyələri (a parametrləri) xeyli fərqlidir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu ölkələrdə idarəetmə sistemləri çox müxtəlifdir. Başqa sözlə, bir ölkədə enerjidən qənaətlə, digərində israfçılıqla (talançılıqla) istifadə edilir. Şəkildən görünür ki, a ($\dot{I}PII$) artdıqca, dispersiya daralır. Yəni idarəetmə təkmilləşdikcə (qanunçuluq və demokratiya artdıqca),

eyni a -ya (həyat səviyyəsinə) malik dövlətlərin enerji istehlakında fərq azalır. Bu fərq a vahidə yaxınlaşdıqca,

Şəkil 12. Adambaşına istifadə edilən enerjinin a -dan asılılığı. Nöqtələr və rəqəmlər ölkələrin reytingini (BMT, 2010) göstərir. Norveç (1), Kolumbiya (79), Əfqanıstan (155), Mali (160), Çad (163), Mozambik (165), Niger (167), Demokratik Konqo (168), Zimbabve(169).

$(a \rightarrow 1)$ aradan qalxır. Bu isə o deməkdir ki, bu ölkələrdə $a \rightarrow 1$ idarəetmə modelləri təqribən eyni olacaqdır. Şəkil 12-də Azərbaycanın koordinatları $a = 0,713$, $W = 2000 \text{ kVt.saət}$ -dir. Qənaətcillik baxımından Azərbaycan orta Avropa dövlətləri səviyyəsindədir.

ÜMUMDAXİLİ MƏHSUL İLƏ KEYFİYYƏT FAKTORU ARASINDA KORRELYASIYA

Hər bir xalq öz taleyinə layiqdir.

Monteskü.

Ümumi Daxili Məhsulun tərifinə görə, “ÜDM – bir ölkənin sərhədləri daxilində bir il ərzində istehsal edilən mal və xidmətlərin sabit qiymətlərlə cəmi dəyərini ifadə edir”. Tərifdən göründüyü kimi, ölkə daxilində istehsal edilən hər bir mal və xidmətin ÜDM hesabında yer ala bilməsi üçün qiymətinin olması vacibdir.

*Simon Smith Kuznets hələ Kolumbiya Universitetində təhsil alarkən statistik rəqəmlərə əsaslanaraq bir ölkə daxilində (hətta bir neçə ölkə daxilində), bir neçə il ərzində gedən makroiqtisadi prosesləri dərinlən araşdırmışdır. O, statistikaya əsaslanan tətbiqi tədqiqat metodu yaradaraq bir il müddətində ölkələrdə yaradılan, istifadə edilən hər nə varsa, hamısını **Ümumi Daxili Məhsul** adlandırmışdır.*

S.S. Kuznets ABŞ-ın Milli İqtisadi Tədqiqatlar Bürosunda işləmiş və eyni zamanda Harvard Universitetində dərslər demişdir.

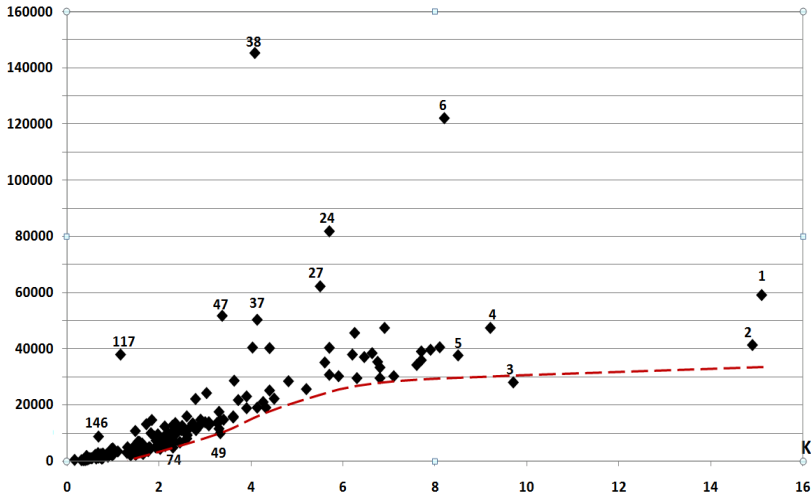
İqtisad elminin klassiki, Nobel mükafatı laureatı S.S. Kuznetsin əməyi nəticəsində iqtisad elmi ideologiyadan milli gəliri hesablama ilə elmə çevrilmişdir.

S.S. Kuznets göstərmişdir ki, ölkələrin bir neçə nəsil müddətində mikroiqtisadi göstəricilərinin dinamikası bu ölkələrdə iqtisadi vəziyyətin dəyişməsinin tendensiyasını söyləməyə imkan verir.

Simon Smith Kuznets 30 aprel 1901-ci ildə Xarkovda anadan olmuş, 8 iyun 1985-ci ildə dünyasını dəyişmişdir.

Tayvanın iqtisadi inkişafını araşdıraraq, S.Kuznets inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı üçün belə bir qanunauyğunluq müəyyənləşdirmişdir: *“Gəlirlərin paylanmasında qeyri-bərabərlik birinci 10 ildə kəskin artır və sonra onun bərabərləşmə tendensiyası başlayır”*. Aydındır ki, *dövləti iradə* olarsa (Sinqapur), bərabərləşmə ten-densiyasının sürəti artar.

Şəkil 13 a. Ölkələrin ÜDM ilə K faktoru arasında korrelyasiya. Şəkilə rəqəmlərlə bəzi ölkələrin reytingi göstərilmişdir: Norveç (1), Avstraliya (2), Yeni Zelandiya (3), ABŞ (4), İrlandiya (5), Lixtenşteyn (6), Lüksemburq (24), Sinqapur (27), Bruney (37), Qatar (38), Küveyt (47), Çernoqoriya (49), Gürcüstan (74), Ekvatorial Qvineya (117), Anqola (146).

İnkişafı qiymətləndirmək üçün 1990-cı ilə qədər bir meyar kimi adambaşına düşən ÜDM-dən istifadə edilirdi. Göstəricisi yüksək, amma təhsil səviyyəsi və güzəranı aşağı, uzunömürlülüyün həddi qısa olan ölkələr çox olduğundan, bu meyarı universal və qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Müxtəlif dövlətlərdə sosial inkişafın dinamikasını duymaq üçün adambaşına düşən ÜDM-in keyfiyyət faktorunun K-dan asılılığı şəkil 13 (a)-da adi, şəkil 13 (b və c)-də isə yarımloqarifmik masştablarda göstərilmişdir. Qrafiklərin absis oxunda K faktoru, ordinat oxunda adambaşına düşən ÜDM göstərilmişdir.

Dünya dövlətlərinin 2010-cu ilə olan iqtisadi-mədəni mənzərəsi şəkil 13 a-da göstərilmişdir. ÜDM-in K faktorundan asılılığı dağınıq bir mənzərə yaradır. Bu dağınıqlıq humanitar texnologiyanın qeyri -dəqiqiyyəti və subyektiv faktorların təsirinin nəticəsidir. Ancaq bu dağınıqlığın içərisində gizli bir məntiqin olduğu da sezilir. Belə ki, bu mənzərə bəşəriyyətin keçdiyi iqtisadi formasiyaların (feodalizm, kapitalizm, sosializm, açıq cəmiyyət) məntiqi nəticəsidir. Bu qeyri-bərabər inkişaf hər bir dövlətin keçdiyi tarixi yolun müxtəlifliyinin təzahür formasıdır. Verilmiş zamanda (2010-cu il) müxtəlif qitələrdə yerləşən bu ölkələrin (və xalqların) inkişafı bir-birindən çox fərqli və rəngarəndir. Bu rəngarəngliyin əsas səbəblərindən biri məkan və zaman amilidir. Nizami Gəncəvinin *“Sizin*

gələcəyiniz sizin keçmişinizdir” kəlamına görə, bu mənzərə bu dövlətlərin keçmişindən törənib. Ölkədaxili siyasət, ideologiya, mentalitet, mədəniyyət, ənənə, tarixi gedişat və bunun kimi faktorlar bu rəngarəngliyə səbəb olan faktorlardandır.

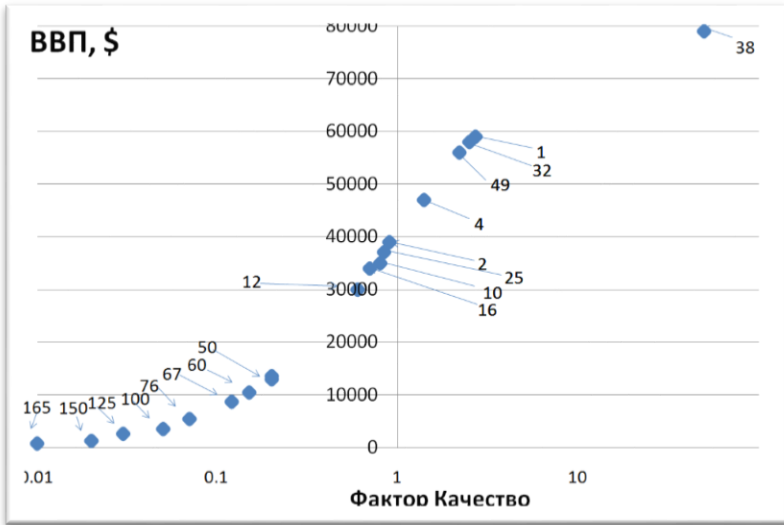
Hər yaşın öz ovqatı olduğu kimi, ÜDM hər səviyyəsinə uyğun onunla harmoniyada olan bir mədəni səviyyəyə (K) mövcuddur. Məsəl üçün, qrafikdən göründüyü kimi, Çernoqoriya ilə Küveytin keyfiyyət faktoru eynidir və $K=3,32$ –yə bərabərdir. Ancaq adam- başına düşən ÜDM isə uyğun olaraq 9900 və 51700 USD-dir. Demək, Çernoqoriyanın inkişafının maddi toplananı ilə mədəni toplananının harmoniyada olduğunu qəbul etsək, onda Küveytin inkişafında bu harmoniya yoxdur.

Şəkildən nəzərə çarpan ikinci məqam, ölkələrin haçalanmış yolla (standart və qeyri-standart) inkişaf etməsidir. Birinci qrup ölkələr tarixi inkişaf mərhələlərini keçmiş dövlətlərdir: Norveç (1), Avstraliya (2), Yeni Zelandiya (3), ABŞ (4), İrlandiya (5) və digərləri. Belə ölkələrdə həm ÜDM-in, həm də K -nın qiyməti böyükdür. İkinci qrup ölkələrə qeyri-standart yolla inkişaf edən dövlətlər daxildir. Bu ölkələr, əsasən, neft ölkələridir. Belə ölkələrə misal olaraq BƏƏ (32), Bruney (37), Qatar (38), Bəhreyn (39), Küveyt (47) və digərlərini göstərmək olar. Bu ölkələrdə ÜDM yüksək olsa da, K -nın qiyməti, təəssüf

ki, lazımcınca böyük deyildir. Birinci qrup ölkələrdən bəziləri (şəkil 13 a): Avstraliya (2), Yeni Zelandiya (3), Çernoqoriya (49) və digərləri diqqəti *xüsusi* cəlb edir. Bu ölkələr punktir ilə çəkilmis *harmonik inkişaf ayrisi* üzərindədirlər. Bu xətdən aşağıda bir dövlət belə yoxdur. Bu ölkələr harmonik inkişaf edən ölkələr olduğundan, az iqtisadi potensialla (ÜDM) yüksək firavanlıq əldə edə bilmişlər.

ÜDM-in keyfiyyət faktorunun loqarifmasından asılılığı şəkil 13 b-də göstərilmişdir. Burada K faktoru ÜDM cari qiymətinin “ÜDM qıtlığına” nisbəti kimi təyin olunur. Bu qrafikin üstünlüyü bütün dünya dövlətlərinin iqtisadi vəziyyətini və firavanlıq səviyyələri arasında ələqəni aşkar etdirməsidir. ÜDM-in loqarifmasının K faktorundan asılılığı Şəkil 13c-də göstərilmişdir. Buradakı K faktorunun qiyməti *Əlavə 1-in* 4-cü sütununda göstərilmişdir. Nöqtələr müxtəlif ölkələrin reytingini göstərir. Aşkar asılılıq olmasa da, tendensiya aydın görünür: ümumidaxili məhsulun qiyməti artdıqca, K faktorunun qiyməti artır.

Zəruri və kafi şərt. Adambaşına düşən ÜDM çox olanda, həyat səviyyəsi də yüksək olur. Ancaq bu şərt zəruridir, kafi deyil. Kafilik şərtini təmin etmək üçün uyğun mədəni səviyyə də (uyğun K) təmin olunmalıdır.

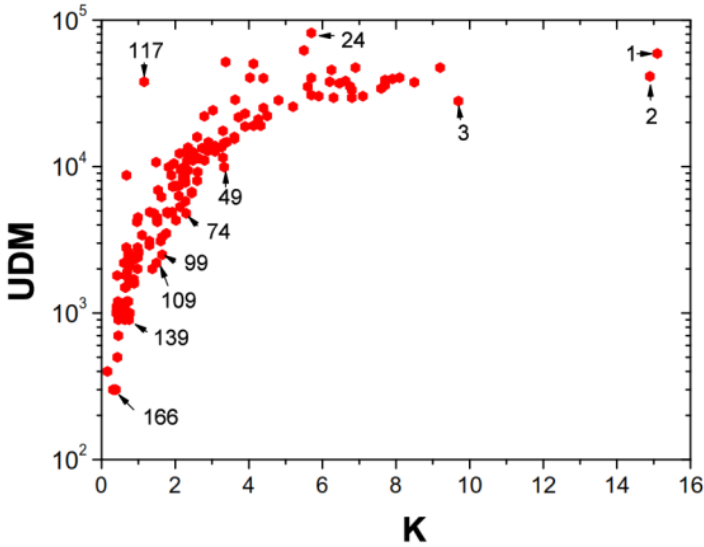

Şəkil 13 b. ÜDM-in K faktorundan asılılığı.

Şəkilə rəqəmlərlə bəzi dövlətlərin reytingləri göstərilmişdir: Norveç (1), Almaniya (10), BƏƏ (32), Qatar (38), Ruminiya (50), Monqolustan (100), Mozambik (165).

Misal üçün, Avstraliya (2), Niderland (7), Avstriya (27), BƏƏ (32), Bəhreyn (39) və Ekvatorial Qvineya (117) absis oxuna paralel çəkilmiş bir düz xətt üzərində yerləşmişlər. Bu ölkələrin hər birində adambaşına düşən ÜDM təqribən eynidir və 40000 USD-ə bərabərdir. Ancaq bu ölkələrdə həyat şəraiti xeyli müxtəlifdir. Firavanlıq Avstraliyada çox yüksək, Ekvatorial Qvineyada isə çox aşağıdır. Çünki K Avstraliya üçün 14,9, Ekvatorial

Qvineya üçün isə 1,17-dir. Demək, Ekvatorial Qvineyada ÜDM həzm olunub K (İPİİ)-yə çevrilə bilmir. Avstraliya səviyyəsinə çatmaq üçün bu ölkə uzun tarixi yol keçməli, təhsil, elm, mədəniyyət ocaqları açaraq düşüncə tərzini inkişaf etdirib dəyişməlidir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Ekvatorial Qvineya Avstraliyanın getdiyi tarixi yolu getməyə məhkumdur. Tarix bu mənada təkrar olunmalıdır. Şəkil 13 c-də bir sıra dövlətlər diqqət mərkəzinə çəkilmiş və onların reytingləri rəqəmlərlə gös-tərilmişdir: Avstraliya (2), Yeni Zelandiya (3), Çernoqoriya (49), Gürcüstan (74) , Moldova (99), Qırğızıstan (109), Toqo (139) və Burundi (166). Bu nöqtələri bir xəyali əyri ilə birləşdirmək olar. Bu dövlətləri birləşdirən səciyyəvi cəhət onların ÜDM-i sabit qiymətə malik ölkələr içəri-sində nisbətən yüksək K (firavanlıq) əldə edə bilmələridir. Bu ölkələrdə inkişaf harmonik xarakter daşıyır. Məsələn, Çernoqoriya (49) üçün ÜDM səviyyəsi təqribən 10 000 USD səviyyəsindədir. Bu səviyyədə ÜDM-ə malik bir neçə dövlət (Kolumbiya, Peru, Tunis, Makedoniya, Surinama) vardır. Çernoqoriya bu dövlətlər arasında ən yüksək K-ya nail olubdur. Yəni onun malik olduğu dövlət məşinının faydalı iş əmsalı daha çoxdur. Eyni fikirləri Toqo üçün də demək olar. Bu ölkə çox kasıbdır və adambaşına düşən ÜDM təqribən 900 USD səviyyəsindədir. Bu səviyyədə olan ölkələr sırasında

Şəkil 13 c. ÜDM-in loqarifmasının K faktorundan asılılığı. Şəkildə rəqəmlərlə bəzi ölkələrin reytingi göstərilmişdir:

Avstraliya (2), Yeni Zelandiya (3), Lüksemburq (24), Çernoqoriya (49), Gürcüstan (74), Moldova (99), Qırğızıstan (109), Toqo (139), Burundi (166).

Malavi və Serra Leonenin də adını çəkmək olar. Toqonun bu dövlətlərdən fərqi bundadır ki, onun üçün $K = 0,75$, Malavininki $0,63$, Serra Leoneninki isə $0,46$ -dır. Bu isə o deməkdir ki, Toqonun idarəetmə sistemi Malavi və Serra Leonenə nisbətən daha qənaətbəxşdir.

Bu qrafiklərdən aşağıdakı nəticələri əldə etmək mümkündür:

a) adambaşına düşən ÜDM ölkənin firavan inkişafı üçün zəruridir, amma kafi deyil; kafilik şərti mədəni səviyyədən (K faktorunun qiymətindən) asılıdır.

b) adambaşına düşən ÜDM eyni olan ölkələrdən o ölkə mükəmməl idarəetmə sisteminə malikdir ki, orada K yüksəkdir;

c) K-sı eyni olan ölkələrdən o ölkə mükəmməl idarəetmə sisteminə malikdir ki, orada bu səviyyənin əldə edilməsinə ən az ÜDM sərf edilir;

ç) keyfiyyət faktoru K (və ya a) artdıqca, düşüncə tərzi kamilləşərək, şəxsi mənafe ilə ictimai mənafe arasındakı münasibəti ictimai mənafenin xeyrinə dəyişir; əlində olan başında olandır. Başında olan dəyişdikcə, əlində olan da dəyişir;

d) ÜDM-in sabit qiymətində K-sı böyük olan dövlətlərin inkişafı harmoniyadadır və ya idarə olunması optimaldır. Başqa sözlə, ÜDM tam olaraq K -ya çevrilir.

Avstraliyada idarəetmənin keyfiyyəti yüksəkdir və ölkənin malik olduğu potensialın 93%-i xoş güzərana çevrilir. Ekvatorial Qvineyada bu potensialın ancaq 54%-i faydalı işə çevrilir. Buradan çıxaracağımız digər vacib nəticə ondan ibarətdir ki, dayanıqlı insan inkişafına nail olmaq üçün Ekvatorial Qvineya, Bəhreyn, BƏƏ, Avstriya və Niderland öz indekslərini Avstraliyanın indeksinə bərabərləşdirməyə cəhd etməlidirlər. Bunun üçün bu

dövlətlər öz idarəetmə və hüquq sistemlərində islahat, modernləşdirmə və ya düzəliş etməlidirlər ki, müxtəlif səviyyələrdə qəbul edilmiş qərarlarda az səhvə yol versinlər. Belə olan halda, həm lokal, həm də qlobal səviyyədə çox potensiala qənaət edilər və dünyada, bir tərəfdən, dayanıqlı insan inkişafının iqtisadi əsası yaranar, digər tərəfdən, əhali artımı ilə bağlı ajiotaj aradan qalxar. Keçən əsrin ortalarında S.Linsey demokratik institutların qərarlaşmasının iqtisadi inkişafın səviyyəsindən asılılığını göstərmişdir. Bu paraqrafa onun sözləri ilə yekun vuraq: *"Ölkə iqtisadiyyatı nə qədər uğurludursa, onun demokratik millətə çevrilmə şansı daha böyükdür"*.

İQTİSADİYYAT və MƏDƏNİYYƏTİN VƏHDƏTİ

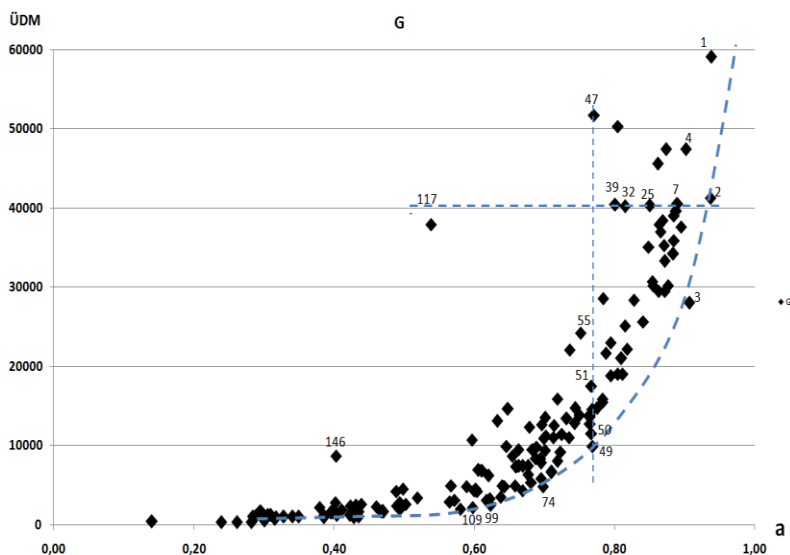
*Pul al çirkidi, onun dalınca düşmək olmaz, ancaq onu
nöqtəyi- nəzərdən qaçırmaq da olmaz.
Aristotel.*

1990-cı illərdən başlayaraq Məhbub ül Həqin rəhbərliyi ilə BMT İnsan Potensialının İnkişaf İndeksini (İPİİ) dünya dövlətlərinin bir makroiqtisadi meyarı olaraq istifadə edir. Dünya dövlətlərinin reytingi bu göstəriciyə görə hesablanır. Bu meyarın sadəliyi və şəffaflığının mütəxəssislər tərəfindən rəğbətlə qarşılınması onun üstünlüyü hesab edilir. İPİİ inteqral bir indeks olub, əsasən, ölkədə təhsilin, səhiyyənin və adambaşına düşən ÜDM indekslərinin cəmindən ibarətdir. Bu indeksin hesablanma metodologiyası “Düşüncə tərz”ində¹⁵ verilmişdir. Məhbub ül Həqin elmə daxil etdiyi İPİİ ilə S.S. Kuznetsin elmə daxil etdiyi ÜDM arasında aşkar bir tandem və ya gizli bir korrelyasiya olduğu şəkil 14-dən görünür. Bu şəkil “iqtisadiyyat – mədəniyyət” münasibətini əks etdirir. İlk baxışda qrafikdən faydalı bir nəticə əldə etmək çətindir. Ancaq dərinləndirən təhlil dəyərli nəticələr almağa imkan verir. Qrafikdən görünür ki, bütün

---

¹⁵ Əsgərov Ş.Q. Düşüncə tərz, Bakı, 2008, səh. 43 – 45.

inkışaf etmiş ölkələr mädəni, bütün mädəni ölkələr inkışaf etmiş ölkələrdir. Su qaynayana qədər bütün temperatur (energetik) səviyyələrindən keçdiyi kimi, hər bir dövlət də varlandıqca, əsasən, təkamül yolu ilə mädəni inkışafın bütün mərhələlərindən keçməlidir.

Şəkil 14 . ÜDM ilə İPİİ arasında korrelyasiya.

Şəkildə rəqəmlərlə bəzi ölkələrin BMT (2010) reytingləri göstərilmişdir.

Norveç (1), Avstraliya (2), Yeni Zelandiya (3), ABŞ (4), Niderland (7), Avstriya (25), BƏƏ (32), Behreyn (39), Kuveyt (47), Çernoqoriya (49), Ruminya (50), Xorvatiya (51), Səud.Ərəbistanı (55), Gürcüstan (74), Moldova (99), Qırğızstan (109), Ekvatorial Qvineya (117), Anqola (146).

K.Yaspersə görə, bəşər tarixinin 3-cü mərhələsi eramızın 1000-ci ilindən başlayır. Əgər müasir inkişafın başlanğıc nöqtəsini bu tarixdən götürsək, onda bəşəriyyətin feodalizmdən sonrakı mərhələləri: vəhşi kapitalizm, insana yönəlmiş kapitalizm, nəhayət, insan azadlıqlarının və hüquqlarının qarantı olan müasir kapitalizm mərhələlərini keçərək Karl Poperin *Açıq cəmiyyətinə* doğru irəliləyir. K. Poperin arzu etdiyi ali cəmiyyətdə dövlət quruculuğunun təkmilləşməsində hər bir vətəndaşın yaxından iştirakı tələb olunur. *Acıq cəmiyyətin* düşüncə tərzində ictimai-dövlət mənafeyi bütün digər mənafehlərdən üstün tutulur, total ziyalılıq, kamillik və müdriklik adi həyat normasına çevrilir. Belə cəmiyyətdə müdriklik – öz mövqeyini müdafiə etmədən və tərəf-müqabili alçaltmadan əks mövqeyə qulaq asmaq bacarığı sayılacaq. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, *İPİİ dolayısı ilə düşüncənin kamillik dərəcəsini göstərir*.

İndinin özündə bənzər ali keyfiyyətlər müşahidə edilir. Qafqazinfo.az saytının 28.4.2012-ci il tarixində yaydığı məlumata görə, Rumıniya Prezidenti Trayan Basesku Konfutsinin “*Cəmiyyətdə əks fikirlər bir-birini tamamlayır*” kəlamını həyata tətbiq edərək ölkənin yeni baş naziri vəzifəsinə sol müxalifət lideri Viktor Pontanın namizədliyini irəli sürmüşdür. Artıq Şərqi Avropada da düşüncə tərzində kamilləşmə baş verir və biz bunun şahidi oluruq.

Cəmiyyətdə insanlar arasında mədəni səviyyənin yüksələcəyi və düşüncənin saflaşacağı qaçılmazdır. Bir neçə on il öncə ABŞ-da irqçilik böyük problemlər yaradırdı. İndi bu problem tam həllini tapıb. Dəyişən nədir? Dəyişən düşüncə tərzidir. Amerikalı boksçu Məhəmməd Əli dəyişmənin zəruriliyini belə ifadə edir: *“Əgər siz 50 yaşında dünyaya 30 yaşında olanda kimi baxırsızsa, deməli, sizin 20 il ömrünüz hədəf gedibdir”*.

Bir müdrük kəlamda deyilir: *“İstənilən həqiqət üç mərhələdən keçir. Birinci mərhələdə deyirlər: Bu ola bilməz. İkinci mərhələdə deyirlər: Bu ola bilər. Üçüncü mərhələdə deyirlər: Bu ki çoxdan məlumdur”*. Bu deyimdən aydın olur ki, düşüncə tərzini dəyişə-dəyişə saflaşır. Bu gün bizim üçün qəbul edilməz ideya, bir müddətdən sonra mümkün ideya, daha sonra məlum ideya kimi qəbul edilir.

Norveç, Avstraliya və Yeni Zelandiyada vətəndaşlar dövlət quruculuğunun təkmilləşməsində iştirak etdiklərinə görə bu ölkələr üçün İPİİ qiyməti çox böyük-dür. Ancaq İPİİ-nin kiçik qiymətlərində cəmiyyətdə düşüncə tərzini elədir ki, vətəndaşlar dövlətin inkişafına öz töhfələrini verə bilmirlər. Belə cəmiyyətlərdə bu işlə ancaq məmurlar məşğul olurlar. Bəzən qərarlar şəxsi mənafeinə nəzərə almaqla qəbul edilir. Cəmiyyətlər inkişaf etdikcə, **B. Şounun** ideyanın materiyadan üstünlüyünü göstərən bir kəlamından faydalanacaqlar: *“Əgər sən bir alman*

varsa, əgər mənim bir almam varsa, almalarımızı dəyişsək, yenə hərəmizin bir alması olar. Əgər sənin bir ideyan varsa və əgər mənim bir ideyam varsa, ideyalarımızı dəyişsək, hərəmizin iki ideyası olar”.

K. Popperin “bəşəriyyətin tarixi ola bilməz” fikrinə rəğmən şəkil 14-dən görünür ki, bəşəriyyətin inkişafı obyektiv qanunlarla tənzimlənir. Bu inkişaf xaotik olmayıb, məqsədyönlüdür. Şəkildən görünür ki, bütün inkişaf etmiş ölkələr “*tələbatın artma qanununa*” uyğun olaraq sağ yuxarı küncdə olan bir məntəqəyə toplaşirlar və güman etmək olar ki, digər dövlətlər də bu nöqtəyə doğru tərəqqi edirlər və ya edəcəklər.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ÜDM səviyyəsi ilə İPİİ birlikdə ictimai inkişafda harmoniyanı birqiyəmətli təmin edir.

İstənilən dövlətin şəkil 14-də göstərilmiş koordinatları zamana görə dəyişir. Zaman keçdikcə, hər bir nöqtə sağ yuxarı küncə (bəzi halda geriyə) doğru hərəkət edir. Yuxarıda o məntəqə şərti olaraq “Allahabad” adlandırılmışdır. Onun koordinatlarını da müəyyən etmək olar. Onun absisi 0,96-dan böyük, 1-dən kiçikdir. O nöqtənin ordinatı isə təqribən 50 000 USD tərtibindədir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, düşüncənin həyat tərzinə təsiri **Brayan Treysin**in “*Измени мышление– и ты изменишь*

своею жизнью»¹⁶ kitabında mükəmməl verilmişdir. Kitabda belə bir başlıq da var: “Özünü digərlərinə qulluq etməyə həsr et”. Bu başlıq altında yazılmış dəyərli fikirlərdən birində deyilir: “Bizim cəmiyyətdə uğur qazanan insanlar, nadir istisnalarla, o insanlardır ki, onlar digərlərinə ürəklə qulluq edirlər”. Bu səhifədə B.Treysi ikinci dəyərli fikir olaraq Avraam Linkolnun bir fikrindən istifadə edir: “Kasıblara köməyin ən yaxşı yolu, onlardan biri olmamağa çalışmaqdır”. Hər kəs təsdiq edər ki, elə bu düstur bizim cəmiyyətdə də işləyir. Hesab edirəm ki, bu kitabın dilimizə tərcüməsinə böyük ehtiyac duyulur.

Şeyx Nizaminin bir beytində deyilir:

*Dövrün kişiləri nakişidirlər,
Elmə yox, nücumə həvəs edirlər.*

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dövrün kişiləri həm vara, həm də elmə meyil etməlidirlər ki, inkişafda harmoniya təmin olunsun. Yəni iqtisadiyyat və mədəniyyət tandemdə yaşamalıdır.

---

¹⁶ Brayan Treysi, *Измени мышление – и ты изменишь свою жизнь*, Минск, 2006.

MƏDƏNİYYƏT QITLIĞI

Mədəniyyətin amacı idarəetməni elmə tabe etdirməkdir.

M.Ə.Rəsulzadə.

XX və XXI əsrin arzuolunmaz səciyyəvi cəhətlərindən biri də iqtisadiyyat ilə mədəniyyət arasındakı harmoniyanın pozulmasıdır. *Mədəniyyət* və *iqtisadiyyat* bəşər övladının həyat vektorunun iki toplananıdır. Bu toplananlar harmoniyada olanda insan normal və şərəfli ömür yaşayır. Son yüz illər ərzində müşahidə olunan həyatın iqtisadiyyat toplananının artımı, mədəniyyət toplananının azalması harmoniyanın pozulmasına gətirib çıxarıbdır. Həm harmonik inkişafa, həm də harmoniyanın pozulmasına şəkil 14-də çoxlu misallar var. Misal üçün, harmonik inkişafda olan dövlətlərə Avstraliyanı (2), Yeni Zelandiyanı (3), Çernoqoriyanı (49) və digərlərini göstərmək olar. Harmoniyada olmayan ölkələrə Küveyt (47), Ekvatorial Qvineya (117), Anqola (146) və digərlərini göstərmək olar.

Anqola (146) ilə Çernoqoriyanı (49) müqayisə edək. Bu ölkələrdə adambaşına düşən ÜDM təqribən eynidir və 9000 USD-yə bərabərdir. Ancaq bu dövlətlərdə mədəni inkişafın səviyyəsi müxtəlidir. Belə ki, Anqola üçün İPİİ = 0,40 , Çernoqoriya üçün isə 0,77-dir. Yəni Anqolada mədəni inkişaf Çernoqoriya ilə müqayisədə çox geridir.

Anqola “mədəniyyət qıtlığı” problemini yaşayır. Şəkil 14-də belə misalların sayı çoxdur. Bu şəkli analiz etsək, bəzi nəticələr əldə edə bilərik.

Bəşəriyyətin aparıcı hissəsinin diqqəti ancaq iqtisadi güdrətin artmasına yönəlib. Bəzi ölkələr varlana- varlana uçuruma yuvarlanırlar. Həyatın digər vacib komponenti –mədəniyyət (məənəviyyət) komponenti diqqətdən kənar-da qalıb. İlk baxışda iqtisadiyyat və humanitar inkişafı normal görünən bir sıra dövlətlərdə “mədəniyyət qıtlığı” problemi yaşanır. Məlumdur ki, yaxşı vərdişlər çətinliklə əldə olunur, ancaq onlarla yaşamaq asandır. Pis vərdişlər, əksinə, asan öyrənilir, ancaq onlarla yaşamaq çətinidir. Tarix boyu çətinliklə əldə olunmuş yaxşı vərdişlərin yerini, asan öyrənilən pis vərdişlər tutur. Minlərlə peyğəmbər və zəkali insanlar tərəfindən tarix boyu yığılmış mədəni dəyərlər hissediləcək dərəcədə əriməkdədir. Mədəniyyətin bir çox sahələri (və bəzi əyləncə növləri) xeyli kütləviləşibdir. **Toflerin** “moruq cəmi” qanununa görə: *“Mədəniyyət moruq cəmi yaxmacına bənzəyir. Nə qədər enli yaysan, qalınlıq bir o qədər nazik olar”*. Mədəniyyətin kütləviləşməsi onu nazildərək keyfiyyətsizləşdirir.

Bəşəriyyətin bugünkü mədəni səviyyəsində böyük qıtlıq var. Birində çox, birində az. Şəxsi evlər və ya bağlar ətrafında çəkilməmiş hündür hasarlar buna misaldır. Bir gün gələcək, bu divarları “yaşıl hasarlar” əvəz edəcəkdir. Bu

gün planetin çox yerində “öldürmə” mədəniyyəti, “yaşatma” mədəniyyətindən üstündür. Bunu müəyyən etmək üçün uşaq oyuncaq mağazalarına baxmaq kifayətdir. Oyuncaqların böyük əksəriyyəti hələ də müharibə alətlərini təbliğ edir: top, tüfəng, tapança, tank və s. Bəşəriyyət inkişaf etdikcə, bu qüsurlar da aradan götürüləcəkdir. Qarabağın ermənilər tərəfindən işğal edilməsi bəşəriyyət üçün bir ləkədir. Bəşəriyyət gələcəkdə belə ləkələrin yayılmasına imkan verməyəcəkdir.

RÜŞVƏTLƏ MÜBARİZƏ

Pul hər şeyi edir deyənlər, pul üçün hər şey edirlər .

B. Franklin.

Rüşvət böyük bələdir. Dövlətlər, qeyri- hökumət təşkilatları bu xəstəliklə mübarizə aparırlar. Dövlət idarəetmə sistemi yaranandan bəri rüşvət həmişə olub, ancaq onun kökünü heç bir kəs kəsə bilməyib. Çünki bu xəstəliyin həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri çoxdur. İran şahı Kambiz rüşvətخور məmurun dərisini diri -diri soydurarmış, ancaq bununla belə rüşvətin kökünü kəsə bilməmişdir. Rus imperatoru I Nikolay ¹⁷ oğlu, gələcək imperator II Aleksandra etiraf edir: *“Bütün Rusiyada bir sən və bir də mən oğurlamırıq”*. BMT Baş katibinin müavini Y.Fedotova görə, inkişaf etməkdə olan ölkələr korrupsiya səbəbindən ildə 40 mlrd. dolları itirir.

Bu sosial hadisə ilə bağlı fikirlərimi həm *“Keçid dövrünə fəlsəfi baxış”* ¹⁸, həm də *“Düşüncə tərz”* ¹⁹ kitablarımda geniş şərh etmişəm. Yazılarımda rüşvətlə bağlı belə bir məlum tərifdən də istifadə edilmişdir: *“Rüşvət – vəzifəli şəxsin öz vəzifə səlahiyyəti daxilində, rüşvət verənin*

---

¹⁷ Душенко К. В., Мысли, афоризмы и шутки знаменитых мужчин, ЭКСМО, Москва, 2013. 688 стр.

¹⁸ Şahlar Əsgərov, Keçid dövrünə fəlsəfi baxış, Bakı, 1998, səh. 62.

¹⁹ Şahlar Əsgərov, Düşüncə tərz, Bakı, 2008, səh. 289 -297.

xeyrinə gördüyü işin müqabilində aldığı pul, qiymətli şey, mülk, əşyadır". Bu prosesin nəticəsində qazanan rüşvətverən və alan, itirən isə cəmiyyət və dövlətdir. Bu kitablarda rüşvət və korrupsiyanın fəlsəfəsinə, onu doğuran səbəblərə, tarixinə, rüşvətin zəruri və kafi şərtlərinə geniş yer ayrılmışdır. Rüşvət prosesinə diqqətlə nəzər salsaq, onun bəzi qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirimək mümkündür:

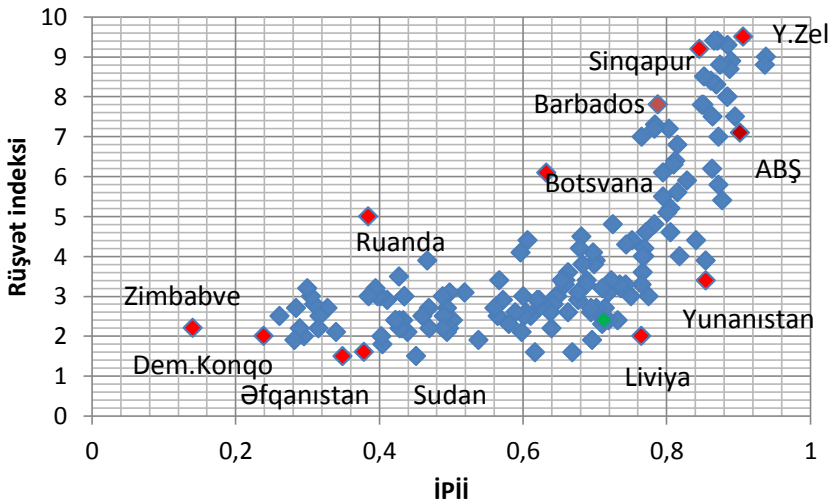
- *İnzibati idarəetmədə rüşvət idarəolunandan (obyektdən) idarəedənə (subyektə) tərəf axır.*
- *İnzibatçılıq artdıqca, rüşvət artır, liberallıq artdıqca rüşvət azalır.*
- *Xidmətin keyfiyyət göstəricisinin rüşvətə hasili sabitdir. Rüşvət çox olarsa, keyfiyyət az olar və əksinə.*
- *Üçüncü subyektin müdaxiləsi rüşvət mühitini münbütəşdirir.*

Rüşvət səbəb deyil, nəticədir. Nəticə ilə yox, səbəblə mübarizə aparmaq lazımdır. Ümumi halda rüşvətlə bağlı dünya dövlətlərinin, xüsusi halda bizim dövlətin apardığı mübarizə tədbirləri məlumdur. Ölkə başçısı cənab İlham Əliyev rayonlara səfəri zamanı "*rüşvət xorluğa qarşı daha ciddi mübarizə aparılmalıdır*" fikirlərini dəfələrlə söyləmişdir. Bu paraqrafda məqsədim rüşvət haqda geniş məlumat vermək deyil. Məqsədim bu sosial bəlaya yeni bir bucaq altında baxmaqdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, K faktoru ümumi mənafeinin şəxsi mənafeyə olan nisbətini xarakterizə edir. Korrupsiya da şəxsi mənafe naminə ümumi mənafeinin (dövləti mənafeinin) qurban verilməsidir. Demək, K faktoru ilə korrupsiyanın üzərinə işıq salmaq olar.

BMT-nin 2010-cu il məlumatına görə, Azərbaycan üçün İPIİ 0,713-ə bərabərdir. Bu o deməkdir ki, hər 100 nəfərdən 71-i fəaliyyətində ümumi mənafeini, 29 -u isə şəxsi mənafeini üstün tutur. Əgər idarəetməyə (məmurluğa) "71"-lərin içindən cəlb edilərsə, onda dövlət mənafeini qorunur və rüşvət küncə sıxılır. Praktiki həyatda bunu tətbiq etmək üçün demokratik üsullardan istifadə etmək kifayətdir və bundan da istifadə edilir. Yox, əgər idarəetməyə "29-lar" içərisindən (şəxsi mənafe güdənlər içərisindən) cəlb edilərsə, onda rüşvətin qarşısını almaq mümkün olmaz. Sovet dönəmində idarəetməyə ancaq "71"-lər içərisindən namizəd seçərdilər və həm profesional, həm də personal keyfiyyətlərə xüsusi diqqət yetirərdilər. Üstəlik, rüşvətə qarşı inzibati yolla da (prokuror və qanun vasitəsilə) mübarizə aparılırdı. Hesab edirəm ki, bugünkü Çində də belədir. Çinin İPIİ qiyməti təqribən 0,66-dır. Bu o deməkdir ki, bu ölkədə hər 100 nəfərin 66-sı dövləti, 34-ü isə şəxsi mənafeini qoruyur. Əgər bu gün Çin yüksələn xətlə inkişaf edirsə, demək, əvvəla, məmur kütləsi "66"-ların içərisindən seçilir. İkincisi də, rüşvətxor

amansız cəzalandırılır. Dünya dövlətlərində *korrupsiyanı qavrama indeksinin* İPİİ-dən asılılığı şəkil 15 - də göstərilmişdir. Ordinat oxunda 10 ballı şkala əsasında korrupsiyanı qavrama indeksi, absis oxunda isə İPİİ göstərilmişdir. Rüşvətə bulanmayan (yəni rüşvəti qavrayan) ölkələr üçün bu indeks 10 (on), rüşvətə bulan ölkələrdə 1 (vahid) balla qiymətləndirilir.

Şəkil 15. Rüşvət indeksinin *a*-dan asılılığı.

Müxtəlif dövlətlər üçün həm korrupsiya indeksi, həm də İPİİ qiyməti *Əlavə 1*- də 3-cü və 9-cu sütunda göstərilmişdir. Rüşvət indekslərinin qiymətləri *Transparency International* beynəlxalq qeyri- hökumət təşki-

latının 2011-ci il üçün təqdim etdiyi hesabatından götürülmüşdür. Qrafikin sağ yuxarı küncünə İPIİ yüksək, rüşvət səviyyəsi az, aşağı sol küncünə isə İPIİ az, rüşvət səviyyəsi yüksək olan ölkələr toplaşmışlar.

Bu qrafik dünya dövlətlərinin inkişafına rüşvətin təsirini aydın göstərir. Kifayətdir ki, Yeni Zelandiya ilə ABŞ-ı, Sinqapur ilə Yunanıstanı, Sudan ilə Ruandanı müqayisə edək. Yeni Zelandiya ilə ABŞ-ın İPIİ təqribən eynidir və 0,905 tərtibindədir, ancaq “korrupsiya indeksləri” çox fərqlidir. Yeni Zelandiya (9,5) dünyada rüşvətin az olduğu ölkələrdəndir. Bu sözləri dünyanın super dövləti ABŞ üçün (7,1) demək çətinidir. Beynəlxalq ticarət, hərbi proqramlar və bunun kimi görünən və görünməyən digər proqramlar, görünür, rüşvətsiz ötürülmür. Sinqapur (9,2) ilə Yunanıstanı (3,4) müqayisə etsək, görürük ki, bu ölkələrdə İPIİ təqribən eynidir. Ancaq rüşvət indeksləri çox fərqlidir. Təqribən 50 il öncə rüşvət və böhranlar işərisində boğulan Sinqapur, demək olar ki, rüşvətə bulaşmayan bir ölkəyə çevrilmişdir. Amma 2500 il öncə dünyaya müdriklik dərsi vermiş Yunanıstan isə rüşvətin içərisindədir. 50 il öncə sağ təmayüllü ölkə quran Sinqapur tək liberal-demokratik prinsiplər hesabına qabağa çıxmayıb, dövlət maraqlarını ciddi qorumaqla böyük nailiyyətlər qazanıbdir. Bu ölkədə rüşvət ölüm hökmü ilə cəzalandırılır.

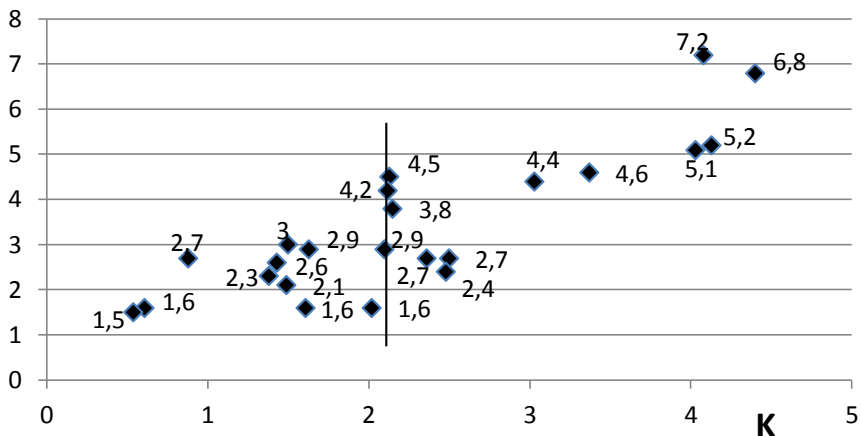
Sudan (1,6) və Ruandanın (5) müqayisəsi də maraq doğurur. Bu ölkələrin İPIİ -ləri təqribən eynidir və 0,39-a bərabərdir. Amma Sudanda rüşvət indeksi 1,6 olduğu halda, Ruandada bu indeks 5-dir. Bu əhəmiyyətli fərq Ruandanın sosial-iqtisadi göstəricilərinə və idarə-etməsinə diqqəti cəlb edir. Afrikanın bu kasıb ölkəsində adambaşına düşən ÜDM təqribən 1100 USD-dur və Sudandan iki dəfə azdır. Amma rüşvəti qavrama indeksi Sudandan təqribən 3 dəfə çoxdur. Bu fərqi izah etmək üçün yuxarıdakılara istinadən demək olar ki, bu ölkələrin əhəlisinin hər 100 nəfərindən 39-u ictimai, 61-i isə xüsusi mənafehi müdafiə edir. Ancaq Ruandada iqtidar, məmurluğa 61-lərin yox, 39-ların içərisindən seçir. Amma Sudanda, əksinə, məmurlar 61-lərin içərisindən seçilir. Qrafikdən alacağımız faydalı nəticə bundan ibarətdir: Sinqapur və Ruanda təcrübəsi göstərir ki, korrupsiya müalicə olunan xəstəlikdir. Onu elmi yolla aradan qaldırmaq mümkündür. Sadəcə, bir neçə ardıcıl düzgün addım atmaq lazımdır.

Müsəlman dövlətlərinin iqtisadi-sosial göstəriciləri və bu ölkələrdə rüşvətin səviyyəsi maraq doğurur. Çünki bu ölkələrdə islam qanunları da geniş istifadə olunur və islam Peyğəmbəri rüşvətlə mübarizəni böyük cihad hesab etmişdir. İslam ölkələrində rüşvətin indeksi ilə K faktoru arasında ələqə şəkil 16-da göstərilmişdir. Şəkildən

görüldüyü kimi, Qatar və BƏƏ rüşvətin az yayıldığı müsəlman ölkələridir. Üstəlik, bu ölkələrdə keyfiyyət faktorunun qiyməti də Avropa dövlətləri (Slovakiya və Macarıstan) səviyyəsindədir. İrənlə (2,7) müqayisədə rüşvətin səviyyəsi Türkiyədə (4,2) daha azdır. Ən pis vəziyyət isə Əfqanıstandadır (1,5). Şəkildə absis oxunun sabit bir qiymətində ($K=2.2$) vertikal xətt çəkilmişdir. Bu xətt Sudan (1,6), Misir (2,9), Tunis (3,8), Türkiyə (4,2) və İordaniyaya (4,5) aid nöqtələrdən keçir. Qrafikdən görünür ki, İordaniya və Türkiyədə idarəetmə Tunis, Misir və Sudanla müqayisədə daha mükəmməldir, çünki rüşvət daha azdır.

Müsəlman ölkələrində ÜDM qaynağı, əsasən, neft və ticarətdir. Sənaye istehsalı, xüsusilə yüksək texnoloji məhsul istehsalı bu ölkələrdə zəifdir. Yüksək texnologiyaya əsaslanan elmi, tibbi cihazlar və hərbi avadanlıqlar istehsalı Qərbi ölkələrinin monopoliyasında olduğundan, bu ölkələrdə elmi inkişaf etdirən elmi tutumlu məhsul istehsalının səviyyəsi çox aşağıdır. Qərbdə elm həm dövlət, həm də sənayeçi firmalar tərəfindən maliyyələşir. Müsəlman dünyasının tacirləri, biznesmenləri elmin maliyyələşməsinə biganədirlər. Onların məqsədi pul qazanmaqdır və bu pulu ticarət vasitəsilə qazanırlar.

Şəkil 16. İslam ölkələri üçün rüşvətə bulaşmamaq indeksinin faktor K-dan asılılığı. Kvadratlar üzərindəki rəqəmlərlə dövlətlərin korrupsiya qavrama indeksləri göstərilmişdir: Qatar (7,2), BƏƏ (6,8), Bruney (5,2), Bəhreyn (5,1), Küveyt (4,6), İordaniya (4,5), Səudiyyə Ərəbistanı (4,4), Türkiyə (4,2), Tunis (3,8), Əlcəzair (2,9), Misir (2,9), Qazaxıstan (2,7), İran (2,7), Banqladeş (2,7), Suriya (2,6), Azərbaycan (2,4), Tacikistan (2,3), Qırğızıstan (2,1), Türkmənistan (1,6), Özbəkistan (1,6), Sudan (1,6), Əfqanıstan (1,5).

Azad Mirzəcanzadəyə ²⁰ görə, P.V. Siminov hesab edir ki, təhrif olunmuş “azadlıq” mühitində insan əgər təkrar satışla gəlir əldə edə bilərsə, özünü istehsala həsr etməz, çünki “enerjiyə qənaətə ehtiyac” gen səviyyəsində qorunur. Son bir neçə ildə islam ölkələrini bürümüş rəngli

²⁰ А.Х. Мирзаджанзаде, О пути XXI Век, Баку,2001, стр.75

inqilablar göstərir ki, müsəlman ölkələrində insanlar təhrif olunmuş “azadlıq” şəraitində yaşayırdılar. Belə şəraitdə istehsalla yox, ticarətlə məşğul olmaq daha sərfəlidir. Ticarətin isə elmin inkişafına köməyi dəyməz.

Biznesin yaratdığı psixologiya ilə, sənaye istehsalının yaratdığı psixologiya tam fərqlidir. Bu səbəbdən də deyirlər: “Tacir varlı yaşayar, kasıb ölər; sənayeçi kasıb yaşayar, amma varlı ölər”. Ticarətin yaratdığı psixologiya ilə bağlı universitet müəllimindən eşitdiyim bir söhbətdə deyilir:

“Keçən əsrin əvvəllərində Bakı bəylərindən biri hər gün işə gedərkən su satan kasıb uşağa kömək məqsədilə bir stəkan suyun pulunu verər, amma su almazdı. Yayın isti çağında yenə də bəy uşağa əvvəlki qaydada pul verir, amma yenə də su almır. Uşaq bəyin dalınca: “Əmican, bu gündən suyun qiyməti iki dəfə artıbdı, –deyərək qışqırır”.

Ticari mühit utancaq yetim uşağı artıq dəyişmişdi.

Var-dövlətə sahib olmaq insanları müşayiət edən daimi istəkdir. Hesab edirəm ki, bu istəyin dərin qatında özünü qoruma instinkti durur. Ancaq bu istəyin məqbul və qeyri- məqbul yolları var. İstismar, zorakılıq varlanmaya aparır, amma məqbul yol deyil. Elmi yolla da, yeni texnologiya ilə də varlanmaq mümkündür və bu yol məqbul yol sayılır. Məqbul olmayan yolların ən əsası isə dövlət mənafeyinin şəxsi mənafeyə qurban verilməsidir, yəni varlanmaq üçün rüşvətdən istifadə edilməsidir. Bu

qüsür tarix boyu bir ölkədə çox, digərində az cəza obyektidir. Böyük öndər *Heydər Əliyev* bu problemlə bağlı demişdir: “ *İnsan cəmiyyəti, dövlət yaranandan korrupsiya olubdur. Ancaq onunla mübarizə də olubdur* ”.

Bu problemlə daim mübarizə aparmaq lazımdır. Çünki insanlar dünya malından doymurlar. Ancaq hesab edirəm ki, bu işin zamana ehtiyacı var. Bu, düşüncə məsələsidir. Düşüncə kamilləşdikcə, bu problem öz həllini tapacaqdır. Qədim yunan filosofu Demokrit atasından qalan var-dövləti ehtiyacı olanlara paylayır. Alfred Nobel və Templton öz milyonlarını mükafat şəklində düşüncəyə insanlara qaytarır. İnanıram ki, Norveçdə, Yeni Zelandiyada, Avstraliyda insanların düşüncəsində rüşvətə meyillik yoxdur və burada heç milyarderlər də yoxdur. Çünki artıq belə düşüncə yoxdur. Düşüncə kamilləşdikcə, vara ehtiyac qalmayacaqdır.

Bu paraqrafa Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 7.10.13-cü il tarixli çıxışından bir cümlə ilə yekun vuraq: “*Korrupsiya sosial-ədalət prinsiplərini pozur, cəmiyyətin uğurlu inkişafını əngəlləyir*”.

SOSIAL DİNAMİKANIN YENİ TİPİ

Özünü dəyiş ki, dünyanı dəyişsin.

Hz.Əli.

Pozitivist fəlsəfəyə görə cəmiyyətin inkişafı qanunauyğun xarakter daşıyır və mütərəqqi istiqamətdə kəsilməz inkişaf edir. Bu fəlsəfi cərəyanın banilərindən olan O. Konta görə, cəmiyyətin inkişafında harmoniya əsasdır. Harmoniya hər bir insanın, sosial qrupun və xalqların mövcudluğuna imkan yaradır. Marksizm fəlsəfəsinə görə insanın özünün inkişaf səviyyəsi ilə birlikdə götürülən məhsuldar qüvvələrin inkişaf dərəcəsi ictimai inkişafın əsas meyarıdır. Bu müddədən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, inkişaf vektorial kəmiyyətdir və iki toplananı var. Bu toplananların hər biri inkişafın bir qanadıdır. Absis oxuna paralel toplanan (şəkil 14) inkişafın humanitar (mədəniyyət), vertikal toplananı isə inkişafın maddi (iqtisadi) toplananıdır.

Davranış düşüncəni əks etdirdiyindən, tarixi prosesin gedişatı İPİİ-dən asılıdır və İPİİ (a) artdıqca, düşüncə saflaşır, kamilləşir və tarixin gedişatı obyektiv məcraya yönəlir. Bir daha Avstraliya ilə Ekvatorial Qvineyanın müqayisəsinə qayıdaq. Avstraliya üçün humanitar toplanan ilə maddi toplanan harmoniyadadır. Maddi

toplanan, əsasən, mədəniyyət ocaqları vasitəsilə həzm olaraq, humanitar toplananı artırır. Sonra humanitar toplanan yeni ideyalar vasitəsilə maddi toplananı artırır. Ekvatorial Qvineyada belə harmoniya yoxdur. Onun iqtisadi toplananı yüksək, humanitar toplananı isə zəifdir. Avstraliyada kimsə öz həyatının zibilini qonşunun həyatına atmaz, amma Ekvatorial Qvineyada bu, ola bilər. Çünki düşüncə tərzı hələ kamil deyildir. Şəkil 17-də göstərilən vəziyyət 3-cü dünya ölkələrinə aiddir.

Şəkil 17. Qeyri -kamil düşüncəyə misal.

İkinci dünya dövlətlərində qarışıq düşüncə mövcud olduğundan, ən azı, qonşulardan bir neçəsi öz həyatının zibilini qonşunun həyatına tökməz.

Əminliklə demək olar ki, Norveç, Yeni Zelandiya, Avstraliya tarixin son məntəqəsi olan "Allahabad"a yaxınlaşırlar. Bu nöqtəyə yaxınlaşdıqca, ziddiyyətlər mülayimləşir, cəmiyyətdə yekdillik və barışıq hissləri üstünlük təşkil edir. Amma elə ölkələr də var ki, bu nöqtəyə çatmaq üçün hələ uzun illər yol getməlidirlər. Çünki son hədəfə çatmaq problemi, başlıca olaraq düşüncə tərzindən asılıdır. Bu nöqtəyə tərəf inkişafın sosial dinamikasının məlum (tsiklik, xətti, spiralvarı) tipləri ilə yox, yeni *pilləkənvəarı*– "*bir addım sağa, bir addım yuxarı*" tipi ilə izahı daha ağılabatandır. Ordinat oxu istiqamətində addım-addım varlanmaq, absis oxu istiqamətində adım-addım kamilləşməyə səbəb olur. *Varlanıb kamilləşmək daha optimal yoldur, nəinki kamilləşib varlanmaq*. Həm varlanmaq, həm də kamilləşmək zamandan asılıdır. Qəfildən varlanmaq mümkündür, amma qəfildən kamilləşmək mümkün deyil. İnsanın kamilləşməsinə on illərlə, millətin kamilləşməsinə yüz illərlə vaxt lazımdır.

Düşüncə tərzinin dəyişmə sürəti orta hesabla çox kiçik olduğundan, toplumun ali düşüncəyə çatması xeyli zaman tələb edir. Bu zamanı qısaltmaq mümkündür. Bunun üçün həm milli, həm də dövləti iradə lazımdır.

Fərdlər üçün düşüncə qısa zaman müddətində də dəyişə bilər. Bu səbəbdən də “hər ötən dəqiqə həyatını dəyişmək üçün bir şansıdır” fikrinə tez-tez rast gəlmək olur. M. Tetçerin²¹ fikrinə görə, Amerika cəmiyyəti düşüncəsini sürətlə dəyişir.

Cənab Hz.Əlinin epiqrafa çıxarılmış fikri nəzəri bir müddəə olmayıb, birbaşa həyatdan götürülmüşdür. Çünki o zaman cənab Hz. Əlinin əhatəsində olan hər kəs, özünü dəyişərək müsəlman olmuşdur və yeni bir dünyanın –İslam dünyasının vətəndaşına çevrilmişdir.

---

²¹Маргарет Тетчер, Искусство управления государством, Москва, 2005, 504 стр.

DAYANIQLI İNSAN İNKİŞAFI

Biz bu dünyaya ona görə gəlmişik ki, öz töhfəmizi verək.

Stiv Cobs.

Müasir dövlətlərin inkişafının mərkəzində insanın inkişafı dayanır. Bu gün bu tezis Qərb dünyasında hamı tərəfindən dərk edilmiş həqiqətdir. Şərqdə də zaman-zaman mütəfəkkir insanlar tərəfindən insan layiqincə dəyərləndirilmiş və yaranmışların əsrəfi sayılmışdır. Hələ 700 il öncə böyük Şeyx Ədəbalı Osmanlı imperatoru Osman Qaziyə xitabən demişdi: “İnsanları yaşat ki, dövlət yaşasın”. Zəmanəmizin böyük dahisi, pakistanlı alim Məhbub ül Həq: “*Xalqların əsas varı – insanlarıdır. Bu sadə həqiqəti bəzən unudurlar*” – fikrini söyləmişdir. “Qərbin inkişafının paradiqması”²² məqaləmdə torpaqla müqayisədə insanda daha çox yaşatmaq potensialı olduğu söylənilmişdir. Başqa sözlə, varlanmaq niyyəti ilə qonşu xalqların torpaqlarını tutmaqdan, öz vətəndaşlarını inkişaf etdirmək daha məqbuldur. Mənim düşüncəmə görə, şimal qonşumuz, Kalaşnikov avtomatını satmaqla daha çox qazanc əldə edər, nəinki Şimali Qafqazda müharibə aparmaqla.

---

²² Əsgərov Ş.Q., Qərbin inkişafının paradiqması, “Geostrategiya”, 2011, № 6, səh. 10-11.

Bu gün dünyada elm-təhsilin səviyyəsi çox yüksəkdir. Alimlərin sayı, indiyədək yaşamış alimlərin cəm sayından çoxdur. Bununla bərabər, mənfi təzahürlü hadisələr, meyillər də çoxdur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kriminal biznesin illik gəliri 2009-cu ildə 2,1 trln. dollar təşkil etmişdir. Qaynar nöqtələr bir yerdə sönməmiş, başqa nöqtədə alovlanır. Bir nöqtədə firavanlıq, digər yerdə aclıqdır. Bir nöqtədə insanlar soyuqdan donur, digər yerdə enerji lazım olandan çox istifadə edilir. İnkişafda bu anormallığı məktəb şagirdi N.Kəmalə belə təsvir edir:

Bu dünyanın bir tərəfi gülüstan,
Bir tərəfi Cəhənnəmtək od saçır.
Kiminisə qamçılıyır bu zaman,
Kimi üçün səadətə yol açır.

Planetin 15% əhalisi (Qərbin və Avropanın) planetin resursunun 75%-ni mənimsəyir. Bəşəriyyətin əhalisinin 20%-i kasıblıqdan aşağı həddə yaşayır. Hər il 15 mln. İnsan acından ölür, 100 mln. insan aclıq şəraitində yaşayır. Ekoloji böhran – planetimiz total məhv edilir. Torpaq məhsuldarlığını itirib. Sular (oceanlar, dəniz və çaylar) zəhərlənib. Hava çirklənib. Planetin temperaturu 1 dərəcəyə qədər artıb. Bu, böyük bəlalar gətirəcək . Arktikada buzlaqlar sürətlə əriyir.

İnsan alveri, kriminal biznes və təbii sərvətlərin talançılığının vurduğu ziyanlar isə qat-qat çoxdur. Bütün bu faktorlar insanın dayanıqlı inkişafına əngəllər törədir.

Planetin gələcək taleyi ilə bağlı qarşıya cavabını gözləyən, həlli vacib suallar çıxır. Bu gün yaşadığımız planeti hansı səviyyədə gələcək nəsillərə ötürə biləcəyik?

Bəşəriyyəti inkişaf etdirən və ya onun inkişafını ləngidən səbəbləri düzgün qiymətləndirmək və planetə nəzarət etmək üçün yeni dünyagörüşə ehtiyac duyulur. Bu prosesləri nəzarət altına almaqdan ötrü sistemli elmi baxış lazımdır. Cədvəl 4-də bir neçə dövlətin BMT tərəfindən hesablanmış reytingi (birinci sütun), ÜDM (üçüncü sütun), İPİİ (dördüncü sütun) və K faktoru (beşinci sütun) göstərilmişdir. K faktorunu hesablamaq üçün (3.1) formulasından istifadə edilmişdir.

Bu ölkələr müxtəlif qitələrdə yerləşsələr də, cədvəldən görüldüyü kimi, adambaşına düşən ÜDM təqribən eynidir və $(40\ 000 \pm 2000)$ USD-a bərabərdir.

Baxmayaraq ki, ÜDM bu ölkələr üçün eynidir, 4 və 5-ci sütundan görüldüyü kimi, insanların həyat şəraiti və ləyaqətli yaşama tərzini çox müxtəlifdir. Avstraliya, İPİİ-yə görə, dünyada ikinci, Ekvatorial Qvineya isə 117-cidir. Əgər Avstraliyanın dövlət maşınının faydalı iş əmsalını (f.i.ə.) 100 % qəbul etsək, onda yerdə qalan ölkələr üçün

bu göstəricinin qiymətləri cədvəl 4-ün 6-cı sütununda verilmişdir.

Avropanın yüksək inkişaf etmiş dövlətlərindən biri Niderlanddır. Avstraliya ilə müqayisədə bu ölkənin dövlət məşınının f.i.ə 55%-dir. Bu o deməkdir ki, bu ölkənin ÜDM-nin 55 %-i insan potensialının inkişafına, 45%-i isə digər məqsədlər üçün qeyri-şəffaf xərclənir. Əgər bu 45 % də insan inkişafına xərclənsəydi, onda onun İPİİ və K-sı Avstraliyanın göstəricilərinə bərabər olardı.

ÜDM = constant Cədvəl 4

1	2	3	4	5	6
Reyting	Ölkə	ÜDM,USD	İPİİ	K	f.i.ə,%lə
2	Avstraliya	41800	0,937	15	100
7	Niderland	40500	0,890	8,1	55
25	Avstriya	40300	0,851	5,7	38
32	BƏƏ	40200	0,815	4,4	30
39	Bəhreyn	40400	0,801	4,03	27
117	Ek.Qvineya	37900	0,538	1,16	8

Niderlandın illik ÜDM həcmi təqribən $640 \cdot 10^9$ USD-dir. Bu sərvətin $288 \cdot 10^9$ USD insan inkişafına yox, digər məqsədlər üçün qeyri-şəffaf xərclənir. Ekvatoril Qvineyada ÜDM-in qeyri-şəffaf xərclənən hissəsi 92 %-dir. Demək, bu ölkənin idarəetmə sistemi günün tələblərinə cavab vermir. Yəni insanın inkişafına, onun təhsilinə, mədəniyyətinə, səhiyyəsinə ÜDM cəmi 8% xərclənir.

Cədvəldə göstərilən digər ölkələr üçün də bu hesabatı aparmaq olar. Bütün dünya dövlətləri üçün bu rəqəmlər hesablanarsa və inkişafa, tərəqqiyə sərf olunarsa, onda nəinki ayrı-ayrı dövlətlərdə, hətta bütün planetdə dayanıqlı inkişafı təmin etmək olar.

Cədvəl 5-də K faktorunun sabit qiymətində (3,20 ±0,17) bir sıra dövlətlərin qlobal sosial-iqtisadi, makro-iqtisadi parametrləri göstərilmişdir. Cədvəldən görünür ki, K faktorunun sabit qiymətinə nail olmaq üçün müxtəlif dövlətlərdə adambaşına düşən ÜDM-in qiyməti 9900 USD-dən 51 700 USD intervalında dəyişir. Bu dövlətləri müqayisə edəndə, Çernoqoriyanın idarəetmə sisteminin mükəmməl olduğu nəzərə çarpır. Belə ki, bu dövlət $K = 3,3$ olması üçün ən az ÜDM sərf etmiş, gələcək nəsillər üçün də pay saxlamışdır. Əgər bu dövlətin idarəetmə maşınının f.i.ə.-sini 100 % qəbul etsək, onda Küveytin dövlət maşınının f.i.ə.-si 19 %-ə bərabər olar. Yəni eyni sosial nəticə əldə etmək üçün Küveyt Çernoqoriyadan beş dəfə daha çox ÜDM xərcləyir. Bu isə dayanıqlı insan inkişafı konsepsiyasına tam ziddir. Minik maşınlarının əsas göstəricilərindən biri, 100 km məsafəyə işlətdiyi benzinin miqdarıdır. Burada da analogi olaraq, İPİİ (və ya K faktorunun) sabit qiymətinə nə qədər ÜDM xərcləndiyini göstərmək olar. Cədvəl 5-dən görünür ki, Çernoqoriya və Küveytin İPİİ təqribən eynidir və uyğun

olaraq 0,769 və 0,771-dir. Bu səviyyəyə nail olmaq üçün Cernoqoriya adambaşına 9900 USD, Küveyt isə 51700 USD pul xərcləyir. Yəni Çernoqoriyanın idarəetmə sistemi Küveytdən beş dəfədən çox mükəmməldir.

K= constant ; Cədvəl 5

1	2	3	4	5
Reyting	Ölkə	ÜDM,USD	İPİİ	K
47	Küveyt	51700	0,771	3,37
49	Çernoqoriya	9900	0,769	3,33
50	Rumıniya	11500	0,767	3,30
51	Xorvatiya	17500	0,767	3,30
52	Uruqvay	13600	0,765	3,26
53	Liviya	13800	0,765	3,08
54	Panama	12700	0,765	3,08
55	Səudiyyə Ərəbistanı	24200	0,752	3,03

Deyilənlərdən aydın olur ki, dünyada dayanıqlı insan inkişafına nail olmaq üçün əsas şərtlərdən biri də idarəetmə sisteminin dayanıqlı insan inkişafı tələbləri səviyyəsinə qaldırılmasıdır. Spenserə görə, sosial təkamül cəmiyyətin mütərəqqi inkişafı deməkdir. Bu inkişaf cəmiyyətin quruluşunun modernləşməsi və sosial institutların təkmilləşməsi yolu ilə baş verir. Belə olan halda ÜDM itkisiz və səffaf olaraq insan potensialının inkişafına sərf olunur və təbii resurslara qənaət edilir. Belə olan halda dayanıqlı insan inkişafına nail olmaq mümkündür

və planetin bugünkü sərvətlərindən gələcək nəsillər üçün də pay saxlamaq olar. Yuxarıda deyilənlərdən bir daha bu nəticəyə gəlirik: *"ÜDM inkişaf üçün zəruridir, amma kafi deyil"*.

Bütün zamanların ən dahi gitaraçısı *Jems Hendrixə* görə, *"nə vaxt məhəbbətin hakimiyyəti, hakimiyyətə məhəbbətdən çox olacaq, o zaman yerdə əmin-amanlıq olacaqdır"*.

Bu fəlsəfi fikrin işığında tarixə baxsaq, görərik ki, I dünya dövlətlərində məhəbbətin hakimiyyəti, III dünya dövlətlərində hakimiyyətə məhəbbət hökm sürür. II dünya dövlətlərində isə hər iki düşüncə hökm sürür.

DÜŞÜNCƏ TƏRZİ

*Başqalarının xoşbəxtliyinə çalışmaqla, biz öz
xoşbəxtliyimizi tapırıq.
Platon.*

Düşüncə tərzii ilə bağıli fikirlərimin bir hissəsi eyni adlı kitabda²³ əks olunubdur. Əvvəlcə qeyd edim ki, “*düşüncə tərzii*” anlayışı “*mentalitet*” anlayışının tərkib hissəsinə daxildir. Belə ki, *mentalitet* sözü bir millətin *düşüncə tərzini, aqli inkişafını və milli psixologiyasını* əhatə edir. Bu termin ətrafında müzakirə açmadan, təkəcə onu qeyd etmək isdərdim ki, “*milli mentalitet*” sözünü işlətmək qüsurludur, ona görə ki, millilik *mentalitet* sözünün tərkibində vardır.

Ölkələrin ÜDM ilə K faktoru və ÜDM ilə İPİİ arasında münasibətləri şəkil 13 və 14-də təqdim olunmuşdur. Bu qrafiklərə diqqətlə baxanda, əvvəla, qənaətim belədir: “*Fəaliyyətimiz düşüncəmizin nəticəsidir*” və ya “*əlimizdə olan ağılimızda olandır*”.

Düşüncə tərzinin həyatımızda oynadığı vacib rolunu aydın təsəvvür etmək üçün, əvvəlcə Cənnət və Cəhənnəm haqqında eşitdiyim bir pırıçanı söyləmək istəyirəm:

---

²³ Əsgərov Ş.Q., *Düşüncə tərzii*, Bakı, 2008, 336 səh.

“Bir gün nurani və xeyirxah bir insan Allahla görüşmək üçün dualar edir və nəticədə duası qəbul olunur. Allahla söhbət zamanı nurani kişi Allahdan soruşur: – “Yaradanım, mən Cənnət ilə Cəhənnəmin fərqi bilmək istədim”.

Allah bu xeyirxah adamı yan-yanaya olan iki qapının ağzına gətirir və qapının birini açıb onu içəri buraxır. İçəridə böyük dairəvi stolun ortasında dadlı yeməklə dolu çox böyük bir qab var idi. Xeyirxah adam yeməyin çox dadlı olduğunu ətrindən hiss edir. Ancaq stolun ətrafında oturan insanlar bədbəxt və acından ölənlərə bənzəyirdilər. Onların hamısında ələ bərk bərkidilmiş və dəstəyi uzun qaşıqlar var idi. Onlar içərisi dolu qazandan qaşıqla yemək götürə bilirdilər, ancaq qaşığın dəstəyi uzun olduğundan yeməyi ağızlarına apara bilmirdilər. Xeyirxah adam onların bu bədbəxt görünüşündən sarsıldı.

Allah dedi: “Sənin bu gördüyün Cəhənnəm idi”. Sonra Allah xeyirxah adamı ikinci qapıya tərəf aparır və qapını açır. Xeyirxah adamın gördüyü səhnə əvvəlki ilə eyni idi. Burada da həmin böyük dairəvi stolun üstündə içərisində dadlı yeməklə dolu eyni nəhəng qab var idi. Stolun ətrafında oturan insanların da əllərinə bərk bağlanmış həmin uzun dəstəkli qaşıqlar var idi. Ancaq bu dəfə bu insanlar doymuş, xoşbəxt görünürdülər və bir-birləri ilə şirin söhbətlər edirdilər.

Allah dedi: “Sənin indi gördüyün isə Cənnətdir”. Nurani insan Allaha deyir: “Mən heç nə başa düşmürəm”.

“Bu, çox sadədir, – Allah dedi. – Cənnətdə olan insanlar bir-birini yedizdirirlər. Cəhənnəmdə olanlar isə ancaq özləri haqda düşünürlər”.

Bu misaldan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Cəhənnəm və Cənnət eyni cür qurulub. Fərq insanların düşüncə tərzindədir. Başqa sözlə desək, Cəhənnəmdə *şəxsi mənafe*, Cənnətdə isə *ictimai mənafe* üstündür. Bu nəticəni yadda saxlamağa dəyər.

*Brayan Treysin*in kitabının²⁴ 53-cü səhifəsində kamil düşüncə tərzini ilə bağlı dəyərli bir misal var: *Kasıb bir şəhərin əhalisi yığışib razılığa gəlir ki, hər bir insan bir iş görmək istəyəndə, qərar qəbul etməzdən qabaq fikirləşsin ki, bu problemi İsa peyğəmbər necə həll edərdi?* Bu sövdanın nəticəsində şəhərin əhalisi xoşbəx yaşamağa başlayır, çünki kamil düşüncə ilə iş görürdülər. Bu yerdə istər-istəməz Həzrət Əlinin: *“Özünü dəyiş ki, dünyanı dəyişsin”* kəlamı da yada düşür.

Düşüncənin fəaliyyətə təsiri ilə bağlı zamənəmizin böyük mütəfəkkiri *İdris Şahın*²⁵ hekayələrinin birində söyənilir:

Qədim zamanlarda Xıdır peyğəmbər əhaliyə deyir ki, tezliklə quraqlıq olacaq, çaylar, bulaqlar quruyacaq, sonra təzə

---

²⁴ Брайан Трейси, Измени мышление- и ты изменишь свою жизнь, Минск, 2006.

²⁵ Идрис Шах, Сказки дервишей, Москва, 1988.

sular gələndə onu içənlərin düşüncəsi dəyişəcək. Ona görə ehtiyat üçün su götürün.

Bir nəfərdən başqa heç kəs peyğəmbərin dediyinə qulaq asmur. Bir müddətdən sonra həmin zaman gəlir. Quraqlıqdan sonra hamı təzə sulardan içir və özləri də bilmədən düşüncələri dəyişir. Normal su içən adam nə qədər onları düz yola dəvət edir və onlara səhv düşündüklərini, səhv danışıqlarını deyirsə, xeyri olmur. Əksinə, onlar bu adamın aqlını itirdiyini deyirlər. Bu bir nəfər əziyyətinin nəticə vermədiyini görəndə, mühitə dözməyib öz ehtiyat suyunu tökür və hamının içdiyi sudan içərək onlar kimi düşünür və fəaliyyət göstərir. Onun bu hərəkətini ətrafdakılar razılıqla qarşılayır və deyirlər: Allahın qüdrəti böyükdür. Bir gecənin içərisində bu bədbəxtin aqlını özünə qaytardı. Xıdır peyğəmbər əhalinin düşüncəsini dəyişə bilmədi.

Düşüncə tərzinin rolunu aydın təsəvvür etmək üçün şəkil 14-də "2 – 117" üfüqi xəttin üzərində yerləşən Avstraliya (2), Niderland (7), Avstriya (25), BƏƏ (32), Bruneý (39) və Ekvatorial Qvineya (117) dövlətlərinə nəzər salaraq Ekvatorial Qvineyada İPİİ qiyməti aşağıdır – 0,54, K faktoru isə 1,16-dır. Yəni bu ölkə imkanı daxilində maksimal şəraitin 54%-nə nail olubdur və ya dövlət olaraq əldə etdiyi nailiyyətin, nailiyyət qıtlığına nisbəti 1,16-dır. Avstraliya üçün İPİİ qiyməti 0,937-yə, K faktorunun qiyməti 14,9-a bərabərdir. Yəni əldə etdiyi nailiyyət,

etmədiyindən 15 dəfə çoxdur. Bu ölkə maksimal şəraitin 94% -nə nail olubdur. Bu nəticələr ona işarədir ki, Avstraliyada ictimai mənafə şəxsi mənafedən, Ekvatorial Qvineyada isə şəxsi mənafə ictimai mənafedən üstün tutulur. Bu fikirləri Küveyt (47) və Çernoqoriya (49) üçün də demək olar. Küveytdə şəxsi, Çernoqoriyada isə dövləti mənafə üstünlük təşkil edir.

Bu deyilənlərin işığında tarixə nəzər salsaq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, quldarlıq, feodalizm və kapitalizm quruluşlarında toplum səviyyəsində şəxsi mənafə ictimai mənafedən üstün olubdur. Şəxsi mənafə (M_s) ilə ictimai mənafə (M_i) arasındakı münasibətdən istifadə edərək ölkələri inkişaf və kamillik dərəcəsinə görə təsnifata bölmək olar. Düşüncəmə görə, əgər:

- a. $M_s \gg M_i$ olarsa, onda belə dövlətləri geri qalmış dövlətlər saymaq olar;
- b. $M_s \sim M_i$ olarsa, onda belə dövlətləri inkişaf etməkdə olan ölkələr saymaq olar;
- c. $M_s \ll M_i$ olarsa, onda belə dövlətləri çox inkişaf etmiş dövlətlər saymaq olar. Belə ölkələrdə həm fərd, həm də toplum səviyyəsində kamillik dərəcəsi yüksəkdir.

Hakim düşüncə tərzi bəzən paradiqma səviyyəsinə qalxır. Misal üçün, $M_i \gg M_s$ şərti ödənilən açıq cəmiyyətlərdə bu şərt paradiqma kimi çıxış edir.

Toplum daxilində kamil düşüncəyə malik olanların fikirləri orta səviyyəli hakim düşüncəlilər tərəfindən ya rədd edilir, ya cəzalandırılır, ya da çətinliklə qəbul edilir.

Dostlardan biri Fərəh xanım Pəhləviyə istinadən söyləyir ki, İranda bir iş adamı yaşadığı qəsəbədə hamam tikir. Məmur gəlir və təkidlə deyir ki, bu hamama Şahın adını ver. İş adamı etiraz edir və deyir ki, hamama Şahın adını verməzlər. Onu tuturlar və bir neçə il iş verirlər ki, sən iqtidarın əleyhinəsən. Sonradan Şah bu adamı günahsız tutulduğuna görə əhv edir. Amma onu tutanları cəzalandırmır.

Qədim tarixdə toplum daxilində **K-sı** çox yüksək olub, ictimai mənafehi üstün tutanlar (**M_i** >> **M_ş**) içərisindən peyğəmbər məqamına yüksələnələr olmuşdur. Bütün dövrlərdə **K-sı** çox yüksək və **M_ş** >> **M_i** olanlar (Stalin, Napoleon, Teymurləng, Makedoniyalı İsgəndər və s.) fürsət düşəndə hakimiyyəti ələ ala biliblər.

Xoşbəxt gələcəyə gedən yol **M_i** >> **M_ş** şərtindən keçir. Praktik həyatda bu şərti təmin etmək üçün hələ 1949-cu ildə A.Eynşteyn "Niyə sosializm?" əsəsində yazırdı: "Bizdə təhsil alanlara rəqabətə meyil, pula səcdə aşılma, karyeraya hazırlıq kimi onlara uğur əldə etməyə sitayiş etməyi öyrədirlər". Platonun epiqrafa çıxarılmış kəlamına Çarlz Dikkensin bir fikri ilə dəstək vermək olar: "Digərlərinə sərf edilən gün, sənin üçün itirilmiş gün deyil".

KAMİLLƏŞƏN DÜŞÜNCƏ

Əvəzedilməz olmaq üçün hər zaman dəyişmək lazımdır.

K. Şanel.

Stenford Universitetinin tələbələrinin buraxılış tədbirində Stiv Cobs belə bir fikir söyləmişdir: *“Hər gün güzgünün qarşısında durub özümdən soruşuram: əgər bu gün sənin həyatının son günü olsaydı, istərdinmi ki, bu gün etmək istədiyini edəsən? Əgər bir neçə gün dalbadal “yox” cavabı alırdımsa, onda başa düşürdüm ki, dəyişmək lazımdır”.*

XX əsrdə iki dünya müharibəsindən keçən Avropada, bu gün bir Avropa dövlətinin digəri ilə müharibə etməsi, vətəndaş müharibəsi hesab edilir. 100 il bundan öncə odlu silahla Afrikaya gedib, nadir heyvanları qıran avropalılar, bu gün təbiəti, onun bitki və heyvanat aləmini qorumaq üçün müxtəlif fondlar, cəmiyyətlər yaradaraq təbiətdə nə varsa, hamısını qayğı altına alırlar. Afrikaya sanitar çantaları ilə gedərək, xəstələnmiş çöl heyvanlarını müalicə edirlər. 40 il öncə ABŞ-da zənciləri qıran *kukluxklanlar*, indi seçkilərdə zəncilərə səs verirlər.

Dəyişən nədir? Əlbəttə, dəyişən düşüncədir. Dəyişən dünyada düşüncə kamilləşir.

İnsan dəyişə bilən varlıqdır. Aydındır ki, təhsil, tərbiyə, fiziki və psixoloji təsir, tv-lərdə intellektual

verilişlər, konfranslar, səyahətlər düşüncəni dəyişə bilən faktorlardır.

Düşüncənin dəyişməsinə dair bir misal çəkmək istəyirəm.

Xorasanlı böyük mütəfəkkir Əbdülqadir Cilani 15 yaşında olanda anası onu karvanla Bağdada təhsil almağa göndərir. Yolda quldurlar karvanın qabağını kəsir və pullarını alırlar. Növbə Əbdülqadirə çatanda quldurbaşı soruşur:

– Pulun var?

– Əmican, var.

– Haradadır?

– Anam cibimin içinə tikib.

– Hər kəs yalan danışır, nədən sən doğru danışdın?

– Mən yola çıxanda anam dedi ki, heç zaman yalan söyləmə, cənab Haqq hər şeyi görür.

Uşaqdan eşitdiyi sözlərdən quldurbaşının gözləri yaşarır. Cənab Haqqın gözləri önündə illərlə quldurluq ömrü yaşadığını anlayır. Dərhal ruhunda dəyişiklik baş verir. Pulların geri qaytarılması əmrini verir və Əbdülqadirdən soruşur:

– Oğlum, hara gedirsən?

– Bağdada təhsil almağa.

– Gəl bərabər gedək və mənə övladlıq elə, -deyərək quldur dəstəsini dağıdır. Əbdülqadiri mədrəsəyə yerləşdirərək təhsilinə köməklik edir.

Uşağın Allaha qəlbən inamı, bir quldurbaşının düşüncəsinin dəyişməsinə, yəni kamilləşməsinə və K-nın artmasına səbəb oldu.

Günümüzdən bir neçə misal çəkmək istəyirəm:

Teleqraf.com-un Türkiyə mətbuatına istinadən (2013) verdiyi məlumata görə, beynəlxalq konfransın açılış mərasimində iştirak edən M. Bərzani çıxışında deyib: *"Hədəflərimizi həyata keçirmək üçün silahlı mübarizənin vaxtı keçib. Parlament kimi, demokratik yolla və dialoq vasitəsilə mübarizə aparmalıyıq. Biz Suriya, İraq və türk kürdlərinin hər zaman yanındayıq. Öz haqlarımızı silahla tələb etməkdən əl çəkməliyik. Əks təqdirdə beynəlxalq ictimaiyyətin dəstəyini ala bilməyəcəyik"*.

M. Bərzaninin yanaşması hər baxımdan düzgün yanaşmadır.

Dəyərli ziyalımız prof. **Sudiyef İmamverdiyev** söhbət edir ki, günlərin birində bir nazir müavini xəstəxanaya yanıma gəldi. Söhbət zamanı hiss etdim ki, kefi yoxdur. Səbəbini soruşdum. Dedi ki, 6 ay öncə Yaponiyada olmuşam. Orda gördüklərimin hələ də təsiri altındayam. Sonra dedi: Doktor, onlar insandırlarsa, bəs onda biz kimik?

Mənim bu söhbətə virtual müdaxiləm: şübhəsiz, biz də insanıq. Ancaq fərqimiz bundadır ki, onlar bizə baxanda, nisbətən kamil düşüncə ilə fəaliyyət göstərirlər. BMT-nin məlumatına görə (2010-cu il), Yaponiyanın İPİİ

0,884-ə, bizimki isə 0,713-ə bərabərdir. Nazir müavininin sualının cavabı bu fərqdədir. Fərqi aradan götürmək üçün dü-şüncəni dəyişmək lazımdır. Bunun üçün insan oğlu keyfiyyətli təhsil və mədəniyyət sistemindən keçməlidir.

Qapalı cəmiyyətlərdə böyümüş insanların düşüncə tərzilə açıq cəmiyyətlərdə böyümüş insanların düşüncə tərzində fərq böyükdür. Çünki bu quruluşların əsaslandığı dəyərlər sistemi fərqlidir. Məsəl üçün, əgər bir insan iş yerini tez-tez dəyişərsə, totalitar quruluşda buna pis baxırlar və onu "cəngəl" adam sayırlar. Açıq cəmiyyətdə isə bu hərəkət təqdir olunur, insan isə təşəbbüskar, ədalət sevən, innovasiyaya meyilli sayılır.

İctimai mənafehin (M_i) şəxsi mənafeyə (M_s) nisbətini meyar kimi istifadə etmək olar. Belə ki,

- $M_i / M_s \gg 1$ olarsa, belə ölkələri çox inkişaf etmiş,
- $M_i / M_s = 1$ olarsa, ölkələri inkişaf etməkdə olan,
- $M_i / M_s \leq 1$ olarsa, ölkələri geri qalmış hesab etmək olar.

Sual olunur, düşüncəni dəyişən əsas səbəb nədir? Mü-şahidələr göstərir ki, K artdıqca, düşüncə dəyişərək kamilləşir. Bir misal çəkmək istəyirəm:

2012-ci ilin oktyabr ayında KİV-lərdə yayımlanan bir xoş məlumatda deyilir: Nyu-York metrosunun 20 stansiyasına yapışdırılmış islam əleyhinə şüarlara yəhudi və xristian qrupları

elə şüarlarla cavab verib. Yəhudi Ravvinləri İcmasının şüarlarında yazılıb: «Kinlə nifrət arasında qalanda, sevgini seçin. Müsəlman qonşularınıza qarşı dözümsüzlüyü dayandırın».Xristian qrupunun elanında isə yazılıb: «Müsəlman qonşularınızı sevin».

Başqa bir misal. KİV-lərin 15 oktyabr 2012 -ci ildə verdiyi məlumata görə, 2014-cü ildə Şotlandiyada müstəqillik referendumu keçiriləcək. Bununla bağlı Böyük Britaniyanın baş naziri Devid Kameron və Şotlandiyanın 1-ci naziri Aleks Salmond sənədə imza atıblar. Onu da qeyd edək ki, hazırda Aleks Salmondun rəhbərlik etdiyi Şotland Milli Partiyası artıq 80 ildir ki, müstəqilliklə bağlı məsələni qaldırır.

Bu misallar göstərir ki, problemlərin həlli güc müstəvisindən sülh müstəvisinə keçirilir. Çünki mədəniyyət yüksəlir, düşüncə dəyişir. **Volfqanq Götenin** dahiyənə bir fikrində deyilir: *“Mədəniyyətin alçaq səviyyəsində milli nifrət güclüdür və barışmazdır. Ancaq elə bir səviyyə var ki, o tamam yox olur, hansı ki, qonşu xalqın xoşbəxtliyi və faciəsi özününkü kimi qəbul edilir”.*

Bu fikri xoşbəxtliyə gedən yolun *açarı* saymaq olar. Mədəni səviyyənin aşağı qiymətində insan millətçidir, özünü sevəndir, başqalarına nifrət edəndir. Ancaq elə bir mədəni səviyyə var ki, insan öz məhəbbətini ətrafla

bərabər bölüşdürür. Mədəni səviyyənin daha yüksək qiymətində insanın düşməni yoxa çıxır. İnsan hamıya dost kimi baxır. Bir müdrik kəlamda deyildi ki: "Heç kəs sənənin düşmənin deyil, hər kəs sənənin müəllimidir".

Məmurun yuxarıdakı sualına cavab vermək üçün Ogüst Kontun "*Bəşəriyyətin intellektual təkamülünün böyük və əsas qanunu*"²⁶na müraciət etmək lazımdır. Bu qanuna görə, insanların idraki fəaliyyəti, ictimai şüuru öz inkişafında üç mərhələdən keçir: teoloji, metafizik və elmi (pozitivist). Belə nəticəyə gəlmək olar ki, düşüncə kamilləşdikcə, bir mərhələdən digərinə keçid baş verir. Ən kamil düşüncəyə isə bəşəriyyət üçüncü mərhələyə daxil olanda malik olacaqlar.

Verilmiş toplum daxilində düşüncə fərqiindən ziddiyyətlərin törəməsi labüddür. Nəsiminin, Qalileyin, Kopernikin və digərlərinin cəza alma səbəbləri, onların düşüncəsi ilə hakim düşüncə arasındakı fərq idi.

Bu fikirdən aydın görünür ki, təhsil, tərbiyə və mədəniyyət düşüncəni dəyişmək üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir və müstəsna gücə malikdir. Təhsil vasitəsilə insanı dindar və ya ateist, eqoist və ya alturist, özünü sevən və ya vətənpərvər etmək mümkündür. Bu səbəbdən də təhsil və tərbiyə sistemi elə qurulmalıdır ki, ictimai mənafeinin şəxsi mənafeədən üstünlüyünü təmin

---

²⁶ Q.Abbasova, Z. Hacıyev, Sosial fəlsəfə, Bakı, 2001.səh.449.

edə bilsin. Təhsil tək maddi dəyərləri yox, həm də mənəvi dəyərləri mənimsəməyə yönəlməlidir. Bu səbəbdən Viktor Hüqo: “İnsanı dəyişmək üçün onun nənəsindən başlamaq lazımdır” – fikrini söyləmişdir.

İslam mədəniyyətinin əsas müddəalarının biri: *“Hər ötən dəqiqə həyatını dəyişmək üçün bir şansıdır”* – fikridir.

Düşüncəni şüurlu şəkildə idarə etməsən, gec dəyişər. Onu dəyişməyin təbii və texnoloji yolları var. Yada salaq ki, ayaqqabı dabankeşinin uzunluğu özbaşına 5 sm -dən 50 sm -ə kimi 50 ilə uzandı. Ancaq ekstremal şərait (müharibə, təbii fəlakət və s.) düşüncəni aktivləşdirir, tərəqqini sürətləndirir, elmi inkişaf etdirir.

İDARƏETMƏDƏ NAILİYYƏT QITLIĞI

*Axırncı ağac kəsiləndə, axırncı balıq
tutulanda, axırncı çay zəhərlənəndə, insanlar
başə düşəcəklər ki, pulu yemək olmur.*

Anonim.

Biliyin qiymətləndirilməsi paraqrafında “bilik qıtlığı” adlanan h parametrindən istifadə edilmişdir. Bu parametr biliyin mənimsənilməyən hissəsini göstərir və $h = L_b / L_0$ düsturu ilə təyin olunur. Yuxarıda göstərilmişdir ki, nisbi mənimsəmə (a) və nisbi bilik qıtlığı (h) arasında münasibət aşağıdakı düstur ilə təyin olunur:

$$a = 1 - h$$

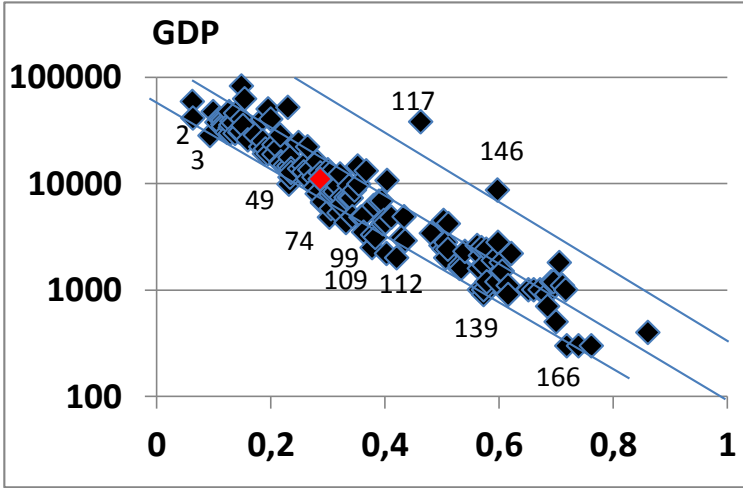
İqtisadi və sosial məsələlərin həllində də analogi parametrədən istifadə etmək olar. Bu halda da onu “*nailiyyət qıtlığı*” və ya “*firavanlıq qıtlığı*” adlandırmaq olar. “*Nailiyyət qıtlığını*” nailiyyətin maksimal qiyməti ilə cari qiyməti arasındakı fərq göstərir. Əgər BMT-nin təyin etdiyi insan potensialının inkişaf indeksini (a) nailiyyətin cari qiyməti hesab etsək, onda h kəmiyyəti

$$h = 1 - a \quad (7)$$

düsturu ilə təyin olunur.

Adambaşına düşən ÜDM ilə h parametri arasında əlaqə yarımloqarifmik masştabda şəkil 18-də göstərilmişdir.

Absis oxunda h – parametr, ordinat oxunda isə ÜDM loqarifmik masştabda göstərilmişdir. Göründüyü kimi, h – parametrin qiyməti 0 ilə 1 arasında, adambaşına düşən ÜDM-in qiyməti isə 300 ilə 300 000 USD arasında dəyişir. Şəkildən göründüyü kimi, inkişaf etmiş dövlətlər üçün h – parametrin qiyməti 0,15-dən kiçik, çox geri qalmış dövlətlər üçün isə 0,80-dən böyükdür.

Şəkil 18. ÜDM ilə “nailiyyət qıtlığı” arasında əlaqə.

Şəkildə rəqəmlərlə bəzi ölkələrin reytingi göstərilmişdir: Avstraliya (2), Yeni Zelandiya (3), Çernoqoriya (49), Gürcüstan (74), Moldova (99), Qırğızıstan (109), Ekvatorial Qvineya (117), Toqo (139), Anqola (146), Burundi (166).

Bəzi dövlətlərin reyting göstəriciləri (BMT, 2010) qrafikdə rəqəmlərlə göstərilmişdir. Bu dövlətlərdən Avstraliya (2), Yeni Zelandiya (3), Çernoqoriya (49), Gürcüstan (74), Moldova (99), Qırğızıstan (109), Toqo (139), Burundi (166) və digərlərini birləşdirən xəttin yarımloqarifmik masştabda düz xətt olması, onu aşağıdakı düstur ilə ifadə etməyə imkan verir:

$$\dot{ÜDM} = A \exp [-h / b] \dots (8)$$

$$\ln \dot{ÜDM} = \ln A - h / b \quad (8.1)$$

Burada A və b sabitlərdir.

Əgər bu düz xətti ordinat oxunu kəsənə qədər ($h=0$) uzatsaq, onda $\ln \dot{ÜDM} = \ln A$ olar. Demək, $\ln A$, $h=0$ qiymətinə uyğun gələn adambaşına düşən $\ln \dot{ÜDM}$ göstərir. Aydındır ki, baxdığımız düz xəttə paralel bir neçə düz xətt çəkmək olar. Bu xətlərin hər biri ordinat oxunu müxtəlif nöqtələrdə kəsir. Beləliklə, A üçün müxtəlif qiymətlər alırıq. Planetin təbii resursunun məhdud olduğunu nəzərə alsaq, cəmiyyətin idarə edilməsində o idarəetmə modelinə üstünlük verilməlidir ki, onun üçün A qiyməti minimum olsun. Çağdaş dövrümüzdə buna nümunə olaraq Yeni Zelandiyanı göstərmək olar. Belə ki, bu ölkədə $h=0,093$ səviyyəsinə nail olmaq üçün adambaşına cəmi 28 000 USD xərclənir.

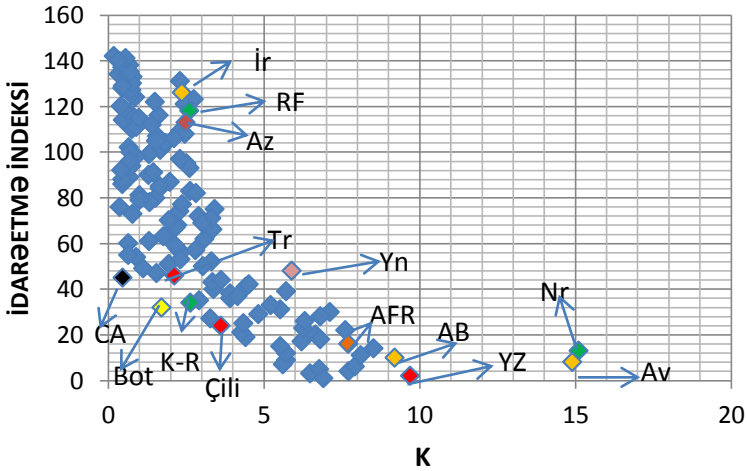
Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatına görə, planetin ÜDM-i təqribən 78 853 10⁹ USD-dir. Yer kürəsi əhalisinin təqribən 7.10⁹ nəfər olduğunu nəzərə alsaq, onda Yer kürəsində adambaşına düşən ÜDM təqribən 11 200 USD olar. Bu rəqəm planetin əhalisinin firavanlığını (İPİİ) 0,71 səviyyədə saxlamağa imkan verir. Demək, insan artımı ilə bağlı keçirilən həyəcan əbəsdir. Sadəcə, təbii sərvətlərdən qənaətlə və elmlə istifadə etmək lazımdır. Şəkil 18-dən göründüyü kimi, Çernoqoriyada (49) və Anqoloda (146) adambaşına düşən ÜDM eyni olub, təqribən 10 000 USD -dir. Ancaq firavanlıq qıtlığı Çernoqoriyada 0,23, Anqolada isə 0,60-dır. Demək, Anqola da Çernoqoriya kimi idarəetmə sisteminə malik olsaydı, onda onun əhalisi də Çernoqoriya səviyyəsində yaşaya bilərdi. Şəkil 18-dən göründüyü kimi, Çernoqoriya və bir neçə dövlət (2; 3; 74; 99; 109; 112; 139; 166) bir xətt üzərində yerləşir. Bu dövlətlərdən solda bir dövlət belə yoxdur. Belə qənaətə gəlmək olar ki, bu dövlətlərin idarəetmə sistemi nisbətən optimal olub, sağ tərəfdə yerləşən qonşularına nisbətən daha mükəmməldir. Bu dövlətlərin dövlət məşinlərinin faydalı iş əmsalı (f.i.ə.) təqribən eynidir. Əgər bütün dünya dövlətləri eyni dərəcədə mükəmməl idarəetmə sisteminə malik olsaydı, onda bütün ölkələr "2 – 166" xətti boyunca düzülərdilər. Başqa sözlə, ölkələrdə idarəetmə mükəmməlləşdikcə,

nöqtələr "2 – 166" xəttinə doğru sürüşərlər. Deyilənlərə əsaslanaraq, "2 – 166" xəttini *"harmonik inkişaf xətti"* adlandırmaq olar. Bu xətt üzərində olan dövlətlər harmonik inkişafda olan dövlətlərdir. Bu dövlətləri birləşdirən digər ümumi cəhət dövlət mənafeyinin digər mənafeleərdən üstün olmasıdır. Heydər Əliyevin bir kəlamında deyilir: *"Həyatda şəərəflə şəərəfsizliyi, şəəxi rifahla ictimai borcu, tamahkarlıqla vicdanlılığı hər bir kəs özü seçir"*. "2 – 166" xətti üzərində yerləşən dövlətlər şəərəfi və ictimai borcu üstün tutan ölkələrdir.

Dünya insan artımı ilə bağılı bir əndişə yaşayır. Yer kürəsi potensialının gələcək nəsillərə çatmayacağı qorxusu var. Maltusun məşhur fikri tez-tez təkrarlanır. Dünyanın kiçik bir qrup insan (dünya hökuməti, masonlar, illüminati, "skull and bones", Boqema klubu, 300-lərin komitəsi) tərəfindən idarə edilməsi haqqında söhbətlər gedir, kitablar yazılır. Ola bilsin ki, bunlar var. Ancaq araşdırmalar göstərir ki, bəşəriyyətin bir ildə hasil etdiyi ÜDM düzgün və ədalətli xərclənərsə, o nəinki 7.10⁹ insana, hətta ondan dəfələrlə çox insana bəs edər. XXI əsrin əsas paradıqması elmə söykənən olmalıdır. Əgər hər qəbul edilən qərar elmi olarsa, gələcəyə müharibəsiz, dilənçisiz gedərik. Bu yerdə M.Ə.Rəsulzadənin dəyəərli bir kəlamı yada düşür: *"Mədəniyyətin amacı idarəetməni elmə tabe etdirməkdir"*. Dünyanın tarazlığını pozan səhv

qərarlardır. Elmi qərarlar səhv ola bilməz. Səhv qərarların törəməsi kadr seçimi ilə bağlıdır. Əgər hər bir ölkə kadr seçiminə ciddi yanaşarsa və məmurları dövlət mənafeyini üstün tutanların sırasından seçərsə, gələcəyə rahat getmək olar.

Şəkil 19. İdarəetmə indeksi ilə K faktoru arasında korrelyasiya.

Şəkil 19-da 142 dövlətin idarəetmə indekslərinin K faktorundan asılılığı göstərilmişdir. *İdarəetmə indeksləri Legatum İnstitutunun www.prosperity.com saytıdan götürülmüşdür.* Şəkildən görünür ki, dünya dövlətlərinin idarəedilməsində böyük pərakəndəlik var. Birinci dünya dövlətləri üçün K 5 ilə 15, idarəetmə indeksləri isə 0 ilə 20

arasında dəyişir. Bu dövlətlərə misal olaraq şəkildə Norveç, Avstraliya, Yeni Zelandiya, ABŞ və AFR göstərilmişdir. Yeni Zelandiya bu dövlətlər arasında ən yaxşı, Yunanıstan isə pis idarə olunan dövlətdir. Üçüncü dünya dövlətləri üçün K 0,5 ilə 2 arasında, idarəetmə indeksləri isə 40 ilə 140 arasında dəyişir. Şəkildən görünür ki, ikinci dünya dövlətlərindən Türkiyə və Azərbaycan Rusiya və İrana nisbətən daha yaxşı idarə olunurlar. Botsvana, Cənubi Afrika Respublikası və Kosta -Rikanın idarə olunması diqqəti cəlb edir. Xüsusilə Botsvana idarəetmə indeksinə görə dünyada 32-ci, Kosta- Rika isə 34 -cü yerləri tuturlar. Bu ölkələrdə rüşvətin səviyyəsi də şəkil 15-dən görüldüyü kimi çox aşağıdır.

Hesab etmək olar ki, bu gedişatda inkişafın dinamikası "bir addım sağa, bir addım yuxarı " modeli üzrə baş verir. ÜDM -in verilmiş səviyyəsinə uyğun humanitar toplanan inkişaf edərsə, bunun nəticəsində iqtisadi toplanan təzədən artar. İqtisadi toplananın artması, öz növbəsində, təzədən humanitar toplananı (İPİİ) artırır. Beləliklə, ÜDM-in artımı İPİİ-nin, İPİİ-nin artımı isə ÜDM-in artmasına səbəb olar. Nəticədə, bəşəriyyət Allahabad meqapolisinə doğru uğurla irəliləyər.

DÖVLƏT MAŞINININ ÜÇ STƏKAN MODELİ

Yaxşı hökumət o deyil ki, insanları xoşbəxt etmək istəyir, o hökumətdir ki, buna hər hansı yollarla nail olmağı bacarır.

Heydər Əliyev.

Böyük alman filosofu İohann Herder dövləti idarə edən qurumu maşınla, qurğu ilə müqayisə etmiş və o zamandan da “dövlət maşını” anlayışından istifadə edilir. Dövlət maşınının sonsuz modelini təbiətin özü yaratmışdır. Sadəcə, onları görüb-götürmək və həyatda tətbiq etmək lazımdır. İnsanın arzu və istəklərinin çoxu potensial şəkildə qara torpaqda var. Bəşəriyyət inkişaf etdikcə, insanlar öz arzu və istəklərini torpağın potensialı hesabına ödəyirlər. Misal üçün, əgər insanın ürəyi “üzüm” meyvəsi istəyirsə, qara torpağın üzüm potensialından istifadə etmək üçün torpağa “üzüm çubuğu” əkmək və zəruri mühiti, şəraiti yaratmaq lazımdır. Nəticədə “üzüm çubuğu” torpağın “üzüm” potensialını insanın arzusuna çevirər. Əgər ürəyimiz bal istəyirsə, o potensialı torpaqdan qoparmaq üçün biz “arı pətəyindən” istifadə edə bilərik. “Arı pətəyi” torpağın bal potensialını bala çevirəcəkdir. Beləliklə, torpağın zülal, ətir, meyvə və digər potensialını müxtəlif “qurğular” vasitəsilə torpaqdan almaq mümkündür.

Süni obyekt olan avtomaşın *mühərriki* benzinin potensialını insanın sürətlə hərəkət etmək arzusuna çevirir. Mühərrik potensialı arzuya çevirən qurğudur.

Bu təbiət və texnoloji modelləri humanitar sahəyə də tətbiq etmək olar. Həm ayrı-ayrı vətəndaşların, həm də cəmiyyətin qara torpaq kimi müəyyən potensialı vardır. Dövlət həmin potensialı cəmiyyətin arzusuna çevirib xalqın öz istifadəsinə verməyə borcludur. Əgər dövlət cəmiyyətdə toplanmış potensialı cəmiyyətin xeyrinə istifadə edə bilməzsə, onda ayrı-ayrı kənar qüvvələr bu potensialı cəmiyyətin zərərinə də işlədə bilirlər.

“Keçid dövrünə fəlsəfi baxış”²⁷ kitabımda mexaniki model olaraq dövlət maşını yan-yana qoyulmuş və bir-biri ilə əlaqədə olan üç qab – *üç stəkan* kimi təsəvvür edilmişdir. Sol stəkana ölkənin potensialı tökülür, sağ stəkana xalqın arzusu toplanır. Orta stəkan (“üzüm ağacı”, “arı pətəyi”, “avtomobil motoru” kimi) potensialı arzuya çevirən qurğudur.

Dövlət maşınının üç stəkan modeli şəkil 20-də göstərilmişdir. 1-ci stəkana təbii sərvətlər, insan əməyi və intellektual potensial tökülür. Üçüncü stəkana insanın xoşbəxt yaşamaq və yaradıcı fəaliyyətlə məşğul olmaq arzuları toplanır. İkinci stəkan potensialı arzuya çevirən qurğudur.

---

²⁷ Əsgərov Ş.Q., Keçid dövrünə fəlsəfi baxış, Bakı, 1998, səh.71 –77.

Sol stəkana nə tükülməsindən asılı olaraq, ölkələri təsnifata bölmək olar. O ölkələr inkişaf etmiş ölkələr sayılır ki, onlar sol stəkana, əsasən, intellektual və mədəni potensial tükürlər. Belə dövlətlərdə ÜDM-in tərkibində intellektual mülkiyyətin payı 50%-dən çoxdur. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə qarışıq potensialdan – həm təbii sərvətlərdən, həm də insan potensialından istifadə edirlər. Üçüncü dünya ölkələrində sol stəkana ancaq təbii resurs tükülür.

Müxtəlif dövlətlərdə həyat səviyyələri müxtəlif olduğuna görə belə nəticəyə gəlmək olar ki, reytingləri yüksək olan ölkələrin dövlət maşını daha mükəmməldir. Onun faydalı iş əmsalı böyükdür, çünki potensialı arzuya itkisiz çevirir.

Dövlət maşınının işləməsində, şübhəsiz ki, potensial kimi mədəniyyətdən, mentalitetdən də istifadə etmək olar. Yaponiya, Danimarka kimi ölkələrin dövlət maşınının işlətdiyi xammal, əsasən, intellektual potensialdır. Yəni elm və təhsil sisteminin yaratdığı potensialdır. Ölkədə təhsilin keyfiyyəti aşağı olanda, dövlət maşınının f.i.ə. da aşağı düşər. Birinci stəkana nə tükülməsindən asılı olaraq, dövlətlərin inkişafı müxtəlif xətt boyunca gedir. Şəkil 13 a-dan göründüyü kimi, neftlə zəngin ölkələrin inkişafı təbii-tarixi yol keçmiş ölkələrin inkişafından anormallığı ilə fərqlənir.

Şəkil 20. Dövlət maşınının üç stəkan modeli.

Bizim ölkədə sol stəkana tökülən potensialın tərkibini axtarib müəyyən etmək mütəxəssislərin qarşısında duran əsas problemlərdəndir. Çünki Azərbaycan rəngarəng potensiala malik ölkədir. Neft, pambıq, üzüm, 9 iqlim zonası, ucsuz-bucaqsız qumlu-meşəli Xəzər sahili, Elmlər Akademiyası, universitetlər, mədəni potensial, teatrlar, muzeylər sol stəkana tökülə bilən potensialın tərkib hissələri ola bilər. Göründüyü kimi, iqtisadiyyatın *inkişafının məntiqini* axtarib tapmaq asan iş deyildir və elmi tədqiqatlara söykənməlidir. Başqa sözlə, bu işdə elmi qərar qəbul edilməlidir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, çox inkişaf etmiş ölkələrdə $M_i \gg M_s$ şərti ödənilir. Bu şərti qorumaq üçün dövlət ədalətli və güclü hüquq sisteminə malik olmalıdır. Yəni ölkənin hüquq sistemi şəxsi mənafe ni yox, ictimai mənafe ni ciddi qorunmalıdır. Başqa sözlə, Roxas demişkən, “*qızıl yüklü eşşək saraya girməməlidir*”. Bu sahədə bəşəriyyətin Stalin, Trumel və digər “dövlət kişiləri”

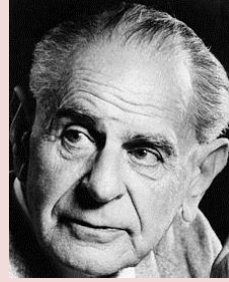
nümunələri vardı. Deyilənlərə görə, Stalin öz iş otağında çəkməsini təmir edib. Trumelin iş masasının üstündə “Burda dolların hökmü yoxdur” sözləri yazılmışdır. Himnlerin meyitindən corabını çıxaranda, onun yamaqlı olduğunu görmüşlər. Tarixin yaddaşında belə nümunələr çoxdur.

Otto fon Bismarkın bir kəlamı ilə bu mövzuya son vermək istəyirəm: “Pis qanunlarla və yaxşı məmurlarla ölkəni idarə etmək mümkündür. Yox, əgər məmur pisdirsə, ən yaxşı qanunlar belə kömək etməz”. Bu dəyərli fikrə ancaq onu əlavə etmək istərdim ki, əgər maşın köhnədirsə, onda heç nə kömək etməz. Humanitar texnologiya da daim təkmilləşməlidir.

İDARƏETMƏNİN AÇIQ CƏMİYYƏT MODELİ

*Dünyada sonuncu insan azad olana qədər
mübarizə davam edəcəkdir.
Tomas Ceferson.*

London İqtisadi Məktəbinin professoru **Karl Reymund Popper** elmi metod və ictimai elmlərin fəlsəfəsinə dair qlobal və tarixi əhəmiyyətli əsərlər yazmışdır. *“Elmi biliyin məntiqi”* və *“Açıq cəmiyyət və onun düşmənləri”* onun fundamental əsər-lərindəndir. O, öz fəlsəfi konsepsiyasını tənqidi rəasionalizm adlandırmışdır. Sosial fəlsəfə sahəsində K.Popper²⁸ genişmiqyaslı, radikal sosial dəyişikliklərin əleyhinə olmuşdur. O, hesab edirdi ki, belə proyektlər, bir qayda olaraq, kütlənin yox, kiçik bir qrupun maraqlarına uyğundur. O, cəmiyyətin tədricən dəyişərək, qüsurları aradan götürərək inkişafının tərəfdarı idi. Popper dövlət quruluşunun ən yaxşı forması kimi *“Açıq cəmiyyət”* ideyasını müdafiə edirdi.

Karl Reymund Popper
28 iyun 1902-ci ildə
Vyanada anadan
olmuşdur. 1994-cü
ilin 17 sentyabrında
92 yaşında Londonda
dünyasını dəyişmişdir.

Onun fikrincə, belə cəmiyyətin əsasını dövlət strukturlarının təkmilləşməsində vətəndaşların aktiv iştirak

²⁸ Пол Оливер, 101 ключевая идея: философия, Москва, 2001.

azadlığının təmin edilməsi dayanır. Bu zaman sistem bir dövlət liderinin digəri ilə ancaq sülh yolu ilə əvəzlənməsini təmin etməlidir. O, tolerantlığın və liberalizmin prinsip və tələblərini müdafiə edirdi.

Doğma planetimizin taleyi haqqında dəyərli elmi irs qoymuş alimlərdən biri də Karl Popperdir. O, *“Açıq cəmiyyət”* ideyasının alovlu tərəfdarı və banilərindən biridir. K.Popperdən qabaq *“Açıq cəmiyyət”* ideyasını Anri Berqson irəli sürmüşdür. O, hesab edirdi ki, indiyə kimi mövcud olmuş bütün quruluşlar *qapalı cəmiyyət* olmuşlar. Bəşəriyyətin tərəqqisi ictimai şüuru xeyli kamilləşdirmişdir. İnsanların həm maddi, həm də humanitar imkanları xeyli yüksəlmiş, seçim imkanları xeyli artmışdır. Bu inkişafın bir dirəniş nöqtəsi varmı? *Hara gedir bu dünya?* – tez-tez eşitdiyimiz suallardandır.

A.Berqson və K.Popperin *“Açıq cəmiyyət”* ideyası prof. Ə.Abbasovun *“Açıq cəmiyyətə doğru transformasiya”*²⁹ məqaləsində geniş təhlil edilmişdir.

*“Açıq cəmiyyət”*in əsaslandığı ideya insan zəkasının güclü tənqidi potensiala malik olmasıdır. Burada fikir plüralizmi müdafiə olunur, stimullaşdırılır və cəmiyyətin təkmilləşməsinə yönəlmiş azadlıqlar müdafiə olunur, dəstəklənir. O, faşizmi, kommunizmi və totalitarizmi fərdlərin ayrılmaz hüquqlarını azaltdıqları üçün tənqid edirdi.

---

²⁹ Ə.Abbasov, *Açıq cəmiyyətə doğru transformasiya*, *“Azərbaycan” qəz.*, 22.11.2009.

Karl Popper yazırdı: *“Hər halda ağılla zor arasında seçim etməliyik. Mən zəkaya inanıram. Nəzərə almalıyıq ki, bütün hallarda kobud zorun tətbiqi – birbaşa cinayətdir. Bir zorakılıq başqasını doğurur, inqilablar inqilabçıların özünü məhv edir, üstəlik ideyaları gözdən salır”*.

K.Popperin tarix elminə (tarixizmə) baxışı da maraqlıdır. O, ictimai inkişafda universal qanunauyğunluqların mövcudluğunu inkar edirdi. Onun fikrincə, bəşəriyyətin tarixində siyasi hakimiyyətin tarixi mühüm yer tutur, siyasi hakimiyyətin tarixi isə bəşər tarixi deyildir. K.Popperə görə, tarix fərdi, unikal və təkrarolunmaz hadisələrin xaosudur. Popper, tarixi prosesdə iqtisadi münasibətlərin aparıcı rolu və sosial qanunların fəaliyyəti haqda marksist təliminə qarşı çıxanların biridir. O, hesab edirdi ki, bütövlükdə tarixi izah edən heç bir qanun ola bilməz, gələcəyi qabaqcadan görmək mümkün deyildir. K.Popperin Hegelə münasibəti çox mənfi olub və onu totalitarizmin müdafiəçisi kimi ağır sözlərlə ittiham edib. O, hesab edir ki, Hegel Heraklit, Platon və Aristotelin “totalitar” ənənəsini davam etdirib və bu səbəbdən də “Açıq cəmiyyət”in xain düşmənidir. Platon dövlətə pərəstiş edir, fərdi tam olaraq dövlətə tabe etdirir, axırını isə müstəqilliyini tam itirir. O bu fikri əsaslandırarkən, Platonu qapalı cəmiyyətin ideya müəllifi sayır və onun “heç vaxt, heç kim – nə kişilər, nə qadınlar rəissiz qalmamalıdırlar”

fikrini ciddi tənqid edir. O, Hegeli, Marksı liberalizmə qayğı və dəstək vermədiklərinə görə ciddi şəkildə qınayır.

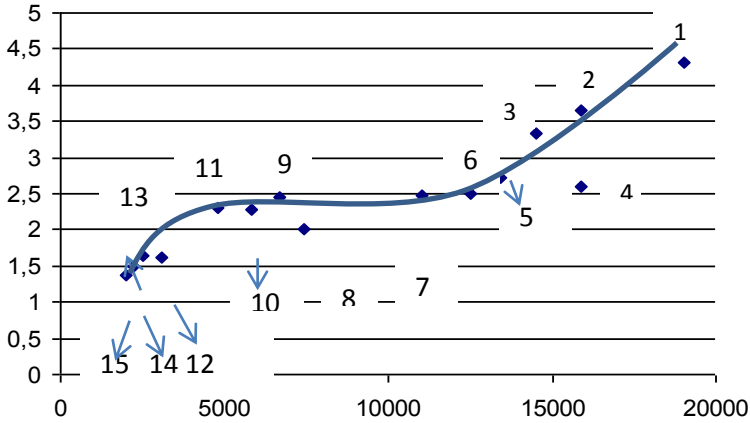
Hesab edirəm ki, Popper "Açıq cəmiyyətə" gedən yolun totalitarizmdən keçdiyini nəzərə almayıb və bu səbəbdən də totalitar quruluşun nəzəri əsaslarını yaradanları ciddi tənqid edirdi. K.Popper qeyri-standart düşünən filosofdur. O, nəzəri müddəaların elmliyinin meyarı kimi verifikasiyanı yox, falsifikasiyanı üstün sayırdı. O, elmi ideyanın gerçəkliyini onu təsdiq edən nəticələrlə yox, onu inkar edən faktlarla yoxlamağı üstün hesab edirdi.

Karl Popper həm elmi, həm də ictimai-siyasi hadisələrin qarşılıqlı hörmət əsasında rəssional müzakirəsini problemin həlli üçün mühüm vasitə sayırdı. O, hesab edirdi ki, sərbəst müzakirələr səhvləri, yanlışlıqları üzə çıxarır. Bu isə səhv nəticələr əsasında qərarların qəbulunu əngəlləyir.

Sonda qeyd edək ki, *Açıq cəmiyyət* kapitalizmin sosializmlə (və ya əksinə) zənginləşməsi, başqa sözlə, kapitalizmlə sosializmin konvergeniyası deyildir. Bu cəmiyyət inkişaf etmiş kapitalizmin son mərhələsidir.

Toplumun düşüncə tərzindən asılı olaraq müsbət və ya mənfi *konvergeniya* mümkündür. Bu tezisə inanmaq üçün postsovet dövlətlərinin K (ÜDM) asılılığı şəkil 20-də göstərilmişdir. Qrafikdən görünür ki, bir qrup ölkələr üçün (Estoniya, Litva, Latviya) müsbət, yerdə qalan

dövlətlər üçün isə mənfi konvergensiya mövcuddur. K-ümumi mənafenin şəxsi mənafeyə nisbəti mənasını daşdığına görə belə nəticəyə gəlmək olar ki, ancaq müsbət konvergensiya Baltikyanı dövlətlərdə baş veribdir.

Şəkil 21. Postsovet məkanında yaranmış dövlətlər üçün

K-nın ÜDM asılılığı. Rəqəmlərlə dövlətlər göstərilmişdir: 1 -Estoniya, 2 -Litva, 3 -Latviya, 4 -Rusiy 5 -Belarus, 6 -Qazaxıstan, 7 -Azərbaycan, 8 -Türkmənista 9 -Ukrayna, 10 -Ermənistan, 11 -Gürcüstan, 12 -Özbəkistan 13 -Moldova, 14 -Qırğızıstan, 15 -Tacikistan.

Qrafikdən görünür ki, Türkmənistana (8), Özbəkistana (12) və Rusiyaya (4) aid nöqtələr anormal vəziyyətləri ilə diqqəti cəlb edirlər.

ALİ İCMA

Bir hadisənin izahını vermək, İrana şah olmaqdan daha sevinclidir.

Demokrit.

Pənah Qurbanovun³⁰ konsepsiyası çox sadə və eyni zamanda mükəmməldir. O, bəşəriyyətin keçdiyi tarixi yolu 3 dövrə bölür: ibtidai icma, keçid dövrü və ali icma quruluşu.

H.Zərdabi adına Gəncə Pedaqoji İnstitutunun kimya-biologiya fakültəsini (1963) bitirmiş ADNA-nın müəllimi, kimya elmləri doktoru Pənah Qurbanov "Həyatı oçerklər" (Yeni fəlsəfi konsepsiya və ya sivilizasiyanın xilas şansı) kitabında yazır:

- Yer qabığının isinməsinin təbii yanğın hadisələrinin artmasına səbəb olacağı şübhə doğura bilməz. Ehtizaz enerjisi zəlzələlərin vaxtından əvvəl yetişməsinə səbəb olur.
- Bu gün bəşəriyyətin xilas dünyada ədalətin bərqərar olmasına bağlıdır.
- Vahid dünya əmələ gəldikdə, vətənpərvərlik hissləri daha da zəifləyəcək və onun yerini ümumdünya sevgisi tutacaqdır.

*Qurbanov
Pənah Abdulla oğlu
11.12. 1940-cı ildə
Qərbi Azərbaycanın
Göyçə mahalında
anadan olmuşdur.
5.4. 2010-cu il
tarixdə Bakıda dün-
yasını dəyişmişdir.*

³⁰ Pənah Qurbanov, Həyatı oçerklər, Bakı, 2010, 304 s.

Bəşəriyyət milyon il ibtidai icma quruluşunda yarıac -yarıt ox, amma hürriyyət içərisində yaşamışdır. İbtidai icmada ədalət prinsipi kortəbii hökm sürmüşdür. İnsanlar özünüqoruma instinktinin (sövqi-təbii) təsiri altında fəaliyyət göstərmişlər. Bu quruluşda iqtisadi yüksəliş və ya tərəqqi olmayıbdir. İnsanların fəaliyyətinə şüur daxil olduqca, şəxsi mənafe meydana gəlmiş və bu əsasda sonralar quldarlıq, feodalizm və kapitalizm quruluşları ardıcıl şəkildə bir- birini əvəz etmişdir. Pənah müəllim bu üç formasıyanı birləşdirərək, onu *keçid dövrü* adlandırır. Bu dövrün müddəti təqribən 18 min ildir. Bu dövrdə fəaliyyətə ağıl qoşulur, şəxsi mənafe üzə çıxır və ədalət prinsipi getdikcə zəifləyir. Şəxsi mənafe zəminində iqtisadiyyat inkişaf edir, elm və bəşəri tərəqqi başlayır.

Pənah müəllim hesab edirdi ki, keçid dövrü bitəndən sonra Ali icma qurulacaq və insanlar bu ədalətli quruluşda daha rahat yaşayacaqlar, çünki fəaliyyətə ancaq ağıl göstəriş verəcək.

Pənah müəllim BMT-nin, AB-nin yaranmasını Ali icmanın ilk rüşeymləri sayır:

*“Gərək hər bir dövlət özünün iqtisadi və hərbi gücü ilə deyil, apardıdığı ədalətli siyasəti ilə öyünsün; çünki bu gün bəşəriyyətin xilasını dünyada **ədalətin** bərqərar olmasına bağlıdır və yalnız bu yolla bəşəriyyət birləşə və ekoloji fəlakətdən yan keçə bilər”.*

O, qeyri-standart düşünən alimlərimizdən idi və hesab edirdi ki, avtomobillərin yer qabığına ötürdükləri ehtizaz enerjisi yerin nüvəsinin temperaturunu əlavə 8 dərəcə artırır. Demək, mövcud qlobal istiləşmə atmosferlə deyil, yerin qabığı ilə bağlıdır. Nəticədə buzlaqlar Günəşin istisindən üstədən yox, daha çox altdan əriyir. Buxarlanan suyun miqdarı artır və bu sular leysan yağışları kimi yerə qayıdır və fəlakət mənbəyinə cevrilir. Yağınların özləri ilə su hövzələrinə gətirdikləri külli miqdarda zəhərli atmosfer tullantıları suda yaşayan bioloji varlıqların həyatını zəhərləyərək məhv edir.

Doktor Qurbanov bəşəriyyəti Ali icmanın tez yaradılmasına səsləyir və deyirdi ki, qarşıdan bəşəriyyəti məhv edəcək fəlakətlər gəlir, onun qarşısını ancaq birlikdə almaq olar. Belə fəlakətlərin ən qorxulussunu o, *ekoloji fəlakət* sayırdı. Pənah müəllim təkidlə çağırır: *“Gəlin, keçidlə qurtarıb sürətlə Ali icma quruluşunu quraq. Necə ki, ABŞ və AB var. Onda ədalət prinsipi öz gücü ilə işləyəcəkdir. Yer kürəsində xoşbəxt həyat başlayacaqdır”*.

Pənah Qurbanovun dünyagörüşünə görə, bəşəriyyətin Ali icma qurması, əslində bütün dövlətlərin bir dövlət halında birləşməsi, milli hisslərin sönməsi və bəşəri hisslərin alovlanması deməkdir. Demək, Pənah müəllimə görə, bəşəriyyət öz inkişafının ali mərhələsinə doğru gedir

və sivilisasiyanın önündə sonsuz yolçuluq durur. P. Qurbanovun ölümündən iki il sonra, BMT Baş katibi Pan Gi Munun da 2012-ci ildə Kopenhagendə *“dünya hökuməti”*-nin qurulması zərurətindən danışması, Pənah müəllimin ideyasının nə qədər aktual olduğunu göstərir.

Bir şərqli olaraq Pənah Qurbanov həm də şair idi. O, öz bədii kitablarını Pənah Göyçə imzası ilə çap etdirirdi. Onun şeirlərində də dünyanın taleyi ilə bağlı mövzular üstünlük təşkil edirdi:

*Gərək bilsin hamı, birləşmək nədir,
O, həyat uğrunda mübarizədir.*

P.Qurbanov *“Həyatın xilasını mümkündür”* məqaləsində yazırdı: *“İnsan əvvəl ailələrdə, sonralar qəbilələr, dövlətlər, imperiyalar, dinlər ətrafında tədricən böyüyən birliklərdə bir araya gəldi. Bu gün o, birləşmə estafetinin sonuncu mərhələsinə, ali icmada birləşmək mərhələsinə başlayır və bu birləşmə labüddür”*.

HARA GEDİR BU DÜNYA?

*Yolumuz duman olmuş, yaxşılar yaman olmuş,
Haqq bu gün öz haqqını, haqsızdan uman olmuş.
Hara gedir bu dünya?
B.Vahabzadə.*

Dünyanın haradan gəldiyi haqqında fikir, demək olar ki, yekdildir. Hegelə görə “ümumdünya tarixi Şərqdən Qərbə doğru irəliləyir, çünki, şübhəsiz, Avropa ümumdünya tarixinin yekunu olduğu kimi, Asiya onun başlanğıcıdır”. Dünyanın bu günü məlum! Bəs sabahı? Unudulmaz şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə demişkən: *Hara gedir bu dünya?*

Şəkil 22. Şəhərlər tabiəti yeyir.

F. Fukuyamaya³¹ görə, həm Hegel, həm də Marks inanırdılar ki, insan cəmiyyətinin təkamülü sonsuz deyil və insanların əsas və fundamental dilək və arzuları təmin edildikdə dayanacaqdır. Beləliklə, hər iki dahi “tarixin sonunu” postulat kimi vermişlər. Hegel üçün bu, *liberal demokratiya*, Marks üçün isə *kommunizm cəmiyyəti* idi. Bu heç də o demək deyil ki, təbii həyat tsikli dayanacaq və doğum, həyat, ölüm olmayacaq və ya qəzetlər də məlumatları çap etməyəcəklər. Bu o deməkdir ki, əsas məsələlər öz həllini tapdığı üçün ictimai quruluşun prinsipləri və institutlarının tərəqqisi dayanacaqdır. Marksın ideyası iflasa uğradı. Fəhlə sinfi kapitalistlərin qəbirqazanı olmadı. Demək, bəşəriyyət liberal demokratik prinsiplərlə tarixin sonuna tərəf gedir. “Bu gedişatın yolu düzdürmü” sualına şəkil 22-dən təqribən “yox” cavabı alırıq.

İnsan ictimai inkişafın həm hərəkətverici qüvvəsi, həm də istifadəçisi olduğundan inkişaf o nöqtəyə tərəf getməlidir ki, həm tərəqqi olsun, həm də həyat ləyaqətlə yaşansın. İctimai tərəqqinin son məqsədi firavan həyatdır.

BMT-nin yaranma tarixi (26.6.1945) bəşər tarixinin ən dəyərli səhifələrindəndir. Bu tarixdən başlayaraq, irqindən, rəngindən, inancından, cinsindən asılı olmayaraq, millətlər gələcəyə bir yerdə getməyə qərar vermişlər.

---

³¹ F.Fukuyama, *Tarixin sonu və axırıncı İnsan*, Moskva, 2010, 588 səh.

Əslində bu qərarın özü yeni bir eranın başlanğıcıdır. Düzdür, hal-hazırda BMT elə bir qlobal güc sahibi deyil. Qəbul etdiyi qərarların əməl olunmasına çox vaxt gücü çatmır. Məsələn, Qarabağla bağlı qəbul etdiyi qətnamələr hələ də kağız üzərindədir. Ancaq tarixin gedişi BMT-ni güc mərkəzinə çevirəcəkdir. Bu işin zamana ehtiyacı var. Çünki Yer kürəsində qəbul edilən səhv qərarlar və bunun nəticəsində törəyən böhranlar (mənəvi, maddi, maliyyə, demoqrafik, ərzaq, ekoloji və s.) getdikcə artır.

➤ Hər il 15 mln. insan acından ölür, 100 mln. insan aclıq şəraitində yaşayır.

➤ Bəşəriyyətin əhalisinin 20%-i kasıblıqdan aşağı həddə yaşayır.

➤ Ekoloji böhran nəticəsində planetimiz total məhv edilir, torpaq məhsuldarlığını itirir.

➤ Hava çirklənir, sular (okeanlar, dəniz və çaylar) zəhərlənir.

➤ Arktikada buzlaqlar sürətlə əriyir.

Bunların böyük bəlalər gətirəcəyi gözlənilir. Bəzi ölkələrdə sərvətlər talan edilir, bəzilərində idarəçilik günün tələblərinə cavab vermir. Bəzilərində idarəedənlərlə idarəolunanlar arasında konsensus yoxdur.

Yerdə bir qlobal nizam-intizama ehtiyac duyulur.

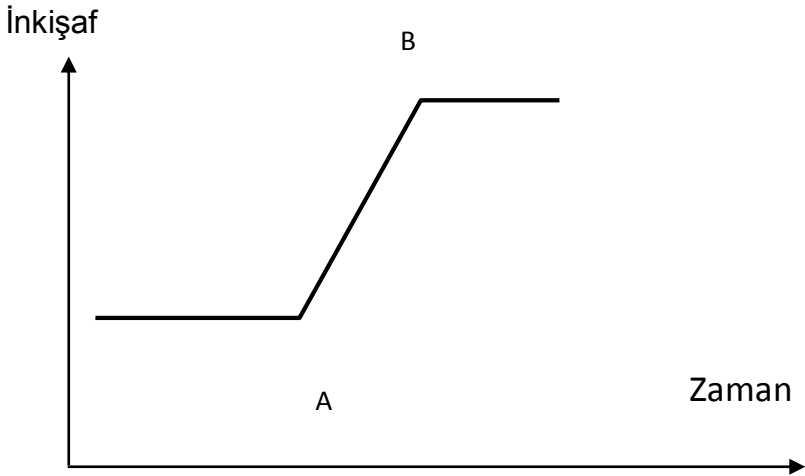
İnkişafın zamana görə dəyişməsinə şəkil 23-dəki kimi təsəvvür etmək olar. İbtidai icma quruluşu (başlanğıcdan

A nöqtəsinə qədər) milyon ildən çox ömür sürsə də, toplumda şəxsi mənafe olmadığından insanlar ac-susuz, ancaq azad yaşamışlar. Nəzərə alsaq ki, tərəqqi inkişafın zamana görə törəməsidir, onda ibtidai icma quruluşunda tərəqqi olmamışdır, çünki inkişaf olmamışdır. A nöqtəsindən B nöqtəsinə kimi P. Qurbanova görə, bəşəriyyət keçid dövrünü yaşamışdır. Cəmiyyət idarəedənlərə və idarəolunanlara bölünmüşdür. Bu dövr quldarlıq, feodalizm və kapitalizmi əhatə edir. Bu dövrün müddəti təqribən 18 000 ildir. Fəaliyyətə şəxsi mənafe hakim olduğundan inkişaf yüksələn xətlə artmış və bəşəriyyət tərəqqi etmişdir. Alfred Veberə görə, bu 18 000 ilin ancaq 6000 ili müasir insan tarixidir. Bəşər cəmiyyətinin inkişafı, əsasən, müasir insan tarixindən başlayır. Bu müddət ərzində bəşəriyyət inkişaf edərək bugünkü səviyyəyə çatmışdır.

K. Popperin tarixlə bağlı fikirlərinə rəğmən bəşər tarixi qanunauyğunluqlarla zəngindir. Bu tarixdə bəşəriyyət vahid proses olan dünya tarixinin həm subyektı, həm də obyektı olmuşdur və mütərəqqi istiqamətdə inkişaf edir.

B nöqtəsindən başlayaraq bəşəriyyət formaca açıq məzmunca yeni, mədəni səviyyəsi yüksək bir icmada – “Açıq cəmiyyət”də yaşamağa doğru irəliləyir. Düşüncə tərzinin yüksək həddə çatması səbəbindən bu mərhələdə

şəxsi mənafə olmayacaq, ancaq hamı ləyaqətlə ömür sürəcək. Bu mərhələdə inkişaf stabilləşəcək və cəmiyyətdə tam harmoniya bərqərar olacaq, tərəqqi də olmayacaq, çünki ona ehtiyac olmayacaqdır. Demək, bəşəriyyət **Allahabad** meqopolisinə doğru irəliləyir.

Şəkil 23. İnkişafın zamana görə dəyişməsi.

Müxtəlif dövlətlər bu səfərə müxtəlif zamanlarda çıxıblar. Kimi min il öncə, kimi yüz il öncə, kimi on il əvvəl. Son məntəqəyə də ölkələr eyni zamanda yox, müxtəlif zamanlarda çatacaqlar. Kimi yaxın zamanlarda, kimi 50 il sonra, kimi yüz il sonra. Bu, düşüncə tərzindən asılı olacaqdır. Tez kamilləşənlər son məntəqəyə tez də çatacaqlar. O cəmiyyətləri kamil hesab etmək olar ki, onlar

intellektual təkamülün üçüncü – elmi mərhələsini yaşayırlar. Bu günlərimizdə Norveç, Avstraliya, Yeni Zelandiya son məntəqəyə ən yaxın dövlətlərdir. Bu ölkələr insan azadlıqlarının bütün spektrinə, insan haqlarına və demokratiyaya böyük önəm verirlər. Onları izləmək vacibdir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu yol sonu olmayan yoldur. Üfüqə yaxınlaşdıqca, üfüq uzaqlaşdığı kimi, **Allahabada** yaxınlaşdıqca, o da bizdən uzaqlaşacaq.

Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev Respublika günü münasibətilə etdiyi çıxışında (25.5.2012) demişdir: *“Biz demokratik inkişafa sadıq. Azərbaycanda bütün demokratik institutlar fəaliyyət göstərir. Hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində böyük uğurlar vardır. Demokratiyanın inkişafı bizim vəzifəmizdir, borcumuzdur. Bu, ilk növbədə, Azərbaycan xalqına lazımdır. Biz bu sahədəki fəaliyyətimizi kiminsə xoşuna gəlmək üçün yox, Azərbaycan xalqının rifah halını yaxşılaşdırmaq və bütün azadlıqları təmin etmək üçün edirik. Biz bundan sonra da bu siyasətə sadıq olacağıq”*.

Göründüyü kimi, biz də bu yolun yolçusuyuq və xoşbəxt gələcəyə doğru gedirik.

“Harada yerləşir bu məntəqə” – sualına belə cavab vermək olar: insan potensialının inkişaf indeksi 0, 96-dan çox olan istənilən yerdə, istənilən coğrafiyada! Bu coğrafiya üçün ən azından $K > 25$ olmalıdır.

Açıq cəmiyyətin səciyyəvi cəhətlərini təxminən belə təsəvvür etmək olar:

- ümumi mənafehin şəxsi mənafedən çox üstün olduğu cəmiyyət kimi;
- fiziki və intellektual potensialını özünə yox, ətrafına xərcləyən ali insanların yaşayacağı cəmiyyət kimi;
- bir nəfərin, bir qrupun yox, hamının azad olduğu cəmiyyət kimi;
- instinkt yox, şüurla fəaliyyət göstərən insan cəmiyyəti kimi;
- bir neçə nəsil ali təhsilli insanların yaşayacağı cəmiyyət kimi;
- insan arzu və istəklərinin (bəşəri dəyərlərin) təmin olunduğu cəmiyyət kimi;
- həm fərd, həm də toplum səviyyəsində müdriqliyin, kamil düşüncə tərzinin, ziyalılığın hökm sürdüyü cəmiyyət kimi;
- azadlığın bütün spektrinin, söz azadlığının, fikir plüralizminin tam bərqərar olduğu cəmiyyət kimi;
- harmoniya və stabilliyin hökm sürdüyü dövlətlər birliyi kimi;
- stabil inkişafa (yəni zəif tərəqqiyə) malik cəmiyyət kimi;
- intellektual təkamülün son pilləsini yaşayan, yəni elmi qərarlar qəbul edən cəmiyyət kimi;

- izafi var-dövlət yığmaq düşüncəsindən uzaq olan insanların cəmiyyəti kimi;

- “tarixin sonu”nu yaşayan insan cəmiyyəti kimi.

Bu sıranı artırmaq da olar.

Ali icma ibtidai icma quruluşu kimi sinifsiz, uzun-ömürlü, əhalisi nəsilbənəsil savadlı və azad, qərarları elmi və kamil cəmiyyət olacaqdır.

Ali icmaya qədərki dövrdə insan oğlu öz potensialını, əsasən, özünə tərəf istiqamətləndirmişdir. Təsəvvür etmək olar ki, Açıq cəmiyyətdə insan öz müsbət enerjisini, potensialını özünə yox, cəmiyyətə və onun üzvlərinə tərəf yönəldəcəkdir. İqtisadiyyat, istehsal üzərində ictimai nəzarət olduğundan ekoloji problem aradan qalxacaqdır. Düşüncə tərzini kamilləşdikcə, çox şeylər dəyişəcək. Bu gün əgər hər hansı bir məmur cəmiyyətin hesabına varlanmaq istəyirsə, gələcəkdə (K sonsuzluğa, İPİİ vahidə yaxınlaşdıqca) əks proseslər müşahidə ediləcəkdir. Şübhə yoxdur ki, faktor **K** böyük qiymətə, **a** vahidə yaxınlaşdıqca, məmurlar və digər vətəndaşlar özlərinin artıq vəsaitini və mülkünü könüllü olaraq cəmiyyətə qaytaracaqlar.

Dünya K. Popperin *Açıq cəmiyyətinə*, P. Qurbanovun *Ali icmasına*, Pan Ge Munun “*Dünya hökumətinə*” doğru gedir. Bu gediş tarixi gedişdir və alternativini yoxdur. Gündə bir gün, ildə bir il, bütövlükdə, bir ömür (şəkil 24) yaşamağımızın mənası bundan ibarətdir ki, hər kəs bu tarixi gedişə öz töhfəsini versin. İnsan bədəninin bütün

üzləri, vahid bir məqsədə – insanı yaşatmağa qulluq etdiyi kimi, bütün insanlar da vahid bir məqsədə – *xoşbəxt* cəmiyyət yaratmağa çalışmalıdırlar. Hər bir insanın missiyası bu işə öz töhfəsini verməkdir.

Ölməz Səməd Vurğunun "Bir yandan boşalır, bir yandan dolur, sirrini verməyir sirdaşa dünya" misralarındakı sirr bundan ibarətdir ki, insan özünə yox, tərəf- müqabilinə, ətrafa öz töhfəsini verməlidir. Bəşəriyyəti düz yoldan, haqq yoldan bəzən sapdırmaq mümkün olsa da, cəmiyyət *mütərəqqi* istiqamətdə inkişaf edir və bu inkişaf qaçılmaz olduğundan qanunauyğun xarakter daşıyır. Neqativ yüklənmiş insanlar ancaq inkişafı ləngidə bilirlər. Belə neqativ ruhlu insanların fəaliyyətlərinin əsas səbəbi qüsurlu düşüncə tərzidir, daha açıq desək, şəxsi mənafeyə aludəçilik və gələcəyi görməməkdir. Əminliklə demək olar ki, tam alitəhsilli insanların Açıq cəmiyyətində bunlar olmayacaq. Faktor K artdıqca, *ku-kuli-klanlar* kimi skinhedlər də, narkobaronlar da və digər mənfi ünsürlər də öz-özünə sıradan çıxacaqlar. Açıq cəmiyyətə yaxınlaşdıqca, insanların həm cəmiyyətdaxili, həm də dövlətlər arası qəbul etdikləri qərarlar elmi olacaqdır.

Böyük Nizaminin minillik məsləhəti:

Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs,

Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.

– həyatda hamı tərəfindən qəbul ediləcəkdir.

Şakil 24. Bir yandan boşalır, bir yandan dolur.

Elmə əsaslanan düz qərarlar qəbul etməklə, xoşbəxt gələcəyə doğru gedir bəşəriyyətin bu karvanı.

Sonda qeyd edim ki, Ali icmada şəxsiyyətin cəmiyyətdə rolunun azalacağı ehtimal olunur. Çünki cəmiyyətdaxili və dövlətlərarası çoxlu ziddiyyətlər aradan çıxdığına görə müdrik padşaha, sərkərdəyə, peyğəmbərə ehtiyac olmayacaq.

SONUNCU PEYĞƏMBƏR – HƏZRƏTİ MƏHƏMMƏD

Bütün din xadimləri hesab edirlər ki, Həzrəti Məhəmməd Allahın seçdiyi sonuncu peyğəmbər və “Qurani-Kərim” isə Allahın yerə göndərdiyi sonuncu kitabdır. Bu faktlar, təbii olaraq, sual doğurur: 124 min peyğəmbərin sonuncusunun Hz. Məhəmmədin olmasını necə izah etmək olar?

Bu suala mənafelərin mübarizəsi fonunda cavab vermək olar. Hz. Məhəmməd, peyğəmbərin əsas vəzifələri (Allahın əmrlərini bildirmək, insanların iç aləmini təmizləmək, kitab və hikmət öyrətmək) ilə bərabər, həm də şəxsi mənafenin hakim olduğu bir zamanda ictimai mənafenin qoruyucusu missiyasını yerinə yetirmişdir. Bu tezisi onun həyat tərzini təsdiq edir.

Peyğəmbərlə bağlı hədislərin birində deyilir: *“Bir gün Peyğəmbər kasıblara paylamaq üçün qurban kəsir. Xanımı Aişədən soruşur: “Qurbanı payladınmı”? Xanımı cavab verir: “Hamısını payladım, bizə qoyunun bir kürəyi qaldı”. Peyğəmbər deyir: “Yox, bütün payladıqların bizə qalıb, paylaşmadığın bizimki deyil”.*

Misaldan görünür ki, Peyğəmbər düşüncəsində ictimai mənafeyə necə yüksək dəyər verilir. Bu düşüncə gələcək nəsillər üçün bir nümunə olmuşdur. Bəşəriyyət

inkişaf etdikcə, ictimai mənafe şəxsi mənafeni üstələdiyindən Hz.Məhəmməddən sonra, daha növbəti peyğəmbərə ehtiyac qalmır. Çünki Ali icmada peyğəmbər vəzifələrini hər bir fərd kənar subyektin (peyğəmbərin) köməyinə ehtiyac olmadan özü edəcəkdir. Buna görə də **Həzrəti Məhəmməd** bəşəriyyətin sonuncu peyğəmbərdir.

FİRAVANLIĞA GEDƏN YOL

*Nə üçün birlikdə barış və uyğunlaşma içində yaşama-
mayaq? Hamımız eyni ulduzlara baxırıq, eyni planetin
üzərindəki yol yoldaşlarıyıq və eyni səmanın altında yaşayırıq.*

Aunius Aurelius Simachus.

Gələcəyə səfərə çıxmış dünya dövlətlərinin karvanı hara gedir? – sualına Məhbub ül Həqin cavabı qısa olmuşdur: *“Xoşbəxt gələcəyə doğru”*. Doktor Həqin əminliyinin səbəbi nədir? Belə bir deyim var: *“Gələcəyimiz keçmişimizdir”*. Keçmişimizdə gələcəyimiz haqda bir işarə, əlamət, məlumat varmı?

Bəşəri makroiqtisadi göstəricilərin yeni meyar olan K faktorundan asılılıqlarının öyrənilməsi və tədqiqatların nəticələrinin qrafik təsviri yeni ideyalar, baxışlar söyləməyə imkan verir. Bu baxışların əsasında yeni qanunauyğunluqlar müəyyən etmək mümkündür. Bu qanunauyğunluqlar dünya dövlətlərinin inkişafının dinamikasını proqnozlaşdırmağa, duymağa və bir çox suallara cavab verməyə imkan verir:

1. Bəşəriyyət inkişaf etdikcə, *insani fəaliyyətdə instinkt fəaliyyət azalır, şüurlu fəaliyyət artır.*

Bu gün bizim fəaliyyətimizdə həm instinktin, həm də şüurun payı var. Tarixin sonunda (K faktorunun böyük

qiymətlərində) bütün fəaliyyət *instinkt* yox, şüurlu olacaqdır.

Hal- hazırda dünya intellektual cəhətdən çox inkişaf etmişdir. Bu intellektual səviyyə insani fəaliyyəti yönəldir. Ayzek Zinqerin “Mən öz sağlamlığımı xətrinə yox, heyvanların sağlamlığı xətrinə *vegetarian* oldum” – fikri fəaliyyətdə şüurun dominant olduğunu göstərir. İnsanlar özünü təkmilləşdirərək gələcəyə doğru gedirlər. Bu prosesində böyük hikmət və gizli potensial vardır.

2. Bəşəriyyət tərəqqi etdikcə, formasıyalar bir- birini əvəz etdikcə, *ümumi mənafe*nin şəxsi mənafeyə nisbəti artır. Bu artım bəşəriyyətin xoş gələcəyə getməsinə əsas verir.

Bu qanundan törəyən və praktiki əhəmiyyət kəsb edən nəticə ondan ibarətdir ki, idarəetməyə şəxsi mənafe yox, ancaq ümumi mənafe daşıyıcıları cəlb edilməlidir. Bəşəriyyət qapalı cəmiyyətlərdən Acıq cəmiyyətə keçdikcə, *insan oğlu malik olduğu fiziki və aqli potensialı özünə yox, cəmiyyətə sərf edir*. Yəni insani fəaliyyətin tətbiq obyektini dəyişir. Tarix boyu insan öz gücünü və potensialını, əsasən, özünün və nəslinin xoşbəxtliyinə sərf etmişdir. “Tarixin sonuna” (Fukuyamanın anlamında) yaxınlaşdıqca, insan öz xoşbəxtliyi naminə tədricən bu enerjini ətrafa, cəmiyyətə yönəldir. Tarixin müxtəlif dövrlərində bu haqda xoş səhdalar var, bu səsləri eşidək:

a) Platona görə, başqalarının xoşbəhtliyinə çalışmaq, insan öz xoşbəhtliyini tapar;

b) Pifaqora görə, xoşbəhtlik tək adam işi deyil, xoşbəhtlik *ən azından* iki nəfərin işidir;

c) Çarlz Dikkensə görə, digərlərinə həsr edilən gün, sənin üçün itirilmiş gün deyil.

ç) insan öz saçından tutub, ayaqlarını yerdən üzə bilməz. Amma başqasının saçından tutub, ayağın yerdən üzə bilər.

Demək, hər bir insan malik olduğu potensialı özünə yox, cəmiyyətə, ətrafdakılara xərcləyəndə daha xoşbəht olur. Bir çox zəngin və dəyərlı insanlar islam mədəniyyətinin əsas müddəalarından olan *“Sərvətlərin yığıldığı qədər deyil, verdiyin qədərdir”* müddəasını rəhbər tutaraq, öz varidatlarını mükafatlar şəklində parlayıblar. **Alfred Nobel, Templton, Holher Kraford, Cozef Plutser** və digərləri milyonlarla öçülən var-dövlətlərinin mükafat şəklində cəmiyyətə qaytarılmasını vəsiyyəət etmişlər. Bu insanların varisləri bu pulları banklarda saxlamaqla yox, mükafat şəklində paylamaqla daha xoşbəhtdirlər.

3. Bəşər övladının humanitar (mədəni) səviyyəsi yüksəldikcə, düşüncəsi kamilləşir və qəbul etdiyi qərarlar elmi və ya İlahi olur.

Qəbul edilən qərarların mədəni səviyyədən asılılığına ilk dəfə **Volfqanq Göte** diqqət yetirmişdir: *“Mədəniyyətin*

alçaq səviyyəsində milli nifrət güclüdür və barışmazdır. Ancaq elə bir səviyyə var ki, o tamam yox olur, hansı ki, qonşu xalqın xoşbəxtliyi və faciəsi özününkü kimi qəbul edilir". Bu səbəbdən də XX əsrdə iki Dünya müharibəsindən keçmiş avropalılar, bu gün iki Avropa dövləti arasında müharibəni *vətəndaş müharibəsi* hesab edirlər. Bu, Avropada mədəniyyətin sürətlə inkişafının nəticəsidir. ABŞ-ın keçmiş prezidenti Con Kennedi bu fikrin məqsətini bir az da genişləndirmişdir: *"Ya insanlar müharibə ilə qurtaracaq, ya da müharibə insanlarla"*. Şükürlər olsun ki, insanlar müharibə ilə qurtarmaq üzrədirlər.

4. Bəşəriyyət inkişaf etdikcə, *bir nəfərin azadlığından hamının azadlığına gedir və insanlar dünya malından doyur*.

İlk baxışda inanılmaz görünən bu müddəanı da təsdiqləyən çoxsaylı tarixi fikirlər var.

a) eramızdan 8 əsr əvvəl yaşamış **Homer** *"İnsan hər şeydən: yuxudan və şirin sevgidən doyur"* – fikrini söyləmişdir;

b) sevimli peyğəmbərimiz **Həzrəti Məhəmməd**: *" İki şəxs doymaq bilməz: elm təşnəsi və dünya (malı) hərisi"*. Bu fikrə rəğmən Həzrəti Məhəmmədin özü dünya malından doymuş bəşər övladı idi;

c) **a(K)** asılılığından (şəkil 5a) görünür ki, **K** artıqca, **a** da artır. Bunun üçün ümumi mənafe (M_i), şəxsi mənafedən (M_s) üstün olmalıdır. Qrafik göstərir ki,

fəaliyyətdə şüur artdıqca, insan dünya malından doyur. Demək, dünya malına hərislik instinktlə bağlıdır.

ç) **Brayan Treysi**³² görə, Amerika cəmiyyətində təqribən 20 milyon milyoner var. İqtisadi azadlıq əldə etdikdən sonra, onlar artıq varlanmaq, daha çox işləyib (gündə 8 saat yox, 10 saat), daha çox pul qazanmaq istəməirlər. Sağlamlılıqlarını daha vacib sayırlar.

Firavan yaşama arzusu bəşəriyyətin tarixi qədər qədimdir. Bəşəriyyət bu arzuya tərəf getməklə inkişaf edir. Bu deyilənlər kifayətdir, hesab edək ki, bəşəriyyət xoş gələcəyə Haqq yolu ilə gedir. Allahın nəzərdə tutduğu niyyət bəd ola bilməzdi.

Sonda bu deyilənlərə praktik dəstək verən bir rəvayətdən istifadə etmək istəyirəm:

Bir ana səhər yeməyinə üç yumurta bişirir və hər övladına bir yumurta verir. Övladlardan biri:

– *Anacan, bəs sən nə yeyəcəksən?*

– *Narahat olmayın, əzizlərim, mən bir şey tapıb yeyərəm.*

– *Yox, ana belə olmaz. Mən öz payımı sənə böləcəyəm, – deyir uşaqların biri və bölür.*

Digər uşaqlar da öz paylarının yarısını analarına verirlər və ananın payı daha çox olur.

Ana -bala münasibəti instinkt-şüur səviyyəsində olan münasibətdir. Bu münasibətdə də xoşbəxtlik potensialı

---

³² Brayan Treysi, *Измени мышление – и ты изменишь свою жизнь*, Минск, 2006.

var. Ana balanın xoşbəxtliyini istər və ona çalışar. Bala böyüyüb mənsəb sahibi olanda, ananın xoşbəxtlik borcunu qaytarmalıdır. Onda ana da xoşbəxt olar.

Bu deyilənlərdən bəzi praktiki nəticələr almaq olar.

Nəticə I. *Ailə xoşbəxtliyinin resepti:* Ailə subyektlərinin hər biri özünün yox, tərəf- müqabilinin xoşbəxtliyinə çalışmalıdır. Yəni ər və arvad özlərinin yox, ər arvadın, arvad ərin xoşbəxtliyinə çalışanda ailə daha xoşbəxt olar.

Nəticə II. Dostluqda xoşbəxtlik potensialı var. Dostluq təmənnəsiz olanda, xoşbəxtliyin səviyyəsi daha yüksəlir. Yəni dostların hər biri özünün yox, tərəf-müqabilinin xoşbəxtliyinə çalışarsa, özü də xoşbəxt olar.

SON SÖZ

Bəşəriyyətin tarixi karvanı Şərqdən başlayaraq Qərbə tərəf gedir. Yəqin ki, “tarixin sonu” da Allahabadda qurtaracaqdır. “Tarixin sonundan” sonra başlayan yeni *tarixə*, ilk olaraq, planetimizin ən çox inkişaf etmiş ölkələrinin (Norveç, Avstraliya, Yeni Zelandiya və digərləri) daxil olacaqlarını güman etmək olar. Bu tarixin də müddəti, yəqin ki, ibtidai icma quruluşunda olduğu kimi, sonsuz olacaqdır. Çünki bu quruluşda da şəxsi mənafe olmayacaq və fəaliyyətə daim şüur nəzarət edəcəkdir. Araşdırmalar göstərir ki, bəşəriyyətin (və ya dövlətin) inkişafı ictimai mənafeinin şəxsi mənafeyə nisbətindən asılıdır. Bu nisbət artdıqca, əvvəla, *bəşəriyyət öz inkişafının ali səviyyəsinə (məqamına) doğru təkamül edir* və bu, özünü müdafiə instinktinin təsiri altında baş verir. Nəticədə, bəşəriyyət keçmişdən gələcəyə həm varlanaraq, həm də kamilləşərək gedir. Düşüncə kamilləşdikcə, insan oğlu məxsusi yaşama potensialını, əsasən, özünə (yaxınlarına) yox, cəmiyyətin ehtiyacına yönəldir. Bəşər tarixinin inkişafının ictimai mənafeinin şəxsi mənafeyə nisbətindən asılılığına baxdıqda, onun iki dövrə bölündüyünü görürük:

- a) şəxsi mənafeinin üstün olduğu başlanğıc tarixi dövr;
- b) ictimai mənafeinin üstün olduğu son tarixi dövr.

Şəxsi mənafenin hakim olduğu dövr padşahların, kralların, zorun, fiziki gücün hakim olduğu dövrüdür. Bu dövr dar ağacı, boyun kötüyü, müharibələr, üsyanlar, inqilablar kimi məşəqqətli hadisələrlə zəngindir. Bu dövrün qüsuru ilə bərabər, uğuru da çox olmuşdur. Bəşəriyyət öz maddi və əqli inkişafının bugünkü səviyyəsinə görə məhz bu dövrə borcludur. Şəxsi mənafe və özünüqoruma instinkti bu dövrün hərəkətverici qüvvəsi olmuş və bu zəmində dövlətlər, insanlar varlanmış, elm, mədəniyyət inkişaf etmişdir. Bu dövrdə ictimai mənafenin rolu zəif olmuş, əsasən, peyğəmbərlər, xalq qəhrəmanları tərəfindən qorunmuşdur. Bu dövr tarixin başlanğıcından bu günümüzdə qədərki dövrü əhatə edir.

Ümumi mənafenin hakim olduğu dövrdə ümumi mənafe şəxsi mənafeni, şüurlu fəaliyyət instinkt fəaliyyəti üstələyir və insanların düşüncəsi kamilləşir. Özünümüdəfiə instinktinin rolu azalır, insanları mükəmməl hüquq sistemi, qanunlar qoruyur. Ədalətli padşaha, qoşuna, sərkərdəyə, yeni peyğəmbərə ehtiyac qalmır. Ümumi mənafenin şəxsi mənafeyə nisbəti 10 dəfədən çox olan dövlətlər bu dövrü bu gündən yaşayırlar. Hesab etmək olar ki, bu dövr öz başlanğıcını Məhəmməd peyğəmbərin dövründən götürür, çünki bu dövrdə ictimai mənafeni qorumaq dövlət siyasəti səviyyəsinə qalxmışdır. Bu dövr XX əsrin ortalarından demokratik düşüncə bərqərar

olduqca, genişlənir, “tarixin sonuna” qədərki və ondan sonrakı dövrdə hakim mövqeyə malik olacaqdır. Araşdırmalar göstərir ki, Maltusun nəzəriyyəsindən təşvişə düşmək əsassızdır. Əvvəla, ona görə ki, planetin potensialı çoxdur. İkincisi, insanın özü də böyük potensiala malikdir. Üçüncüsü, cəmiyyətlər tam alitəhsilli insanlardan təşkil olunduğundan, gələcək insanların düşüncəsi Maltus dövrünə nəzərən daha kamil düşüncəli olacaqdır. Üstəlik, əhalinin maddi, mədəni və intellektual səviyyələrində qıtlıq olmayacaqdır.

Bəşəriyyətin karvanı bir nəfərin azadlığından hamının azadlığına tərəf, aqlın üstünlüyü ilə yol gedir. Böyük Nizaminin dediyi kimi, bu tarixi yolun sonunda hamının azadlığı gəlir. Stiv Cobsun vəsiyyətinə görə, hər kəs bu gedişata öz töhfəsini verməlidir.

Bir gün **Diogendən** soruşurlar:

– *Haralısan?*

– *Mən dünyə vətəndaşıyam*, – cavabını verir.

Hesab etmək olar ki, Diogen 2500 il qabağı görə bilmişdi. Dövlətlərin vahid bir hökumət halına gələcəyi indi geniş müzakirə edilir. Böyük ehtimalla demək olar ki, gələcəkdə hamı *dünya vətəndaşı* olacaqdır.

Hər bir karvanın ideya müəllifi və sarvanı olduğu kimi, bu karvanın ideya müəllifi cənab Haqq, sarvanı, hələ ki, Norveç, Avstraliya və Yeni Zelandiyadır. Bəşəriyyəti

xoşbəxt gələcəyə aparan bu karvanın ardınca su ataraq, oxuculara düşüncələrini kamilləşdirərək xoşbəxt gələcəyə doğru inamla irəliləmək arzu edirəm.

ƏLAVƏ 1
DÜNYA DÖVLƏTLƏRİNİN BƏZİ
MAKROİQTİSADI
GÖSTƏRİCİLƏRİ (BMT, 2010)

Reyting	Ölkə	İPİİ	K Faktör	ÜDM \$/adam	Adam başına istehl. olun. enerji kv.saat / adam	N_t / N_L	Orta ömür uzunluğu, ill	Rüşvət indeksi (2012)
	2	3		5	6	7	8	9
1	Norveç	0,938	15,1	59100	25855		81	9
2	Avstraliya	0,937	14,9	41 300	9700	15,8	82	8,8
3	Y. Zelandiya	0,907	9,7	28 000		17,1	81	9,5
4	ABŞ	0,902	9,2	47 400	12360	14,5	80	7,1
5	İrlandiya	0,895	8,5	37 600		17,8	80	7,5
6	Linxtənşteyn	0,891	8,2	122 100		9,5	80	
7	Niderland	0,890	8,1	40 500	7410		80	8,9
8	Kanada	0,888	7,9	39 600	15420		81	8,7
9	İsveç	0,885	7,7	39 000	14400	10,7	81	9,3
10	Almaniya	0,885	7,7	35 900	6700	18	80	8,0
11	Yaponiya	0,884	7,6	34 200	7200	18,8	83	8,0
12	Koreya Respub.	0,877	7,1	30 200	7740	24	80	5,4

13	İsveçrə	0,874	6,9	47 400	7970	18,1	82	8,8
14	Fransa	0,872	6,8	33 300	6800	20,3	82	7,0
15	İsrail	0,872	6,8	29 500	6200	17,2	81	5,8
16	Finlandiya	0,871	6,75	35 300	16160	15,9	80	9,4
17	İslandiya	0,869	6,63	38 400			82	8,3
18	Belçika	0,864	6,2	37 900		12,6	80	7,5
19	Danimarka	0,866	6,46	37 000			79	9,4
20	İspaniya	0,863	6,3	29 500	5990	13,	81	6,2
21	Honq Konq (Çin)	0,862	6,25	45 600			82.5	8,4
22	Yunanıstan	0,855	5,9	30 200		10,1	80	3,4
23	İtaliya	0,854	5,7	30 700	5220	10,4	81.4	3,9
24	Lüksemburq	0,852	5,7	81 800		13,1	80	8,5
25	Avstriya	0,851	5,7	40 300		12,9	80	7,8
26	Birləşmiş Krallıq	0,849	5,6	35 100	5540	20,1	80	7,8
27	Sinqapur	0,846	5,5	62 200	5850	19,5	81	9,2
28	Çexiya	0,841	5,2	25 600		17,3	77	4,4
29	Sloveniya	0,828	4,81	28 400		17,1	79	5,9
30	Andorra	0,824	4,68				81	
31	Slovakiya	0,818	4,5	22 200	5300	18,6	75	4
32	BƏƏ	0,815	4,4	40 200	14350	17,2	78	6,8
33	Malta	0,815	4,4	25 100		12,1	80	5,6
34	Estoniya	0,812	4,32	19 000			74	6,4
35	Kipr	0,810	4,26	21 000		15	80	6,3
36	Macarıstan	0,805	4,13	19 000		10,6	74	4,6
37	Bruneý Darüssəlam	0,805	4,13	50 300		10,1	77	5,2
38	Qatar	0,803	4,08	145 300			76	7,2
39	Behreyn	0,801	4,03	40 400			79	5,1
40	Portuqaliya	0,795	3,9	23 000	4590	11,7	79	6,1
41	Polşa	0,795	3,9	18 800	3390	11,0	76	5,5
42	Barbados	0,788	3,72	21 700		13,5	78	7,8
43	Bahama	0,784	3,63	28 600		15,8	74	7,3
44	Litva	0,783	3,61	15 900		9,7	72	4,8

45	Çili	0,783	3,61	15 500	3100	26,2	79	7,2
46	Argentina	0,775	3,4	14 700	2470	14,8	76	3
47	Küveyt	0,771	3,37	51 700		9,1	80	4,6
48	Latviya	0,769	3,33	14 500		12,8	73	4,2
49	Çernoqoriya	0,769	3,33	9 900			75	4
50	Ruminiya	0,767	3,3	11 500	2300	16,3	73	3,6
51	Xorvatiya	0,767	3,3	17 500		17,3	77	4
52	Uruqvay	0,765	3,26	13 600		15,5	77	7
53	Liviya	0,765	3,08	13 800	3450		75	2
54	Panama	0,765	3,08	12 700		24,2	76	3,3
55	Səudiyyə Ərəbistanı	0,752	3,03	24 200	6420		73	4,4
56	Meksika	0,750	3	13 800	1620	28	77	3
57	Malayziya	0,744	2,9	14 700	3500	17,5	75	4,3
58	Bolqarıstan	0,743	2,89	12 800	4060	16,1	74	3,3
59	Trinidad və Tobaqo	0,736	2,79	22 100		17,2	70	3,2
60	Serbiya	0,735	2,8	11 000	3390		74	3,3
61	Belarus	0,732	2,73	13 400	3220		70	2,4
62	Kosta-Rika	0,725	2,64	11 400		19	79	4,8
63	Peru	0,723	2,61	9 200	990	20,9	74	3,4
64	Albaniya	0,719	2,6	8 000			77	3,1
65	Rusiya	0,719	2,6	15 900	7160		67	2,4
66	Qazaxıstan	0,714	2,5	12 500	4700		65	2,7
67	Azərbaycan	0,713	2,48	11 000	1980		71	2,4
68	Bosniya və Herseqovina	0,710	2,45	6 600			76	3,2
69	Ukrayna	0,710	2,45	6 700	2950		69	2,3
70	İran	0,702	2,36	11 200	2030	20	72	2,7
71	Makedoniy a	0,701	2,35	9 400			75	3,9
72	Mauritius	0,701	2,35	13 500		21,7	72	
73	Braziliya	0,699	2,32	10 900	2065	23	73	3,8
74	Gürcüstan	0,698	2,3	4 800		12,5	72	4,1
75	Venesuela	0,696	2,29	12 600	2820	16,2	74	1,9
76	Ermənistan	0,695	2,28	5 800	1460		74	2,6

77	Ekvador	0,695	2,28	7 800	1090	22,6	75	2,7
78	Beliz	0,694	2,27	8 400		24,5	77	
79	Kolumbiya	0,689	2,2	9 800	834	29,4	73	3,4
80	Yamayka	0,688	2,21	8 400		29,5	72	3,3
81	Tunis	0,683	2,15	9 500	1131	17,3	74	3,8
82	İordaniya	0,681	2,13	5 300	1650	12,2	73	4,5
83	Türkiyə	0,679	2,12	12 300	2690		72	4,2
84	Əlcəzair	0,677	2,1	7 400	812	98,9	73	2,9
85	Tonqa	0,677	2,1	6 300			72	3,1
86	Fici	0,669	2,02	4 300		26,1	69	
87	Türkmənistan	0,669	2,02	7 400	2540		65	1,6
88	Dominikan Respub.	0,663	1,97	8 600 /10500	1260	19,6	73	2,6
89	Çin	0,663	1,97	7 400	2550	18,3	74	3,6
90	Salvador	0,659	1,93	7 300	760	33,3	72	3,4
91	Şri-lanka	0,658	1,92	4 900		22,5	74	3,3
92	Tailand	0,654	1,9	8 700	2120	21,2	69	3,4
93	Qabon	0,648	1,84	14 600		36	61	3
94	Surinam	0,646	1,82	9 900		13,2	69	3
95	Boliviya	0,643	1,8	4 800	470	25	66	2,8
96	Paraqvay	0,640	1,78	4 900	1340	16,6	72	2,2
97	Filippin	0,638	1,76	3 500	480	33,7	72	2,6
98	Botsvana	0,633	1,72	13 100		25,4	56	6,1
99	Moldova	0,623	1,65	2 500			69	2,9
100	Monqolustan	0,622	1,64	3 300		31,6	67	2,7
101	Misir	0,620	1,63	6 200	720	21,9	71	2,9
102	Özbəkistan	0,617	1,61	3 100	1400		68	1,6
103	Mikroneziya	0,614					69	
104	Guyana	0,611		6 800		25,6	68	2,5
105	Namibiya	0,606	1,54	6 900		29,4	62	4,4
106	Honduras	0,604	1,52	4 200	630	23,3	73	2,6
107	Maldiv	0,602	1,51	4 500		13,3	72	2,5
108	İndoneziya	0,600	1,5	4 300	500	21,4	72	3
109	Qırğızistan	0,598	1,49	2 200	1640		68	2,1

110	Cənubi Afrika	0,597	1,48	10 700 ?	4360		52	4,1
111	Suriya	0,589	1,43	4 800			75	2,6
112	Tacikistan	0,580	1,38	2 000	2400	22,2	67	2,3
113	Vyetnam	0,572	1,3	3 100	870	20,9	75	2,9
114	Marokko	0,567	1,31	4 900		29,9	72	3,4
115	Nikaraqua	0,565	1,30	2 900	450	29,2	74	2,5
116	Qvatemala	0,560	1,27		510	29,4	71	2,7
117	Ekvatorial Qvineya	0,538	1,16	37 900		54,5	51	1,9
118	Cape Verde	0,534	1,14			24,4	72	
119	Hindistan	0,519	1,10	3 400	470	40,7	64	3,1
120	Timor	0,502	1,01	2 600		37,4	62	2,4
121	Svazilend	0,498	0,99	4 500		32,4	47	3,1
122	Laos	0,497	0,99	2 400	280		66	2,2
123	Solomon adaları	0,494	0,98	2 800			67	2,7
124	Kamboca	0,494	0,98	2 000	90	48,5	62	2,1
125	Pakistan	0,490	0,96	2 400	410	40,7	67	2,5
126	Konqo	0,489	0,96	4 200		51	54	2,2
127	Sao Tome və Prinsipe	0,488	0,95			30,8	66	3
128	Keniya	0,470	0,89	1 600	120	46,5	56	2,2
129	Banqladəş	0,469	0,88	1 700	130	43,7	67	2,7
130	Qana	0,467	0,88	1 600	240	32,2	57	3,9
131	Kamerun	0,460	0,85	2 300	250		52	2,5
132	Myanmara	0,451	0,82			28,8	63	1,5
133	Yəmən	0,439	0,73	2 600			64	2,1
134	Benin	0,435	0,77	1 600		44,6	62	3
135	Madaqaskar	0,435	0,77	1 000	50	47,2	61	3
136	Mavritaniya	0,433	0,76	2 100		37,2	57	2,4
137	Papua-Yeni Qvineya	0,431	0,76	2 500	400		62	2,2
138	Nepal	0,428	0,75		80	37,8	68	2,2
139	Toqo	0,428	0,75	900	100	37,6	63	2,4
140	Komor	0,428	0,75	1 000		30,2	66	
141	Lesoto	0,427	0,75	1 700		37	46	3,5

142	Nigeriya	0,423	0,73	2 400	120	46,3	48	2,4
143	Uqanda	0,422	0,73	1 200	60	49,9	54	2,4
144	Seneqal	0,411	0,70	1 900	110	36,4	56	2,9
145	Haiti	0,404	0,68	1 200			62	1,8
146	Anqola	0,403	0,68	8 700	160		48	2
147	Cibuti	0,402	0,67	2 800			56	3
148	Tanzaniya	0,398	0,66	1 500	70	52,2	57	3
149	Kot de Sahil	0,397	0,66	1 800		41,9	58	
150	Zambiya	0,395	0,64	1 500	680	63,4	47	3,2
151	Qambiya	0,390	0,64			34,4	57	
152	Ruanda	0,385	0,63	1 100		70,2	51	5
153	Malavi	0,385	0,63	900	100		55	3
154	Sudan	0,379	0,61	2 200	110	36,7	59	1,6
155	Əfqanistan	0,349	0,54	1 000	8		45	1,5
156	Qvineya	0,340	0,52	1 000		44,1	59	2,1
157	Efiopiya	0,328	0,49	1 000		59,	56	2,7
158	Syerra Leone	0,317	0,46	900		44,2	48	2,5
159	CAR	0,315	0,46	700		100	48	2,2
160	Mali	0,309	0,44	1 200	33	51,4	49	2,8
161	Burkina - Faso	0,305	0,44	1 200		49	54	3
162	Liberiya	0,300	0,43	500		23,9	59	3,2
163	Çad	0,295	0,42	1 800	8	176,2	49	2
164	Qvineya-Bisau	0,289	0,41	1 100		88,1	49	2,2
165	Mozabik	0,284	0,40	1 000	500	64,1	48	2,7
166	Burundi	0,282	0,39	300		52	51	1,9
167	Niger	0,261	0,35	300	1260	40,7	53	2,5
168	Dem. Konqo	0,239	0,31	300	90	39	48	2
169	Zimbabve	0,140	0,16	400	870		47	2,2

ƏLAVƏ 2

Top 200 – Dünya universitetlərinin reytingləri.

<http://www.timeshighereducation.co.uk/world-university-rankings>)

<i>Dünya reytingi</i>	<i>UNİVERSİTETLƏR</i>	<i>DÖVLƏTLƏR</i>	<i>Ümumi qiymət, %</i>	<i>K -faktor</i>
1	2	3	4	5
1	<u>Harvard University</u>	United States	96.1	24,64
2	<u>California Institute of Technology</u>	United States	96.0	24
3	<u>Massachusetts Institute of Technology</u>	United States	95.6	21,73
4	<u>Stanford University</u>	United States	94.3	16,5
5	<u>Princeton University</u>	United States	94.2	16,24
6	<u>University of Cambridge</u>	United Kingdom	91.2	10,4
7	<u>University of Oxford</u>	United Kingdom	91.2	10,4

8	<u>University of California Berkeley</u>	United States	91.1	10,2
9	<u>Imperial College London</u>	United Kingdom	90.6	9,6
10	<u>Yale University</u>	United States	89.5	8,5
11	<u>University of California Los Angeles</u>	United States	87.7	7,13
12	<u>University of Chicago</u>	United States	86.9	6,63
13	<u>Johns Hopkins University</u>	United States	86.4	6,3
14	<u>Cornell University</u>	United States	83.9	5,2
15	<u>Swiss Federal Institute of Technology Zurich</u>	Switzerland	83.4	5,02
15	<u>University of Michigan</u>	United States	83.4	5,02
17	<u>University of Toronto</u>	Canada	82.0	4,55
18	<u>Columbia University</u>	United States	81.0	4,26
19	<u>University of Pennsylvania</u>	United States	79.5	3,88

20	<u>Carnegie Mellon University</u>	United States	79.3	3,83
21	<u>University of Hong Kong</u>	Hong Kong	79.2	3,80
22	<u>University College London</u>	United Kingdom	78.4	3,63
23	<u>University of Washington</u>	United States	78.0	3,55
24	<u>Duke University</u>	United States	76.5	3,26
25	<u>Northwestern University</u>	United States	75.9	3,14
26	<u>University of Tokyo</u>	Japan	75.6	3,1
27	<u>Georgia Institute of Technology</u>	United States	75.3	3,05
28	<u>Pohang University of Science and Technology</u>	Republic of Korea	75.1	3,02
29	<u>University of California Santa Barbara</u>	United States	75.0	3,0
30	<u>University of British Columbia</u>	Canada	73.8	2,82
31	<u>University of North Carolina, Chapel Hill</u>	United States	73.8	2,82

32	<u>University of California San Diego</u>	United States	73.2	2,73
33	<u>University of Illinois - Urbana</u>	United States	73.0	2,7
34	<u>National University of Singapore</u>	Singapore	72.9	2,69
35	<u>McGill University</u>	Canada	71.7	2,53
36	<u>University of Melbourne</u>	Australia	71.0	2,45
37	<u>Peking University</u>	China	70.7	2,41
38	<u>Washington University Saint Louis</u>	United States	69.9	2,32
39	<u>Ecole Polytechnique</u>	France	69.5	2,28
40	<u>University of Edinburgh</u>	United Kingdom	69.2	2,25
41	<u>Hong Kong University of Science and Technology</u>	Hong Kong	69.0	2,226
42	<u>Ecole Normale Superieure, Paris</u>	France	68.6	2,18

43	<u>Australian National University</u>	Australia	67.0	2,03
43	<u>University of Göttingen</u>	Germany	67.0	2,03
43	<u>Karolinska Institute</u>	Sweden	67.0	2,03
43	<u>University of Wisconsin</u>	United States	67.0	2,03
47	<u>Rice University</u>	United States	66.9	2,02
48	<u>École Polytechnique Federale of Lausanne</u>	Switzerland	66.5	1,99
49	<u>University of Science and Technology of China</u>	China	66.0	1,94
49	<u>University of California Irvine</u>	United States	66.0	1,94
51	<u>Vanderbilt University</u>	United States	65.9	1,93
52	<u>University of Minnesota</u>	United States	65.6	1,91
53	<u>Tufts University</u>	United States	65.2	1,87
54	<u>University of California Davis</u>	United States	65.0	1,86

55	<u>Brown University</u>	United States	64.9	1,85
56	<u>University of Massachusetts</u>	United States	64.7	1,83
57	<u>Kyoto University</u>	Japan	64.6	1,82
58	<u>Tsinghua University</u>	China	64.2	1,79
59	<u>Boston University</u>	United States	64.0	1,78
60	<u>New York University</u>	United States	63.9	1,77
61	<u>University of Munich</u>	Germany	63.0	1,70
61	<u>Emory University</u>	United States	63.0	1,70
63	<u>University of Notre Dame</u>	United States	62.8	1,69
64	<u>University of Pittsburgh</u>	United States	62.7	1,68
65	<u>Case Western Reserve University</u>	United States	62.2	1,65
66	<u>Ohio State University</u>	United States	62.1	1,64
67	<u>University of Colorado</u>	United States	61.6	1,60
68	<u>University of Bristol</u>	United Kingdom	61.4	1,59

68	<u>University of California Santa Cruz</u>	United States	61.4	1,59
68	<u>Yeshiva University</u>	United States	61.4	1,59
71	<u>University of Sydney</u>	Australia	61.2	1,58
72	<u>University of Virginia</u>	United States	61.1	1,57
73	<u>University of Adelaide</u>	Australia	60.7	1,54
73	<u>University of Southern California</u>	United States	60.7	1,54
75	<u>William & Mary</u>	United States	60.4	1,52
76	<u>Trinity College Dublin</u>	Ireland	60.3	1,52
77	<u>King's College London</u>	United Kingdom	59.7	1,48
78	<u>Stony Brook University</u>	United States	59.6	1,475
79	<u>Korea Advanced Institute of Science and Technology</u>	Republic of Korea	59.5	1,47

79	<u>University of Sussex</u>	United Kingdom	59.5	1,47
81	<u>University of Queensland Australia</u>	Australia	59.1	1,45
81	<u>University of York</u>	United Kingdom	59.1	1,45
83	<u>Ruprecht Karl University of Heidelberg</u>	Germany	59.0	1,44
83	<u>University of Utah</u>	United States	59.0	1,44
85	<u>Durham University</u>	United Kingdom	58.9	1,43
86	<u>London School of Economics and Political Science</u>	United Kingdom	58.3	1,40
87	<u>University of Manchester</u>	United Kingdom	58.0	1,38
88	<u>Royal Holloway, University of London</u>	United Kingdom	57.9	1,38
89	<u>Lund University</u>	Sweden	57.8	1,37
90	<u>University of Zurich</u>	Switzerland	57.7	1,36
90	<u>University of Southampton</u>	United Kingdom	57.7	1,36

90	<u>Wake Forest University</u>	United States	57.7	1,36
93	<u>McMaster University</u>	Canada	57.6	1,36
94	<u>University College Dublin</u>	Ireland	57.5	1,35
95	<u>University of Basel</u>	Switzerland	57.3	1,34
95	<u>George Washington University</u>	United States	57.3	1,34
95	<u>University of Arizona</u>	United States	57.3	1,34
98	<u>University of Maryland College Park</u>	United States	57.2	1,34
99	<u>Dartmouth College</u>	United States	57.1	1,33
100	<u>ENS de Lyon</u>	France	57.0	1,33
101	<u>Technical University of Munich</u>	Germany	56.9	1,32
102	<u>University of Helsinki</u>	Finland	56.6	1,30
103	<u>University of St. Andrews</u>	United Kingdom	56.5	1,30

104	<u>Rensselaer Polytechnic Institute</u>	United States	56.4	1,29
105	<u>Rutgers the State University of New Jersey</u>	United States	56.3	1,29
106	<u>Purdue University</u>	United States	56.2	1,28
107	<u>University of Cape Town</u>	South Africa	56.1	1,28
107	<u>National Tsing Hua University</u>	Taiwan	56.1	1,28
109	<u>Seoul National University</u>	Republic of Korea	56.0	1,27
109	<u>Pennsylvania State University</u>	United States	56.0	1,27
111	<u>Hong Kong Baptist University</u>	Hong Kong	55.6	1,25
112	<u>Bilkent University</u>	Turkey	55.4	1,24
113	<u>Tokyo Institute of Technology</u>	Japan	55.4	1,24
114	<u>Eindhoven University of Technology</u>	Netherlands	55.3	1,24
115	<u>National Taiwan University</u>	Taiwan	55.2	1,23

115	<u>University of Hawaii</u>	United States	55.2	1,23
117	<u>University of California Riverside</u>	United States	55.1	1,23
118	<u>University of Geneva</u>	Switzerland	55.0	1,22
119	<u>Catholic University of Leuven</u>	Belgium	54.8	1,21
120	<u>Nanjing University</u>	China	54.6	1,20
121	<u>Queen Mary, University of London</u>	United Kingdom	54.6	1,20
122	<u>Technical University of Denmark</u>	Denmark	54.5	1,20
122	<u>Michigan State University</u>	United States	54.5	1,20
124	<u>Ghent University</u>	Belgium	54.4	1,19
124	<u>Leiden University</u>	Netherlands	54.4	1,19
124	<u>Lancaster University</u>	United Kingdom	54.4	1,19
127	<u>University of Alberta</u>	Canada	54.3	1,19

128	<u>University of Glasgow</u>	United Kingdom	54.2	1,18
129	<u>Stockholm University</u>	Sweden	54.0	1,17
130	<u>University of Victoria</u>	Canada	53.4	1,15
130	<u>Osaka University</u>	Japan	53.4	1,15
132	<u>University of Freiburg</u>	Germany	53.3	1,14
132	<u>Tohoku University</u>	Japan	53.3	1,14
132	<u>University of Iowa</u>	United States	53.3	1,14
135	<u>University of Bergen</u>	Norway	52.7	1,11
136	<u>University of Lausanne</u>	Switzerland	52.6	1,11
137	<u>University of Sheffield</u>	United Kingdom	52.5	1,11
138	<u>University of Montreal</u>	Canada	52.4	1,10
139	<u>VU University Amsterdam</u>	Netherlands	52.3	1,10
140	<u>Pierre and Marie Curie University</u>	France	52.2	1,09
140	<u>University of Dundee</u>	United Kingdom	52.2	1,09

142	<u>University of Barcelona</u>	Spain	52.1	1,09
143	<u>Utrecht University</u>	Netherlands	52.0	1,09
144	<u>Wageningen University and Research Center</u>	Netherlands	51.9	1,08
145	<u>University of Auckland</u>	New Zealand	51.8	1,07
145	<u>University of Birmingham</u>	United Kingdom	51.8	1,07
147	<u>Alexandria University</u>	Egypt	51.6	1,07
147	<u>Uppsala University</u>	Sweden	51.6	1,07
149	<u>Hong Kong Polytechnic University</u>	Hong Kong	51.4	1,06
149	<u>University of Aberdeen</u>	United Kingdom	51.4	1,06
151	<u>Delft University of Technology</u>	Netherlands	51.3	1,05
152	<u>University of New South Wales</u>	Australia	51.2	1,05
152	<u>Birkbeck, University of London</u>	United Kingdom	51.2	1,05

152	<u>Newcastle University</u>	United Kingdom	51.2	1,05
155	<u>Pompeu Fabra University</u>	Spain	51.1	1,04
156	<u>Indiana University</u>	United States	51.0	1,04
156	<u>Iowa State University</u>	United States	51.0	1,04
158	<u>Medical College of Georgia</u>	United States	50.7	1,03
159	<u>Erasmus University Rotterdam</u>	Netherlands	50.4	1,02
159	<u>University of Delaware</u>	United States	50.4	1,02
161	<u>Arizona State University</u>	United States	50.3	1,01
161	<u>Boston College</u>	United States	50.3	1,01
163	<u>National Sun Yat-Sen University</u>	Taiwan	50.2	1,01
164	<u>Georgetown University</u>	United States	50.1	1,01
165	<u>University of Amsterdam</u>	Netherlands	50.0	1,00
165	<u>University of Liverpool</u>	United Kingdom	50.0	1,00
167	<u>Aarhus University</u>	Denmark	49.9	1,00

168	<u>University of Würzburg</u>	Germany	49.8	0,99
168	<u>University of Leeds</u>	United Kingdom	49.8	0,99
170	<u>University of Groningen</u>	Netherlands	49.7	0,99
171	<u>Sun Yat-sen University</u>	China	49.6	0,98
172	<u>Johann Wolfgang Goethe University Frankfurt am Main</u>	Germany	49.4	0,98
173	<u>Bielefeld University</u>	Germany	49.3	0,97
174	<u>Nanyang Technological University</u>	Singapore	49.0	0,96
174	<u>University of East Anglia</u>	United Kingdom	49.0	0,96
174	<u>University of Nottingham</u>	United Kingdom	49.0	0,96
177	<u>University of Copenhagen</u>	Denmark	48.8	0,95
178	<u>Monash University</u>	Australia	48.5	0,94

178	<u>Humboldt University of Berlin</u>	Germany	48.5	0,94
178	<u>University of Bonn</u>	Germany	48.5	0,94
181	<u>National Chiao Tung University</u>	Taiwan	48.3	0,93
182	<u>RWTH Aachen University</u>	Germany	48.2	0,93
183	<u>Middle east Technical University</u>	Turkey	47.7	0,91
184	<u>University of Exeter</u>	United Kingdom	47.6	0,91
185	<u>University of Twente</u>	Netherlands	47.5	0,90
186	<u>University of Konstanz</u>	Germany	47.3	0,90
187	<u>University of Innsbruck</u>	Austria	47.2	0,89
187	<u>Karlsruhe Institute of Technology</u>	Germany	47.2	0,89
189	<u>Eberhard Karls University, Tübingen</u>	Germany	47.0	0,89

190	<u>Yonsei University</u>	Republic of Korea	46.9	0,88
190	<u>Drexel University</u>	United States	46.9	0,88
190	<u>University of Cincinnati</u>	United States	46.9	0,88
193	<u>Dalhousie University</u>	Canada	46.8	0,88
193	<u>Royal Institute of Technology</u>	Sweden	46.8	0,88
195	<u>University of Vienna</u>	Austria	46.7	0,88
196	<u>Kent State University</u>	United States	46.5	0,87
197	<u>Zhejiang University</u>	China	46.4	0,87
197	<u>University of Illinois - Chicago</u>	United States	46.4	0,87
199	<u>Simon Fraser University</u>	Canada	46.2	0,86
199	<u>Swedish University of Agricultural Sciences</u>	Sweden	46.2	0,86

MÜNDƏRİCAT

Şahlar Əsgərov

Kamilləşən Düşüncə

Yığılmağa verilmişdir: 02.07.2012

Çapa imzalanmışdır: 16.08.2012

Ofset kağızı. Format 60x84 1/16

Şerti çap vərəqi 7.5

Tiraj 300

Китаб “E.L” Няшрийат вя Полиграфийа Ширкяти

ММЪ-нин

мятбяясиндя щазыр
деопозитивлярдян истифадя
олунмагла
офсет цсулу иля чап
едилмишдир.

Цнван: Бакы шящяри, Дярняэцл
гясябяси 3105-ъи мящялля

Тел: 562-83-03, Faks: 563-54-42.

Директор: Ёяфяр Язиз оьлу Баьыров

Əsgərov Şahlar Qaçay oğlu 1941-ci ildə Kəlbəcər rayonunda anadan olmuş və 1963-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) fizika fakültəsini bitirmişdir. Aspirantura illərində aldığı elmi nəticələr bu gün də NASA tərəfindən kosmik gəmilərin ion mühərriklərinin hazırlanmasında geniş istifadə edilir.

Prof. Ş.Əsgərovun respublikamızda əsasını qoyduğu digər elmi istiqamət, qeyri-bircins metal-yarımkeçirici kontaktının fizikasının öyrənilməsidir. Onun bu istiqamətdə aldığı nəticələr beynəlxalq səviyyədə yüksək qiymətləndirilmişdir. Ş.Əsgərov ictimai elmlər sahəsində də tədqiqatlar aparmışdır. Bu istiqamətdə aldığı elmi nəticələr *“Pedaqogika üçün yeni paradigma”* və *“Biliyin qiymətləndirməsinin fəlsəfəsi”* kimi 20-yə yaxın məqalədə və bir sira *“Keçid dövrünə fəlsəfi baxış”*, (1998), *“Təhsilimiz dünən, bu gün və sabah”* (2003), *“Düşüncə tərzii”* (2008), *“Dəyərlərin qiymətləndirilməsinin yeni meyarı”* (2012)) kitablarında çap edilmişdir.

Prof. Şahlar Əsgərov 300-dən çox elmi, 700-ə qədər publisistik məqalənin, onlarla kitabın müəllifidir. Onun nümuzmatika, kriminalistika və tətbiqi incəsənət sahələrində ixtira və patentləri var.

Ş.Q Əsgərov 1995-2005-ci illərdə Milli Məclisin üzvü, 2000–2005-ci illərdə Elm və təhsil məsələləri daimi

komissiyasının sədri vəzifəsində çalışmışdır. Onun əməyi dövlətimiz tərəfindən də layiqincə qiymətləndirilib. O, bir sıra Beynəlxalq Akademiyaların (PAE, АСПИ) üzvüdür.